

ΠΕΝΤΕΛΗ
ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ
Ι
Το Φυσικό “Τέμενος” της Αττικής

Πεζοπόρος

Πεζοπόρος

ΠΕΝΤΕΛΗ

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ

I

Το Φυσικό "Τέμενος" της Αττικής

2026

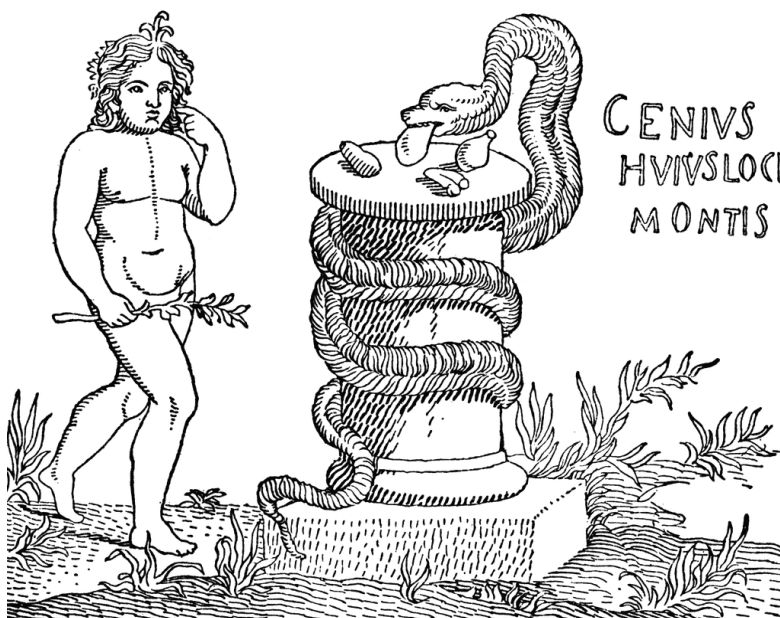
Σε 'κείνους που (προτιμούν να) ανηφορίζουν μόνοι

«Γύριζα να γνωρίσω την Αττική, έτσι νόμιζα· μα
εγώ γύριζα να γνωρίσω την ψυχή μου· στα δέντρα,
στα βουνά, στη μοναξιά ζητούσα να βρω και να
γνωρίσω την ψυχή μου».

N. Καζαντζάκης

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Όπως με τα προηγούμενα βιβλία έτσι και τώρα, οι ευχαριστίες αποδίδονται για μια ακόμα φορά στον Ιρανοη για τη φιλοξενία, στον Δρόσο Δρόλαπα για τις διορθώσεις και την επιμέλεια, καθώς και στο βετεράνο ορειβάτη και συγγραφέα Νίκο Νέζη, για την παραχώρηση των παλιών ορειβατικών αρχείων του αναφορικά με την Πεντέλη.

«Genius huius loci montis» (Το πνεύμα του ορεινού ετούτου τόπου).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	8
Εισαγωγή.....	9
α. Σημασία των όρων «Genius Loci» (Πνεύμα του Τόπου).....	9
β. «Εδώ είναι Αττική...».....	12
1. «...ΑΠΟ ΤΑ ΧΕΡΙΑ ΤΕΧΝΙΤΗ ΘΕΟΥ»	27
1.1. Εισαγωγή.....	27
1.2. Το «αέτωμα» της Αττικής.....	28
1.3. Η οροσειρά του Διονύσου.....	44
1.4. Οι «πυραμίδες» της Πεντέλης.....	52
1.5. Ο κόλπος του Μαραθώνα.....	56
2. «ΚΟΜΒΙΚΗ» ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΣΗ.....	58
3. Η «ΜΑΓΕΥΤΙΚΩΤΕΡΑ ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ».....	69
4. «ΜΟΥΣΕΙΟ ΦΥΣΙΚΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ».....	106
5. ΟΙ “ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ” ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ.....	125
6. (ΛΟΙΠΑ) ΓΕΩΛΟΓΙΚΑ «ΠΑΡΑΔΟΞΑ», ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΑΞΙΟΣΗΜΕΙΩΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ.....	143
6.1. Το πεντελικό μάρμαρο.....	143
6.2. Το στοιχείο του νερού.....	146
6.3. Η λίμνη Θάλωσσι.....	149
6.4. Τα «είδωλα» του φυσικού τοπίου.....	152
6.5. Τα πεύκα της Πεντέλης και οι «παραξενιές» τους.....	164
Παράρτημα: «ΙΤΕ ΑΡΟΥΡΗΣ ΑΧΘΗ».....	175
Βιβλιογραφία.....	181

Πρόλογος

Το επί της οθόνης βιβλίο αποτελεί το πρώτο μέρος μιας τριλογίας με τίτλο «ΠΕΝΤΕΛΗ – Το Πνεύμα του Τόπου», στην οποία καταθέτω και τη δική μου εκδοχή επάνω στο ζήτημα των περιβόητων “μυστηρίων” της Πεντέλης.

Μπορεί τα όσα διαδίδονται (επί μισό περίπου αιώνα) να ανήκουν στις λεγόμενες “Ιστορίες γι’ Αγρίους”, όμως αυτό δεν αποτελεί παρά τη μία όψη του νομίσματος.

Σκοπός, βέβαια, δεν είναι να... “αποδειχθεί” πως η Πεντέλη αποτελεί Παράξενο Τόπο. Υπάρχουν βαθύτεροι λόγοι πίσω από τη συγγραφή της τριλογίας, οι οποίοι εξηγούνται ανά βιβλίο. Σε ό,τι αφορά το παρόν βιβλίο, το βασικό λόγο για τον οποίο γράφτηκε τον εξηγώ στο παράρτημα – κι αυτό για να μη χαλάσω ευθύς εξαρχής την... “ωραία ατμόσφαιρα”.

Εισαγωγή

α. Σημασία των όρων "Genius Loci" (Πνεύμα του Τόπου)

Μπορεί η κατανόηση ενός τόπου να είναι δύσκολη έως ακατόρθωτη, όπως έλεγε ο Αριστοτέλης («Δεινόν τε καὶ χαλεπὸν ληφθῆναι ὁ τόπος»), ωστόσο δεν παύει να αποτελεί γεγονός, αλλά και μια από τις πρωταρχικές διαπιστώσεις του Homo Sapiens, ότι δεν είναι όλοι οι τόποι ίδιοι. Υπάρχουν τόποι που ξεχωρίζουν με τον ιδιαίτερο "χαρακτήρα", την "ατμόσφαιρα",¹ το "πνεύμα" τους, και αναλόγως επιδρούν στον ψυχισμό των ανθρώπων.

Η έκφραση «Πνεύμα του Τόπου» (Genius Loci) μπορεί να εμφανίζεται για πρώτη φορά στο 18ο αιώνα,² όμως προέρχεται από την αρχαία ρωμαϊκή θρησκεία, και σημαίνει την ενοικούσα θεότητα ή το δαίμονα του τόπου, δηλαδή τις αόρατες προσωποποιημένες δυνάμεις που έχουν τον τόπο υπό την προστασία τους.

Βέβαια, η πίστη στην ύπαρξη χθόνιων προστατευτικών πνευμάτων είναι πολύ αρχαιότερη της ρωμαϊκής εποχής. Όλες οι προϊστορικές θρησκείες ήταν ανιμιστικές (από το λατινικό *animus* = ψυχή).³ Για την πρωτόγονη σκέψη, κάθε ον, στοιχείο και φαινόμενο της φύσης (γήινο και ουράνιο) έχει ψυχή. Αυτό ήταν το πρώτο βήμα που οδήγησε στο αμέσως επόμενο στάδιο, δηλαδή στην απόδοση ένθεης ποιότητας στα φυσικά στοιχεία. Πλέον, τα πάντα βρίσκονταν υπό την απόλυτη κυριαρχία και προστασία πνευματικών οντοτήτων.⁴ Κάθε τόπος, αλλά και κάθε επιμέρους στοιχείο του τόπου, είχε τη θεότητα και το «στοιχείο» που του αναλογούσε. Κάθε θεότητα αποτελούσε την επιτομή των φυσικών χαρακτηριστικών του τόπου, κατά συνέπεια και την προσωποποίηση του «genius

¹ «Για έναν τόπο, η λέξη ατμόσφαιρα είναι αυτή που τον διαφοροποιεί από τον απλό αδιάφορο χώρο και που του προσδίδει ταυτότητα, τον κάνει δηλαδή μοναδικό». (Γ. Μήλιος, «Ο ρόλος του τοπίου στην κοινωνική συνοχή».)

² Ο Άγγλος ποιητής Alexander Pope ήταν ο πρώτος που αναφέρθηκε στον όρο «Genius Loci» μέσα από το ποίημά του «Epistle to Richard Boyle, Earl of Burlington» (1731), εξηγώντας ότι πρόκειται για μια ζωοποιό δύναμη που κυριαρχεί στον τόπο ως φυσική συνθήκη, καθορίζοντας και μεταβάλλοντας τις ποιότητές του.

³ Όρος που επινοήθηκε από τον Άγγλο ανθρωπολόγο Edward Burnett Tylor (1832-1917) για να ονομάσει την πίστη στην ατομική ψυχή όλων των φυσικών πραγμάτων. Ο ανιμισμός ήταν για τον Tylor το πρωταρχικό στάδιο στη μακραίωνη εξελικτική πορεία των θρησκειών. Ήταν η αρχαιότερη μορφή θρησκείας και βάση όλων των θρησκειών.

⁴ Αυτός είναι και ο λόγος που όλες οι αρχαίες θρησκείες ήταν πολυθεϊστικές. Εάν όμως παραμεριστεί η προσωποποίηση των στοιχείων και δυνάμεων της φύσης, η ουσία κάτω από το μυθικό περιτύλιγμα παραμένει πέρα για πέρα αληθινή: τα πάντα είναι ζωντανά· ακόμα και οι πέτρες.

loci». Ετούτο αυτομάτως σήμαινε πως οι χώροι λατρείας όφειλαν να βρίσκονται σε περιοχές εφάμιλλες του χαρακτήρα και των ιδιοτήτων της θεότητας στην οποία επρόκειτο να αφιερωθεί ο τόπος. Π.χ. στην αρχαία Ελλάδα, οι θεοί

«...ταυτίζονται με στοιχεία από την ατμόσφαιρα και τον χαρακτήρα του τόπου (...) Αποτελούν σαφείς αναφορές στο πνεύμα του τόπου, εν δυνάμει προσωποποιήσεις του τόπου, αποδίδοντας σε τόπους με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά την ύπαρξη μιας συγκεκριμένης θεότητας».¹

Τα φυσικά στοιχεία είναι λοιπόν αυτά που σε πρώτο επίπεδο καθορίζουν την ατμόσφαιρα, το χαρακτήρα, το πνεύμα ή τη θεότητα μιας περιοχής. Κάπως έτσι, τόποι με ιδιαίτερα γεωλογικά και άλλα φυσικά χαρακτηριστικά περιβλήθηκαν από μύθους, θεωρήθηκαν ιεροί, μυστηριακοί, ιαματικοί, μαντικοί, θεοβάδιστοι, θεοκατοίκητοι, και άρα οι πλέον κατάλληλοι για επαφή με το θείον. Αντίθετα, κάποιοι άλλοι τόποι προκαλούσαν φόβο, τρόμο και αποστροφή, οπότε θεωρήθηκαν στοιχειωμένοι, καταραμένοι, δαιμονικοί, κ.ο.κ, και συνδέθηκαν με τους ανάλογους μύθους και θρύλους.

Στα νεότερα χρόνια, η έκφραση «genius loci» συνδέθηκε με θεωρήσεις πάνω σε θέματα που αφορούν το φυσικό τοπίο σε σχέση με την αρχιτεκτονική. Πλέον, το πνεύμα του τόπου αναλύεται όχι μόνο σε συνάρτηση με τα φυσικά του χαρακτηριστικά αλλά και τα ανθρωπογενή. Πολλοί φιλόσοφοι και αρχιτέκτονες οι οποίοι επιχείρησαν να δώσουν έναν όσο το δυνατό πιο ακριβή ορισμό της λέξης *τόπος*, συγκλίνουν όλοι στην άποψη ότι ως τόπος ορίζεται ένα προσδιορισμένο τμήμα περιοχής, ο χαρακτήρας (ή το πνεύμα) του οποίου συγκροτείται από φυσικούς και ανθρωπογενείς παράγοντες, καθώς κι από τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις. Όπως το είχε θέσει και ο J. Pallasmaa,

«...ο άνθρωπος δανείζει στον τόπο τα συναισθήματά του, και ο τόπος δανείζει στον άνθρωπο την αύρα του».²

Βεβαίως η επίδραση ενός τόπου στον άνθρωπο δεν αφορά μόνο την αρχιτεκτονική, αλλά έχει να κάνει και με τη διαμόρφωση της ιστορίας, των μύθων, και, βασικότερο όλων, τη σχέση του ανθρώπου με τον τόπο σε επίπεδο συναισθηματικό, πνευματικό, και (φυσικά) βιωματικό.

¹ Αργυρώ Παπαθανασίου, «Genius Loci: Αναλύοντας το Πνεύμα του Τόπου», Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Διάλεξη, Αθήνα 2014, σ. 16.

² «The Eyes of the Skin», 2005.

Έτσι, κάποιιοι κάνουν λόγο για τις υλικές και άυλες διαστάσεις του τόπου, όπου οι μεν υλικές αφορούν τα ορατά στοιχεία (φυσικά και ανθρωπογενή), ενώ οι άυλες διαστάσεις είναι συμβολικές, βιωματικές, συναισθηματικές, και εξίσου σημαντικές με τις υλικές. Παρόλα αυτά, υπάρχει και η άποψη ότι τα συναισθήματα και η βιωματική εμπειρία αποτελούν υποκειμενικούς παράγοντες, που σημαίνει ότι παρουσιάζεται μια εγγενής δυσκολία στο να καταγραφούν με αντικειμενικά κριτήρια, και άρα δεν αποτελούν μέρος της πραγματικής ταυτότητας του τόπου:

♦ Ο χώρος έχει μία εσωτερική αφετηρία, αλλά και η κατάληξή του είναι πάλι εσωτερική, διότι ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τον κόσμο μέσω της δικής του, ξεχωριστής πραγματικότητας. Το ίδιο τοπίο ενδεχομένως να μην ασκεί την ίδια επιρροή σε όλα τα πρόσωπα.¹

♦ Η έννοια και η αντίληψη του τοπίου αφορούν μια υποκειμενική πραγματικότητα. Ο άνθρωπος καταβάλλει μια συνεχή προσπάθεια να ορίσει και να κατανοήσει το περιβάλλον, στο οποίο κατοικεί, αναλύοντας και περιγράφοντας την εμπειρία του χώρου. Αυτό σημαίνει ότι ο ίδιος αποκτά υπόσταση μέσα από τον περιβάλλοντα χώρο του και γι' αυτό τον λόγο επιχειρεί με ασυνείδητο τρόπο να ορίσει τον εαυτό του μέσα στον κόσμο. Έτσι, αναδύονται ερωτήματα, όπως γιατί ένας τόπος αποπνέει γαλήνη, προκαλεί συγκίνηση, ηρεμία ή αντίθετα φόβο, αποστροφή κ.λ.π. Ο τόπος και ο άνθρωπος αποτελούν ένα σύστημα, που όταν μεταβάλλεται η μία παράμετρος, τότε επηρεάζεται και η άλλη, δηλαδή υπάρχει ανάμεσά τους μια αλληλεπίδραση. (...) Ο άνθρωπος είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με το τοπίο και την φύση και αναλόγως των εμπειριών του προσδίδει σε αυτά το αντίστοιχο νόημα και την ανάλογη σημασία. (...) Η επίδραση του χώρου στον άνθρωπο είναι πολύ σημαντική και λαμβάνει την σημασία που ο ίδιος του προσδίδει. Πρόκειται για μία εσωτερική διεργασία βάσης της οποίας, ο καθένας αντιλαμβάνεται τον κόσμο μέσω της δικής του πραγματικότητας.²

♦ Κάθε άνθρωπος που είναι ταυτόχρονα και παρατηρητής αντιλαμβάνεται διαφορετικά το τοπίο και ξεχωρίζει στον τόπο ορισμένα στοιχεία που του προκαλούν εντύπωση, ανάλογα α) με την ιδιοσυγκρασία του (ενδογενής παράγοντας) και β) ανάλογα με τα ερεθίσματα που λαμβάνει από το εξωτερικό περιβάλλον (πολιτισμικές καταβολές, θεσμοί, συγκυριακές εμπειρίες). Αυτοί οι δυο παράγοντες αντίληψης διαμορφώνουν το φίλτρο, μέσα από το οποίο θα συγκροτηθεί το τοπίο στο νου του παρατηρητή ως ενδιαφέρον ή αδιάφορο ή ακόμη συμβολικό. (...) Σημαντικό ρόλο στην αντίληψη του τοπίου παίζει ακόμη και ο οικογενειακός παράγοντας, οι καταβολές

¹ Κ. Χατζημιχάλης, «Παραγωγή και διαμόρφωση του σύγχρονου ελληνικού τοπίου», σ. 89.

² Ιωάννα Στεφανία, «Ατόπια», σ. 2-11.

που έχει ο άνθρωπος από την παιδική του ηλικία και οι ενδοοικογενειακές σχέσεις. (...) Ο τρόπος που ο άνθρωπος –και κατ' επέκταση οι κοινωνίες– επεξεργάζεται νοητικά τον τόπο, δεν είναι άλλος από τον τρόπο με τον οποίο ορίζουμε τον εαυτό μας μέσα στον κόσμο».¹

Φυσικά δεν υπάρχει τίποτα με το οποίο θα μπορούσε κάποιος να διαφωνήσει στα παραπάνω. Παράλληλα, όμως, υπάρχουν και κάποια αντικειμενικά κριτήρια, δεδομένα ή παράμετροι, ως προς την αποπνέουσα αίσθηση μιας περιοχής και την επίδρασή της στους ανθρώπους, κυρίως δε σε εκείνους που έχουν βιωματική-“ερωτική” σχέση με αυτή. Η δε αντικειμενικότητά τους έγκειται στο γεγονός ότι ετούτη η επίδραση δεν αφορά μια συγκεκριμένη μερίδα ανθρώπων σε μια συγκεκριμένη περίοδο, αλλά αποτελεί ένα σταθερό διαχρονικό φαινόμενο.

Δεν άργησα να διαπιστώσω, επί παραδείγματι, πως η προσωπική “συναισθηματική τοπογραφία” της Πεντέλης είχε πάρα πολλά κοινά σημεία με τις αντίστοιχες καταγεγραμμένες “τοπογραφίες” άλλων ανθρώπων που έζησαν κατά το παρελθόν, καθώς και ανθρώπων που έτυχε να γνωρίσω στο Βουνό όλα αυτά τα χρόνια. Πέρα από την αίσθηση “συγγένειας” που δημιουργεί ετούτη η ταύτιση των συναισθημάτων, οπωσδήποτε ισχυροποιείται και το νόημα του ίδιου του βιώματος.

Εν πάσει περιπτώσει, η ανθρώπινη διάσταση του *genius loci* αποτελεί ένα ζήτημα το οποίο θα αναλυθεί στο β' μέρος. Εδώ απλώς επιχείρησα να δώσω μια σύντομη περιγραφή της σημασίας που έχει η έννοια «πνεύμα του τόπου» σε φυσικό και ανθρώπινο επίπεδο.

β. "Εδώ είναι Αττική..."

Εάν ένας τόπος είναι Παράξενος, το πρώτο πράγμα που το μαρτυρά είναι τα ίδια τα φυσικά χαρακτηριστικά του. Όπως θα φανεί στο πρώτο κεφάλαιο, ο γεωλογικός χαρακτήρας του Πεντελικού όρους διαφοροποιείται αισθητά τόσο από τα βουνά της Αττικής όσο και από την υπόλοιπη ορεινή Ελλάδα, ενώ παρουσιάζει πλήθος άλλων φυσικών χαρακτηριστικών, που συγκεκριμένα για την Αττική αποτελούν κάτι το μοναδικό, και τα οποία εξετάζονται στα υπόλοιπα κεφάλαια.

Ποια θα μπορούσε όμως να είναι η φυσιογνωμία της ευρύτερης περιοχής στην οποία βρίσκεται ένας Παράξενος Τόπος; Πρόκειται για κάποια αδιάφορη περιοχή, ή μήπως για ένα είδος “προαυλίου” του Παράξενου Τόπου;

¹ Γ. Μήλιος, «Ο ρόλος του τοπίου στην κοινωνική συνοχή».

Θεωρώ λοιπόν ότι προτού φτάσουμε στην Πεντέλη, έχει ιδιαίτερη σημασία να ρίξουμε πρώτα μια ματιά στην Αττική, διότι σε γεωλογικό επίπεδο, ετούτη η μικροσκοπική χερσόνησος διαφοροποιείται πλήρως από την υπόλοιπη Ελλάδα. Επομένως, και προκειμένου να γίνει περισσότερο κατανοητή η γεωλογική μοναδικότητα της Αττικής, θα πρέπει πριν από οτιδήποτε άλλο να γίνει μια αναφορά στο ίδιο το ελληνικό τοπίο.

Η Ελλάδα, λοιπόν, είναι μια χώρα η οποία χαρακτηρίζεται από την έντονη και ιδιαίτερη γεωμορφολογία της, περί της οποίας ο αστρονόμος Διονύσιος Αιγινήτης δίνει την εξής εξαιρετικά γλαφυρή έως ποιητική περιγραφή:

Ουδείς ή ολίγιστοι τόποι της υδρογείου επροικίσθησαν τόσον αφειδώς και εξωραϊσθησαν τόσον πλουσίως υπό της Φύσεως, όσον η μικρά αλλά προνομιούχος αυτή της Γης γωνία· η έξοχος γεωγραφική θέσις, η εξαισία της ξηράς και της θαλάσσης εναλλαγή, το έκπαγλον των τοπείων κάλλος, η απαράμιλλος τοπογραφική διαμόρφωσις, η ευκρασία του κλίματος και εν γένει τα ποικίλα της Γης και του ουρανού της Ελλάδος φυσικά χαρίσματα εξαίρουν αυτήν υπέρ πάσαν του κόσμου χώρα. (...) Θάλασσα και όρος, όρος και θάλασσα, τα δύο μεγάλα και αντίθετα αυτά της Φύσεως στοιχεία, διαδέχονται εν αυτή άλλαλα εν αρμονικώ και καλλιτεχνικώ συνδυασμό μεγέθους, σχημάτων και χρωμάτων. (...) Το ελληνικόν έδαφος (...) φέρει πυκνόν δίκτυον πολυμόρφων ορέων, ων αι χαρίεσαι και ως διά καλλιτεχνικής ψαλίδος αποκοπείσαι κορυφογραμμαί, μετ' άκρας καλαισθησίας κλιμακηδόν πολλαχού διαδεχόμεναι αλληλας, σχηματίζουν αι μαγευτικώτερα και χαριέστερα της φυσικής Τέχνης αριστουργήματα. (...) Η σπανία ποικιλία του κλίματος και η μεγάλη ανωμαλία του εδάφους της ελληνικής χώρας, υπό λαμπρού ηλιακού φωτός καταυγαζομένης, αναπτύσσουσιν υπέροχον δραστηριότητα πολυμόρφου οργανικής φύσεως (...) Η φύσις εν γένει της Ελλάδος είναι μετρία και ελαφρά, διαυγής και κομψή, χαρίεσσα και καλλιτεχνική· τα πάντα εν αυτή είναι αρμονικά όσον και σύμμετρα, ευκρινή όσον και ανάλογα προς την ανθρωπίνην αντίληψιν: τα όρη, οι ποταμοί, αι πεδιάδες, αι λίμναι, τα δάση, η θάλασσα, ο ουρανός· τίποτε το βαρύ, το υπερβολικόν, το τερατώδες, το καταθλιπτικόν, το δυσανάλογον προς το όλον.¹

Ετούτη η περιγραφή της Ελλάδας, τίθεται από τον Αιγινήτη συγκριτικά με αγριότερες, γεωλογικά και κλιματολογικά, χώρες. Παρόλα αυτά, η Ελλάδα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η πλέον άγρια χώρα σε σύγκριση με την Αττική, και δη το λεκανοπέδιο. Η «απαράμιλλος τοπογραφική διαμόρφωσις», τα «μαγευτικώτερα και χαριέστερα της φυσικής Τέχνης αριστουργήματα», η «μετρία και

¹ «Το Κλίμα της Ελλάδος», τόμος Α': Το Κλίμα της Αττικής, εν Αθήναις, 1908, σ. 40-47.

ελαφρά, διαυγής, κομψή, χαρίεσσα και καλλιτεχνική φύσις», στην πραγματικότητα βρίσκουν (ή μάλλον έβρισκαν) την ιδεατή τους έκφραση στο αττικό τοπίο.

Σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ελλάδα, η Αττική χαρακτηρίζεται για τη λιτότητα και την “ταπεινότητά” της. Εδώ δεν υπάρχει τίποτα το φανταχτερό και εξωφθαλμο, τίποτα το πελώριο, το αχανές ή το απέραντο. Βουνά και λόφοι έχουν σαφή και συγκεκριμένα όρια· τίποτα δεν απλώνεται και δεν συγχωνεύεται με το άλλο. Όλα είναι ήπια και μικροκαμωμένα, και διατηρούν τις κατάλληλες αποστάσεις μεταξύ τους, ούτως ώστε να ξεχωρίζουν. Τα πάντα αποπνέουν την αίσθηση ενός «σχολαστικά τακτοποιημένου» τόπου. Οι θέσεις των αττικών βουνών και λόφων, δίνουν μια αίσθηση «ευταξίας», και «σοφής κατανομής» στο χώρο. Οι δε βουνοκορφές “υπακούουν”, με τη σειρά τους, στο “νόμο της ταπεινότητας” τον οποίο επιβάλλει η αττική φύση. Εδώ δεν υπάρχουν “περήφανες κορυφές που σκίζουν τους αιθέρες”. Αντιθέτως, οι κορυφές των βουνών δεν ξεχωρίζουν σχεδόν καθόλου από την υπόλοιπη κορυφογραμμή, με μοναδική εξαίρεση την κορυφή της Πεντέλης, που όμως και αυτή ακόμα εξέχει όσο “επιτρέπει” ο προαναφερθείς αττικός “νόμος”.

Όμως το αττικό τοπίο χαρακτηρίζεται και από κάτι ακόμα πιο μοναδικό: την (ψευδ)αίσθηση ενός χειροποίητου, και καλλιτεχνικά διαμορφωμένου τόπου. Η Αττική μοιάζει περισσότερο με μακέτα τοπίου πάνω στη φυσική επιφάνεια της Ελλάδας, και αυτό είναι που την κάνει τόσο ιδιαίτερη και ξεχωριστή.

Η γεωμορφολογική μοναδικότητα της Αττικής φαίνεται ότι παρατηρείται και επισημαίνεται για πρώτη φορά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, από τον Richard Lepsius, ο οποίος αναφέρει πως

...η ακανόνιστος θέσις και η διάφορος διεύθυνσις των ορέων της Αττικής, επιμαρτυρούσιν ότι η γεωλογική κατασκευή της μεγάλης ταύτης χερσονήσου δεν είναι ομοίомορφος αλλά ποικιλωτάτη. Ούτε προς την έναντι χερσόνησον της Αργολίδος, αλλ' ούτε μετά του προς Β. κειμένου Ν. τμήματος της Ευβοίας συμφωνεί η Αττική· επίσης **και εις το καθολικόν σχέδιον της γεωλογικής κατασκευής όλης της Βαλκανικής χερσονήσου, πολύ δυσκόλως αναφέρεται η Αττική.**¹

Η καλλιτεχνική όψη της Αττικής είχε βεβαίως παρατηρηθεί αλλά και εγκωμιαστεί πλειστάκις κατά το παρελθόν (συγκεκριμένα από το 19^ο αιώνα έως και τη δεκαετία του '60):

¹ «Η Γεωλογία της Αττικής», εκδ. Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1906, σ. 149. (Η έμφαση δική μου.)

- ◆ Αι Αθήναι κείνται εν τω μέσω περικαλλεστάτου λεκανοπεδίου.¹
- ◆ Η φωτεινή αθηναϊκή πεδιάδα, τα γλυπτικά γύρω της βουνά...²
- ◆ Είναι η Αττική, η χώρα που δεν έχει την όμοιά της στην διαφάνεια του αιθέρος και εις την χάριν και την λεπτότητα των γραμμών.³
- ◆ Οι λόφοι των Αθηνών εμφανίζουν εν είδος διαγράμματος ή αρχιτεκτονικού σχεδίου της φύσεως...⁴
- ◆ Η Αττική και άνευ τεχνικών μνημείων, απετέλει πάντοτε εν σύνολον καλλιτεχνικού συμπλέγματος, όπερ γεννά τας σκέψεις και την διάνοιαν.⁵
- ◆ Καλλιτεχνική και εύπλαστος, πολυποίκιλος και αρμονική υπήρξε ανέκαθεν και είναι πάντοτε καθ' όλας αυτής τας διευθύνσεις η Αττική· έκαστος λόφος της ανοίγει περικαλλείς ορίζοντες, εκάστη πτυχή του αττικού εδάφους αποκαλύπτει ποικίλας μαγευτικής εικόνας, έκαστον βήμα επ' αυτής φέρει εις νέα θελκτικά πανοράματα.⁶
- ◆ Πεντέλη – Πάρνης – Υμηττός – Λυκαβηττός – Ακρόπολις μετά του Παρθενώνος, αποτελούν, ομού μεν, την εναρμόνιον και ανυπέρβλητον καλλιτεχνικήν σύνθεσιν της Αττικής φύσεως...⁷
- ◆ Ξανά και ξανά, βλέπω αυτή τη μορφή να γυρίζει: Τον γυμνόν ώμο μιας κορφής που διαγράφεται στον ουρανόν αγνάντια· να γέρνει ήρεμα σ' ένα αγκώνα· τότε ακόμα μια φορά η καθάρια μορφή φτάνει στον καρπό ενός χεριού που αναπαύεται στον στέρεο κάμπο. Ξανά, ξανά, ένα μπράτσο απλώνεται από τον ψηλόν ώμο και γέρνει στη γη. Δες κι' οι Θεοί, ακρωτηριασμένα αγάλματα, με κεφάλια και πόδια αθέατα, χαμένα στον ουρανό ή θαμένα στη γη, άφησαν όμως δάχτυλα απλωμένα εδώ για σημάδι, ανάμεσα τ' ουρανού και του κάμπου· κι εκάναν αυτό το τοπίο ανθρωπινό, σαν Ελληνικές στήλες, όπου όσοι πεθαίνουν αλλάζουν σε πέτρα με μιαν εξαίσια κίνηση αλαφρή σαν αέρα, αργοπορώντας στην ατελείωτή του αναχώρηση.⁸
- ◆ Αι σειραί των ορέων της Αττικής (...) είναι μικρόταται. (...) Αλλ' αι σειραί αύται είνε κυρίως στενόταται. Επειδή δε υψούνται αποτόμως υπέρ την επιφανείαν της θαλάσσης τα δε μάρμαρα εξ ων σύγκεινται αι πλείσται παρουσιάζουσιν εκτεταμένας καταφερείας, η άποψις αυτών είνε μεγαλοπρεπεστάτη, παρ' όσον η πραγματική αυ-

¹ Α. Κορδέλλας, «Αι Αθήναι εξεταζόμεναι υπό υδραυλικήν άποψιν», Αθήνησι, 1879, σ. 13.

² Κώστας Ουράνης, «Το Αττικό Τοπίο», περιοδ. "Νέα Εστία", τ. 683, Αθήναι, 1955.

³ Γεράσιμος Βώκος, «Από τις Ελληνικές Συμφωνίες», περιοδ. "Εκδρομικά", τ. 20, 1930.

⁴ Μαυρογιάννης Κ., «Παρατηρήσεις επί του Κλίματος των Αθηνών, και της Ενεργείας αυτού επί της Ζωικής Οικονομίας», εν Αθήναις, 1841, σ. 18.

⁵ Βελλιανίτης Θεόδωρος, «Καλλιτεχνικόν Πανόραμα», εφημ. "Εμπρός", 25/10/1926.

⁶ Αιγινίτης, ό.π., σ. 47.

⁷ Η Ελευθέρα Γνώμη της Κοσμητείας Εθνικού Τοπίου και Πόλεων: «Σωθήτω η Πεντέλη», 1968.

⁸ S. Spender, «Αττική», περιοδ. "Νέα Εστία", μτφρ. Γ. Παπαδόπουλος, τ. 627, Αθήνα, 1927.

τών σμικρότης θα επέτρεπε να υποθέσωμεν... Εις τον σχηματισμόν λοιπόν τούτων των ορέων, οφείλεται το θέλγητρο, το τοσούτον εγκωμιασθέν, των πανοραμάτων της Αττικής.

Αι απλαί αύται αλύσεις των ορέων δίδουσιν εις την χώραν φυσιογνωμίαν όλως ιδιάζουσαν, διότι αφίστανται αλλήλων, χωρίς να συγχέωνται, ουδέ φέρουσι τας υψίστας εκείνας αταξίας, ας παρουσιάζουσι τα Πυρηναία και ιδίως αι Άλπεις. Η ηρεμία και η γλυκύτης χαρακτηρίζουσι την χώραν ταύτην.

Ο δε Vallon παρατιθέμενος υπό του αυτού: "Τα όρη της Αττικής παρέχουσι εις τον οφθαλμόν συνέχειαν αρμονικών γραμμών κεκρωσμένων αναλόγως της αποστάσεως διά χρωμάτων κατά το μάλλον ή ήττον βαθέων. Η φύσις φαίνεται γλυψασα ερωτικώς την χώραν ταύτην, ήτις έμελλε να κατασταθή η κοιτίς των τεχνών".¹

Βέβαια, δεν ήταν μόνο ότι διέκριναν την «τέχνη» επάνω στο φυσικό δημιούργημα. Έκαναν λόγο ακόμα και για τον ίδιο το «δημιουργό». Ο Αιγινήτης π.χ. γράφει (ό.π.) πως η Αττική μοιάζει να αποτελεί το έργο κάποιας

...ανώτερης προνοίας, ενεργούσης υπέρ της προόδου, υπέρ του πολιτισμού, υπέρ της πνευματικής αναπτύξεως και διαπλάσεως της ανθρωπότητας.

Κάπου αλλού αναφέρεται πως η Αττική

...μοιάζει σα να είναι φτιαγμένη από τα χέρια ενός επιδέξιου καλλιτέχνη και δημιουργού.²

Όμως η πιο εντυπωσιακή περιγραφή πάνω στην αττική δημιουργία και στο «δημιουργό» της, είναι αυτή που ακολουθεί:

Ουδαμού των χωριζόντων τα υψώματα ταύτα διαστημάτων ευρίσκεις έδαφος ομαλόν και λείον, αλλά πανταχού ανωμαλίας, λοφίδια, γηλόφους, αυλώνας, καθιζήσεις και εξάρσεις, κοιλώματα και ανιζήσεις, σχεδιάσματα θαυμασίως μεμερισμένα, πάντα τα ποικίλα ταύτα σχήματα συμφωνούντα, και συνάδοντα, ουδέν έχοντα το απότομον, το προσκρούον, το δυσαρμόνιον. Νομίζεις ότι το έδαφος εταράχθη άλλοτε υπό ηφαιστειώδους κλονισμού, όστις ανύψωσεν αυτό πανταχόθεν, και ούτινος βραδύτερον η αταξία μετετράπη εις καλλονήν επιμελεία προστάτιδος θεότητας, ενασχοληθείσης να εγκάμψη και συναρμόση πάσας ταύτας τας γραμμάς, να λειάνη τα περιγράμματα ταύτα, να συναρμόση τας επιφανείας ταύτας, εξαλείφουσα τας δυσμορφίας, αποκρύπτουσα τα αρμογάς των υποστρωμάτων και επιχέουσα θαυμαστήν αρμονίαν, ης δυσκόλως δύναται τις να διαγνώση το μυστήριον επί της ατελευ-

¹ Α.Ν. Βερναρδάκης, «Το Μέλλον των Αθηνών», εκδ. Αν. Φέξη, εν Αθήναις, 1902, σ. 11-12.

² Συλλογικό: «Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού», σ. 35.

τήτου ταύτης ποικιλίας των ανωμαλιών, αίτινες φαίνονται ότι διαφεύγουσι πάντα κανόνα και πάσαν συμμετρίαν. Ναι, θεία χειρ ώρυξεν, έσκαψεν, έμαξεν, έπλασεν, εσχημάτισε την ιεράν ταύτην γην, ως ο του γλύπτου δάκτυλος ποιεί το εκ κηρού πρόπλασμα. Και η αρμονία αυτή των καθ' έκαστα, ήτις φαίνεται εν τη ευρεία ταύτη πεδιάδι, επαυξάνεται τη συνδρομή, ην παρέχουσιν αυτή οι διακόπτοντες και περιβάλλοντες αυτήν λόφοι και όρη· εν τη μεγάλη ταύτη εικόνι ουδέν φαίνεται τυχαίον, τα πάντα έχουσιν αιτίαν και σκοπόν, ως εν τεχνουργήματι, παν περίγραμμα προκαλεί έτερον αντιστοιχούν, πάσαι αυται αι γραμμαί συναναζητούνται, συνακολουθούνται και συναντώνται ίν' αποφεύγωσι πάλιν αλλήλας, χαράσσουσai ιδιοτρόπως σπείρας και συμπλέγματα, όμοια τοις μαγικοίς κύκλοις...¹

Τι νόημα θα είχε η ύπαρξη ενός τόσο ιδιαίτερου τόπου όπως η Αττική, εάν αυτή δεν βρισκόταν στο πλέον κεντρικό και περίοπτο σημείο; Και ποιο σημείο θα μπορούσε να είναι καταλληλότερο από το νοτιοανατολικό άκρο της Στερεάς Ελλάδας; Είναι μάλιστα η γεωγραφική θέση αλλά και το γεγονός ότι η Αττική αποτελεί χερσόνησο, οι αιτίες που της εξασφάλισαν το ιδανικότερο κλίμα. Εξάλλου, η Αττική δεν θα μπορούσε παρά να έχει ένα κλίμα που να έρχεται σε αρμονική σύζευξη με την καλλιτεχνική γεωμορφολογία της.

Η μοναδικότητα του αττικού κλίματος είχε γίνει αντιληπτή ήδη από την αρχαιότητα:

♦ Θα σας περιγράψω καταρχάς τα φυσικά πλεονεκτήματα της Αττικής. Απόδειξη, λοιπόν, ότι και οι εποχές είναι εξαιρετικά ήπιες εδώ μας παρέχουν τα ίδια τα γεγονότα· αφού όσα σε πολλούς άλλους τόπους δεν μπορούν ούτε να βλαστήσουν, εδώ καρποφορούν. Όπως η γη, έτσι και η θάλασσα που την περιβάλλει είναι εξαιρετικά παραγωγική. Και βέβαια όσα καλά δίνουν οι θεοί σε κάθε εποχή, και αυτά όλα εδώ ξεκινούν πολύ πρόωγα και σταματούν πολύ όψιμα. (...) Θα ήταν λογικό να θεωρήσει κανείς ότι η πόλη βρίσκεται στο κέντρο της Ελλάδας αλλά και όλης της οικουμένης. Γιατί όσο απομακρύνεται κανείς από αυτήν, τόσο αυξάνεται το ψύχος ή η ζέστη που συναντά· όποιος πάλι θελήσει να φτάσει από τη μια άκρη της Ελλάδας στην άλλη, είτε ταξιδέψει στη θάλασσα είτε στη στεριά, θα περάσει από την Αθήνα, όπως ο διαβήτης που σχεδιάζει τον κύκλο. Και παρότι δεν περιβρέχεται από θάλασσα, ωστόσο, σαν να ήταν νησί, όλοι οι άνεμοι της φέρνουν ό,τι χρειάζεται και της παίρνουν όσα θέλει να διώξει, γιατί η θάλασσα βρέχει την Αττική από δύο πλευρές.²

¹ Κ. Κοντόπουλος: «Υπόμνημα τω Πρωθυπουργό Κυρίω Χαρίλαω Τρικούπη, περί Διασώσεως των Καταστρεφόμενων Ιστορικών, Μυθολογικών και Καλαισθητικών Υψωμάτων των Αθηνών», εν Αθήναις», 1887, σ. 13-14.

² Ξενοφών: «Πόροι ή Περί Προσόδων», 1,2-1,8, μτφρ. Α. Τυφλόπουλος.

♦ Ο Κασσιόδωρος λέγει ότι αι Αθήναι εγένοντο έδρα σοφίας, επειδή ο εν αυταίς καθαρός αήρ, δεξιώς αραιών την διάνοιαν λαμπροτάτην προς θεωρίαν αυτήν διατίθουσιν. Ο Αριστείδης επαινεί τον αέρα της Αττικής, θεωρών άριστον και καθαρώτατον τον της πόλεως υπερέχοντα. Ο δε Κικέρων εις την λεπτότητα ταύτην του αέρος απέδιδε την οξύνειαν του πνεύματος των Αθηναίων (...) Ο δε Πλάτων έλεγεν ότι η Αττική ένεκα του αέρος υπερέβαλεν αρετή πάσαν γην και είνε εφάμιλλος προς πάσαν άλλην διά την ευκαρπίαν και το πάμφορον και ταις ζώσι πάσαν εύβοτον.¹

Υπήρξαν όμως και νεότερες αναφορές σχετικά με το κλίμα της Αττικής, την ποιότητα του φωτός, τους χρωματισμούς της ατμόσφαιρας, αλλά και τη μοναδική γαλανότητα του αττικού ουρανού:

♦ Έχει όμως η μικρά αυτή της γης γωνία προτέρημα μοναδικόν εν τω κόσμω· θαυμαστήν τινα της ατμοσφαίρας διαύγειαν, ως εκ της οποίας ο ουρανός φαίνεται προσμειδίων ενταύθα ιλαρώτερον προς τον άνθρωπον και καλών την προσοχήν αυτού άκουσαν προς τα αιθέρια ύψη, τα δε όρη λαμβάνουσιν διαλειμμάτων, μάλιστα προς δυσμάς ηλίου, χρωματισμούς μαγικούς, εναρμονίους, καλλιτεχνικούς.²

♦ Η Αττική (...) μετέχει πολλών εκ των κλιματολογικών πλεονεκτημάτων, δι' ων επροικίσθησαν αι γλαυκαί όσον και χαρίεσσαι της Μεσογείου ακταί· περιβαλλομένη υπό καθαράς και διαυγούς ατμοσφαίρας, την οποίαν περιλούει η βαλσαμώδης της θαλάσσης αύρα και αρωματίζει των ανθοσπάρτων βουνών η ευώδης αναπνοή, ακτινοβολεί αιωνίως της μεσημβρινής καλλονής την θέλγουσαν χάριν. Η φιλομειδής και γελόεσσα φύσις αυτής εμπνέει εις τον άνθρωπον την χαράν, και ωθεί την ψυχή αυτού προς τη ζωηρότητα, ην γεννά της φυσικής φαιδρότητος η επίδρασις.

Η Αττική είναι η χώρα του φωτός και του Ηλίου, ο τόπος της αιθρίας και του αιθέρος. Εναγκαλιζομένη υπό των θερμών ακτίνων πυριφλεγούς Ηλίου, κολυμβώσα εντός πλημμύρας διαχύτου φωτός, απαστράπτει εντός του εκπάλγου κάλλους φωταυγούς αιθέρος· υπό το αιώνιον μειδιάμα γλυκείας και επεράστου φύσεως, εξωραΐζεται εξαισίως, εμφανιζομένη πάντοτε εν τη αίγλη εορτασίμου στολής, ωσει έτοιμος διά πανήγυριν! Η διαύγεια του αέρος, η πλημμύρα του φωτός, η αιθρία του ουρανού, ο πλούτος και η πολυτέλεια των χρωμάτων, η ευκρίνεια και η λεπτότης των γραμμών, η ζωηρά αλλ' αρμονική αντίθεσις των σκιών προς το φως προσδίδουσιν εις τα τοπία αυτής λαμπρότητα, ζωήν και χάριν σπανίας ωραιότητος. Τα πάντα εν αυτή είναι φωτεινά, διαφανή, ελαφρά, ευκρινή, αιθέρια. (...) Αλλά το έμφυτον των αττικών τοπίων γόητρον εξωραΐζουσι μετ' απεριγράπτου χάριτος οι ποικιλόχροες της ατμοσφαίρας φωτισμοί, η λαμπηδών των ακτίνων του Ηλίου και της Σελήνης, η φωταύ-

¹ Βερναρδάκης, ό.π, σ. 19-20.

² Κ. Παπαρηγόπουλος, «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τομ. Α', σ. 216.

γεια των πολυχρώων του άστρου της ημέρας δύσεων, και μαλιστα η γοητεύουσα των αστροχιτώνων και σεληνοφεγγών νυκτών καλλονή.¹

♦ Το σύνηθες χρώμα του ουρανού αντιστοιχεί προς το 0,8 του κυανομέτρου του Σωσσύρου κατά τας συνήθεις ωραίας ημέρας προς το 0,9· το δε 10 του κυανομέτρου είνε συνηθέστατον κατά τας ημέρας της ανοίξεως και αυτού του θέρους και της ανοίξεως. Ο ορίζων είνε τόσον καθαρός και διαυγής, ώστε ο οφθαλμός διακρίνει και μικρά αντικείμενα εις μακροτάτας αποστάσεις εξικνουμένης της οράσεως μέχρι του ανατολικωτάτου ακρωτηρίου της Πελοποννήσου, μέχρι και αυτής της Ύδρας. Ο τούτου θαυμαζόμενος ουρανός της Ιταλίας και ο τόσον υμνηθείς της Ιωνίας, δεν δύνανται να παραβληθώσι με τον ουρανόν των Αθηνών, ώστε οι αρχαίοι ποιηταί, οι τούτου εξυμνήσαντες αυτόν, δεν ήσαν υπερβολικοί. (...) Εις τούτο συντελεί τα μέγιστα το ήπιον του κλίματος και η έλλειψις των νεφών... (...) Τούτων απάντων ένεκα αι φωτιστικάι ακτίνες του ηλίου διερχόμεναι, πίπτουσι πάσαι επί την γη και φωτίζουν και ταύτην διά τοιούτου φωτός, ώστε δυσκόλως ο οφθαλμός θα ηδύνατο να δεχθή αυτό και αν ακόμη δεν επετεινέτο εκ του λευκού χρώματος των ορέων, της λευκής χροιάς των οικιών και πεζοδρομίων και εν γένει της πόλεως, σχηματίζουν δι' ούτω πλήμμυραν απλέτου φωτός καταφλέγουσαν, και μάλιστα όταν το θέρος αι ακτίνες αύται κατέρχωνται καθετώτερον. (...)

Όταν ο ήλιος υπερβή το πρώτον τέταρτον της πληρώσεως αυτού, αι Αθήναι φωτίζονται, όπως ολίγισται πόλεις του κόσμου· ο αίθριος ουρανός χρυσαυγίζει, ο ορίζων εκτείνεται επ' άπειρον από τινα μέρη, η δε βασίλισσα της νυκτός περιβάλλει τα πάντα διά μυστηριώδους και μαγευτικής τινος χροιάς. Εν ασελήνω αιθρία νυκτί το κυανομέλαν χρώμα του ουρανού καθίσταται μυστηριώδες.

Άπαντα ταύτα, ήτοι το χρώμα του ουρανού, το φως το χρυσίζον της ατμοσφαιρας, η φύσις του εδάφους, η γεωλογική μορφή της χώρας, η γυμνότης των ορέων – η οποία ένεκα του ασυνήθους εμποιεί παράδοξον και μεγάλην εντύπωσιν εις τους ξένους – η καθαρότης του ορίζοντος, το μαλακόν των γραμμών, η ποικιλία του διαγράμματος αυτών και το αρχέτυπον επιβλητικόν και μεγαλοπρεπές του πανοράματος τούτου, καθιστώνσι μοναδικάς τας Αθήνας.²

Ο Δημήτρης Πικιώνης, στη «Συναισθηματική Τοπογραφία» (1935) κάνει λόγο για την

ασύγκριτη τούτη αρμονία ανάμεσα στο καθαρό, πνευματικό και πλαστικότατο σχήμα των αττικών βουνών και του αβρού, λεπτού αιθέρος και του λαμπρού φωτός (...) Πραγματικά δε θε να 'ταν αυθαίρετη εικασία, μα σύμφωνη προς την συνείδηση της κοσμικής αρμονίας που έχουμε μέσα μας, η παραδοχή πως η αρμονία τούτη δεν εί-

¹ Αιγινήτης, ό.π.

² Βερναρδάκης, ό.π., σ. 12-15.

ναι ένα συμπτωματικό γεγονός μα ένα "αυστηρό επακόλουθο της ενδόμυχης αρμονίας της δημιουργικής Αρχής".

Φυσικά όλα αυτά δε διέφυγαν της προσοχής των ευρωπαίων ταξιδιωτών της Ελλάδας:

♦ Οι Δυτικοί σχολιαστές θα επιμείνουν στη διαπίστωση πως το μοναδικά έντονο και αποκαλυπτικό φως του ήλιου και η διαύγεια της ατμόσφαιρας δίνουν την αίσθηση ότι ο τόπος αυτός αποτελεί το "κέντρο ενός σαφώς προσδιορισμένου κόσμου", προικισμένο από μια συνολική ατμόσφαιρα ισορροπίας ανάμεσα στη γη και τον ουρανό.¹

♦ ...από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα το ελληνικό τοπίο, και ιδίως το αττικό, αποτελεί πηγή έμπνευσης, αντικείμενο λατρείας και ποιητικό ερέθισμα για ξένους και Έλληνες λογοτέχνες, ποιητές, αρχιτέκτονες και περιηγητές. Ειδικά ανάμεσα στους τελευταίους υπάρχουν ορισμένοι που θα καταγράψουν τις εντυπώσεις τους από την Ελλάδα· την Ελλάδα των αρχαίων της Ακρόπολης και του Παρθενώνα, την Ελλάδα που συνεχίζει να υπάρχει δια μέσου των αιώνων, ως αναπαράσταση και ως πραγματικότητα λουσμένη από το αττικό φως· μέσα στο "κλασσικό" τοπίο της.²

♦ Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η άγριος εικόνα, η ερήμωση και η αποψίλωση του αττικού τοπίου, μετά από πολλούς αιώνες αργής καταστροφής και πληθυσμιακού μαρτυρίου, ήταν, όπως μαρτυρούν τα ακριβή εικονογραφικά τεκμήρια πολλών ξένων περιηγητών, μια αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα. Οι εκτάσεις πρασίνου έλειπαν τελείως από την πόλη.

Εντούτοις η προβληματική κατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος δεν μείωσε καθόλου την εξαιρετική έλξη και γοητεία που ασκούσε το αττικό τοπίο στους ξένους περιηγητές. Κατ' επανάληψη δυτικοευρωπαίοι επισκέπτες, συνηθισμένοι σε πολύ πιο πράσινα και ανθηρά τοπία στις χώρες τους μαγεύτηκαν από τη διαύγεια της ατμόσφαιρας, το ανάγλυφο του βραχώδους τοπίου, τις διαβαθμίσεις φωτός και σκιάς, τη λαμπρότητα των χρωμάτων, και τα αρμονικά περιγράμματα των βουνών της Αττικής. Οι επισκέπτες αυτοί ανακάλυψαν ένα νέο είδος φυσικής ομορφιάς στον κλασσικό χώρο: η εικόνα του αθηναϊκού τοπίου είχε κερδίσει το θαυμασμό των περιηγητών, αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων και άλλων καλλιτεχνών, ως ένα θέαμα πλαστικού κάλλους που γινόταν πιο έντονο από την παρουσία των μοναδικών ιστορικών συνειρμών και των αρχαίων μνημείων.³

¹ Αργυρώ Παπαθανασίου, «Genius Loci: Αναλύοντας το Πνεύμα του Τόπου», Αθήνα 2014, σ. 16.

² Αναστασία Παπαναστασίου, «Η ιστορική διάσταση του αρχαίου τοπίου: Η Κοσμητεία Τοπίου», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008, σ. 32.

³ Μαργαρίτα Ζακυνθινού-Ξάνθη: «Αθηναϊκή Τοπογραφία», Ερευνητική Εργασία Διάλεξης, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Αθήνα, 2018, σ. 44-45.

Εάν λοιπόν η Αθήνα έφτασε σε κάποια στιγμή της ιστορίας της να αποτελέσει «λίκνο του πολιτισμού», είναι προφανές ότι αυτό οφείλεται στον ίδιο τον τόπο, με την κλιματική αλλά και γεωμορφολογική ιδιαιτερότητα που τον χαρακτηρίζει¹:

- ♦ Όστε δεν είναι τη αληθεία άπορον ότι ενταύθα παρήχθησαν αι υψηλόταται της διανοίας μελέται και τα ευγενέστερα της τέχνης αριστουργήματα.²
- ♦ Μελετούμε το πνεύμα που αναδίνεται απ' τους τόπους. (...) Εδώ οι φυσικές δυνάμεις, η γεωμετρία της γης, η ποιότητα του φωτός και του αιθέρα, προσδιορίζουν τούτο τον τόπο για κοιτίδα πολιτισμού.³
- ♦ Η φύσις φαίνεται γλύψασα ερωτικώς την χώραν ταύτην, ήτις έμελλε να κατασταθή η κοιτίς των τεχνών. Πώς δε το λαμπρόν φως των Αθηνών ενεργεί επί των κατοίκων, είνε νομίζομεν ζήτημα, μεγάλης μελέτης δεόμενον. Οπωσδήποτε φρονούμεν, ότι το φως τούτο μετά της καθαρότητος του ουρανού είνε ο κύριος λόγος, δι' ον οι εν Αθήναις το νευρικόν των σύστημα τοσούτον εύπλαστον έχουσιν, ώστε καλώς μεν οδηγούμενον να παράγη τους άνδρας εκείνους, ους ο Θουκυδίδης που περιέγραψε, να δίδει ζωήν εις τους Σωκράτας, τους Θεμιστοκλείς, τους Φειδίας, τους Σοφοκλείς, τους Ικτίνους και τους Περικλείς.⁴

Μια ακόμα εξαιρετική περιγραφή του αττικού τοπίου η οποία επικεντρώνεται καθαρά στην πνευματική διάσταση της Αττικής παραδίδει ο ποιητής Κώστας Ουράνης:

Ό,τι αγάπησαν περισσότερο κι' εξύμνησαν με ιδιαίτερη έξαρση όλοι οι "λυρικοί" ταξιδιώτες που έχουν επισκεφθεί τον τόπο μας, είναι το αττικό τοπίο. Μπορεί, αλήθεια, να 'ρχεται κανείς από τα ωραιότερα μέρη του κόσμου: αυτό πάντοτε θα τον γοητεύσει.

Είναι, τάχα, πιο ωραίο από κάθε άλλο; Όχι. Είναι κάτι εντελώς διάφορο. Παντού αλλού, η φύση μιλάει στην καρδιά. Πλούσια, γελαστή, επιβλητική ή άγρια, αγγίζει τον άνθρωπο με το αίσθημα. Τον θαμπώνει ή τον συγκινεί, τον ελκύει ή του προξενεί δέος. Ο άνθρωπος την αισθάνεται φίλη του ή εχθρή του, –και βρίσκει σ' αυτήν αισθηματικές με τον εαυτό του αναλογίες.

¹ Αυτό όμως δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι μια περιοχή με ιδανικό κλίμα όπως η Ελλάδα μπορεί να συμβάλλει στην πνευματική διάπλαση όλων των ανθρώπων ανεξαιρέτως. Οι εξέχουσες προσωπικότητες της αρχαίας Ελλάδας δεν ήταν παρά μια χούφτα άνθρωποι. Ο υπόλοιπος λαός δεν διέφερε σχεδόν καθόλου σε νοοτροπία από τους σύγχρονους κατοίκους αυτού του τόπου.

² Παπαρηγόπουλος, ό.π., σ. 216.

³ Δημήτρης Πικιώνης: «Συναισθηματική Τοπογραφία», 1935.

⁴ Α.Ν. Βερναρδάκης, «Το Μέλλον των Αθηνών», εκδ. Αν. Φέξη, εν Αθήναις, 1902, σ. 11-12.

Η αττική όμως φύση δεν έχει τίποτα το αισθηματικό, –κι ακόμα λιγότερο το γραφικό. Είναι λιτή, τόσο λιτή, που στα μάτια των κοινών ανθρώπων φαίνεται γυμνή και φτωχή. Παράδειγμα η αθηναία εκείνη κυρία που, ακούοντας τον Μορεάς να εξυμνεί την ομορφιά του Υμηττού, του παρατήρησε πως θα ‘ταν “πολύ ωραιότερος” αν τον αναδάσωναν.

Ο Μορεάς συγχύστηκε απ’ αυτή την παρατήρηση, και της απάντησε με περιφρονητική ειρωνία:

- Το ίδιο μου είχε πει κι’ ένας γνωστός μου ζυθοπώλης στο Παρίσι!

Η καημένη η κυρία δεν άξιζε τόσο αγανάκτηση. Η ομορφιά του αττικού τοπίου της ξέφευγε. Για να μπορέσει να τη νιώσει, της χρειαζόταν μια πνευματική προπαρασκευή που της έλειπε. Γιατί –κι αυτό ακριβώς είναι που το κάνει εντελώς διάφορο από κάθε άλλο στον κόσμο– η ομορφιά του είναι καθαρά, αποκλειστικά πνευματική.

Είναι μια ομορφιά αγνή· και ανώτερη, που αρχίζει στο σημείο εκείνο που η ρομαντική ομορφιά τελειώνει· μια ομορφιά που δεν τη χορταίνει κανείς με τον καιρό, μα που αγγίζει και συγκινεί κάθε φορά και περισσότερο. Είναι αδύνατο, παραδείγματος χάρη, να θαυμάζει κανείς αδιάκοπα τους καταρράκτες του Νιαγάρα ή τις παράδοξες κορφές των Δολομιτών. Η ενατένιση όμως του αττικού τοπίου παραμένει ένα θαύμα διαρκώς νέο.

Είναι ένα τοπίο που αντιπροσωπεύει την τελειότητα – κατά τον τρόπο και το μέτρο του Παρθενώνα. Η λιτότητά του είναι όλη ουσία, η γυμνότητά του πλουτισμός. Ένα μοναχικό δέντρο δε δίνει ποτέ, σ’ αυτό, την εντύπωση της μοναξιάς: είναι ένα στοιχείο του συνόλου, όπως μια μοναχική κολόνα συνεχίζει τη ζωή του εξαφανισμένου αρχαίου ναού.

Προσφέρεται στο μάτι σαν ένα όραμα έξω από εποχές, και σας γεμίζει από το συναίσθημα μιας ζωής που ξεπερνάει τη ζωή. Η απέραντη, διάφανη και πάμφωτη ηρεμία του είναι σαν την ηρεμία ενός πνεύματος που έφτασε στο αποκορύφωμά του.

Είναι ένα τοπίο που σας κατακτάει χωρίς βιαιότητα και σας απορροφάει χωρίς να σας εκμηδενίζει. Αναπαύει την ψυχή, την αποσπά από κάθε πεζή φροντίδα, και την υψώνει ως την απολύτρωση εκείνη που κάνει το νόημα της ζωής και το νόημα του θανάτου να ενώνονται και να συμπληρώνει το ένα το άλλο. Η ατμόσφαιρα της αιωνιότητας που το περιβάλλει χωρίς να χαυνώνει μέσα σας τον πόθο της ζωής, σας παρηγορεί για το θάνατο. Μέσα στη φύση αυτή που δεν έχει καμία σφοδρότητα, κανένα π ά θ ο ς, το ανθρώπινο πνεύμα βρίσκει την τροφή του και μια πειθαρχία ανώτερη. Μέσα σ’ αυτήν ούτε επιθυμεί κι ούτε νοσταλγεί κανείς τίποτα. Ο στοχασμός ανεβαίνει σαν ίσιος κι’ άτρεμος καπνός προς τον ουρανό...

Όταν ο Σατωμπριάν, βγαίνοντας από το στενό που σχηματίζουν ο Κορυδαλλός και ο λόφος του Προφήτη Ηλία, αντίκρισε για πρώτη φορά το αθηναϊκό λεκανοπέδιο, ανάκοψε τον δρόμο του, εκστατικός και συγκινημένος, σα να ‘χε φτάσει σ’ ένα υπέρτατο τέρας.

Δεν ήταν μόνο η λατρεία της ελληνικής αρχαιότητας, η σκέψη ότι είχε φτάσει στην κοιτίδα ενός μεγάλου πολιτισμού, που του έδωσαν αυτή την έκσταση κι αυτή τη συγκίνηση. Ότι έβλεπε, τον θάμπωσε σαν αποκάλυψη. Η φωτεινή αθηναϊκή πεδιάδα, τα γλυπτικά γύρω της βουνά, η χρυσογάλανη θάλασσα, κι' ο απέραντος πάνω απ' όλα ουρανός συνθέταν μια εικόνα πολύ πιο εξαίσια από κείνη που ήταν προετοιμασμένος να ιδεί. Για πρώτη φορά στη ζωή του ο ρωμαντικός αυτός, που δεν είχε ιδεί στις διάφορες μορφές της φύσης παρά το αντι-καθρέφτισμα του εαυτού του, αιστάνθηκε πως βρισκόταν μπροστά σε κάτι που τον ξεπερνούσε – και που τον απορροφούσε. (...)

Χάρη στην πνευματική αυτή ατμόσφαιρα του αττικού τοπίου, οι ξένοι, οι θρεμμένοι με την ελληνική αρχαιότητα, όταν έρχονται να επισκεφθούν τους τόπους αυτούς (...) όχι μόνο δεν απογοητεύονται από το λίγο που μένει απ' αυτή την αρχαιότητα στη γη της, αλλά, απεναντίας, νιώθουν να φτερώνει ακόμα περισσότερο η φαντασία τους μπροστά στην πραγματικότητα. (...)

Ο Σαρλ Μωρράς έγραψε, κάποτε ότι “πρέπει να πηγαίνει κανείς σαν σ' ερωτική συνέντευξη”. Η φράση είναι ωραία, αλλά δεν είναι ταιριαστή. Θα ήταν αν, π.χ., επρόκειτο για την Ιταλία, που η ατμόσφαιρά της είναι ηδονική, και που είναι ωραία σα μια ωραία γυναίκα. Η Αθήνα όμως και τα τοπία της είναι διαφορετικής ουσίας. Το αίσθημα που εμπνέουν είναι σοβαρότερο και αγνότερο. (...) Μια τέλεια ισορροπία καμωμένη από παλμώδη ηρεμία κι από μια έξαρση που παραμένει συγκρατημένη.

Μέσα σ' αυτά τα τοπία, τα όλο μέτρο και ουσία, και όπου ένα ασύγκριτο φως δίνει πλαστική αξία στο παραμικρό αντικείμενο, η ενατένιση γίνεται αυτοσυγκέντρωση, κι' η ψυχή γεμάτη σοβαρή χαρά, ωριμάζει και πλουτίζει σε χυμούς, σαν ένας καρπός που τον εμποτίζει ο ήλιος...»¹

Το κείμενο του Ουράνη με υποχρεώνει, προτού συνεχίσω, να ανοίξω μια μεγάλη παρένθεση: Το περιστατικό με τον Μορεάς και την άγνωστη γυναίκα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως προοίμιο για να περιγράψει κάποιος την επικρατούσα αντίληψη για την Πεντέλη, τουλάχιστον από τη δεκαετία του '80 μέχρι σήμερα.

Σχεδόν όλοι οι άνθρωποι εντυπωσιάζονται από τα μεγέθη και τις ποσότητες. Τα μόνα που έχουν αξία είναι αυτά με τα οποία «χορταίνει» το μάτι. Όπως λοιπόν τους συγκινούν τα μεγάλα σπίτια, τα μεγάλα αυτοκίνητα, οι μεγάλες τηλεοράσεις, κ.ο.κ., το ίδιο συμβαίνει και με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τα βουνά. Αν δεν είναι θεόρατα και καταπράσινα, τότε δεν είναι βουνά. Το ίδιο φυσικά ισχύει και για ορισμένους σκληροπυρηνικούς ορειβάτες, οι οποίοι καθαρά για

¹ «Το Αττικό Τοπίο», περιοδ. "Νέα Εστία", τ. 683, Αθήναι, 1955.

λόγους ορειβατικής αξιοπρέπειας, δεν καταδέχονται να ανεβούν σε βουνό χαμηλότερο της Πάρνηθας.

Τόσο από ορειβάτες, όσο και από άτομα που δεν έχουν περπατήσει ούτε δέκα μέτρα στη ζωή τους, είχα ακούσει τα παλιότερα χρόνια (κυρίως μετά τις φωτιές του '95, '98 και '00) τα εξής:

→ Περιορισμένο βουνό, η Πεντέλη. Δεν σου δίνει καμία αίσθηση ελευθερίας. Δεν έχει την απεραντοσύνη άλλων βουνών... δεν «χάνεται» το μάτι σου. Όπου και να κοιτάξεις βλέπεις (την) πόλη!

→ Μα τι πας και κάνεις στην Πεντέλη! Γιατί δεν πας (στην) Πάρνηθα που είναι πολύ πιο όμορφη;

→ Ποια Πεντέλη! Να σε πάω στο χωριό της μάνας μου, να δεις τι θα πει βουνό!

→ Εντάξει, εδώ που τα λέμε δεν είναι και κανα «σοβαρό» βουνό, η Πεντέλη. Ακόμη και ο Υμηττός είναι πολύ πιο ογκώδες και αξιόλογο βουνό.

→ Η Πεντέλη είναι βουνό για «αδερφές» και γυναικόπαιδα (ναι, έχει ειπωθεί, και αυτό).

«Μιλούσες για πράγματα που δεν τα 'βλεπαν κι αυτοί γελούσαν», έγραφε ο Σεφέρης... Πώς να εξηγήσεις, σε ένα τυφλό ο οποίος νομίζει ότι βλέπει, πως είναι τυφλός; Εξ ου και ο λόγος που ο Μορεάς απάντησε με τόση περιφρόνηση σε εκείνη τη γυναίκα, μολονότι δεν το άξιζε, διότι δεν έφταιγε εκείνη. Της έλειπε η πνευματική προπαρασκευή. Το ίδιο ακριβώς θα μπορούσε να ειπωθεί και για όλους αυτούς.

Φυσικά δεν χρειάζεται να είναι κάποιος διανοούμενος, γκουρού ή σαμάνος, για να αντιληφθεί την πραγματική ιδιαιτερότητα ενός τόπου. Όλα είναι μπροστά στα μάτια μας, και, όπως θα έλεγε και ο Σέρλοκ Χολμς, «ο κόσμος είναι γεμάτος προφανή πράγματα τα οποία δεν παρατηρεί κανείς ποτέ».

Όπως λοιπόν για την Αττική, έτσι και για την Πεντέλη, η ομορφιά της είναι περισσότερο πνευματική, αν και μέχρι 35 τουλάχιστον χρόνια πριν, διέθετε και όλα τα άλλα χαρακτηριστικά που ο Ουράνης αποκλείει για την Αττική.

Και είναι αυτή η μοναδική ατμόσφαιρα του πεντελικού τοπίου, που ακόμα κι όταν το Βουνό απογυμνώνεται κάθε λίγο από τις φωτιές, «η λιτότητά του είναι όλη ουσία, η γυμνότητά του πλουτισμός».

Η Πεντέλη είναι η αποστομωτική απάντηση του λιτού στο πολύπλοκο, του μικρού στο πελώριο, του ταπεινού στο περήφανο. Το πραγματικό μυστήριο που τη

χαρκτηρίζει, ακτινοβολεί μέσα από την ταπεινή και καλλιτεχνικά διαμορφωμένη παρουσία της, και γίνεται αντιληπτή όταν ο επισκέπτης είναι μοναχικός «εραστής» του Βουνού, και όχι φασαριόζος τουρίστας ή ορειβάτης που ασχολείται μόνο με «σοβαρά» και «αντρίκια» βουνά.

Όσοι λοιπόν αντικρίζουν την Πεντέλη με τα μάτια της ψυχής, είναι αδύνατον να μη σταθούν μουνδιασμένοι και αμήχανοι μπρος στο πλήθος των θαυμαστών αλλά και μυστηριωδών χαρισμάτων της, τα οποία συγκροτούν ένα μοναδικό ορεινό τοπίο (κλείνει η παρένθεση).

Τι είναι επομένως αυτό που διαφοροποιεί το Πεντελικό όρος από την Αττική; Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι όλα όσα αναφέρθηκαν για το αττικό τοπίο βρίσκουν την απόλυτη έκφρασή τους στο χώρο που καταλαμβάνει το βουνό της Πεντέλης. Η Πεντέλη αποτελεί την «κορωνίδα» ή τον «ομφαλό» του λεκανοπεδίου και ολόκληρης της Αττικής, για λόγους που θα εξηγηθούν στα επόμενα κεφάλαια.

Το γεγονός πως η Αττική αποτελεί ένα τελείως ξεχωριστό τοπίο στην Ελλάδα, φυσικά και δεν καθιστά... «ανώτερους» τους κατοίκους της, τόσο τους αρχαίους, όσο και τους σύγχρονους (πόσω δε μάλλον τους τελευταίους). Όπως είχε επισημάνει και ο καθηγητής γεωλογίας Ηλίας Μαριολάκος, «δεν είναι περιούσιος ο λαός, περιούσιος είναι ο τόπος». Επομένως, τα όσα ειπώθηκαν για την Αττική δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση κάποιο... αθηνοκεντρικό παραλήρημα. Τα αισθήματα “περηφάνιας”, οι τοπικισμοί και οι -ισμοί/-κεντρισμοί κάθε είδους αποτελούν εξαρτήματα εντελώς αταίριαστα ως προς την “κατασκευή” μου.

Η αξία της Αττικής δεν βασίζεται στην ιστορία, στους προγόνους, και στα περιλάμπρα μνημεία για τα οποία μας... «ζηλεύουν» όλοι. Κάτι το οποίο δεν κατάλαβαν ποτέ οι νεότεροι και σύγχρονοι ερευνητές αρχαιο-αθηναϊολόγοι και πάσης φύσεως αθηναϊολάτρες, είναι πως η **πραγματική** αξία αυτού του τόπου δεν βρίσκεται σε όλα αυτά που τους θαμπώνουν (μνημεία, αγάλματα, κ.ο.κ.), αλλά στο φυσικό χαρακτήρα του, με τη γεωμορφολογική, γεωγραφική και κλιματολογική του ιδιαιτερότητα. Όταν λοιπόν το τοπίο καταστρέφεται, τα μνημεία χάνουν την όποια σημασία τους, καθώς η αρχιτεκτονική τους βασίζεται στα ερεθίσματα του αρχιτέκτονα από το ίδιο το φυσικό τοπίο και την περιρρέουσα ατμόσφαιρα· ένα τοπίο, που μαζί με το κλίμα του ανήκουν οριστικά στο παρελθόν.

Εάν υπάρχει κάποιο «θαύμα» στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, αυτό δεν έχει να κάνει με τα νηπιώδη περί «τρισένδοξης ιστορίας εκατομμυρίων ετών», πως

«όποια πέτρα κι αν σηκώσεις, θα βρεις Έλληνα από κάτω», ή πως «όλη η Γη είναι Ελλάδα». Έχει να κάνει με το γεγονός πως η «άνθιση» του μεσογειακού αυτού πολιτισμού ξεκίνησε από μια παρανυχίδα γης (Ελλάδα), με επίκεντρο αυτής της παρανυχίδας την ακόμα μικρότερη Αττική, και πως όλοι αυτοί οι φιλόσοφοι, οι ποιητές, οι γλύπτες, κ.ο.κ., «βρέθηκαν όλοι μαζί στριμωγμένοι» σε αυτή την τόσο μικροσκοπική γωνιά του πλανήτη.

Τα ίδια, κατ' επέκταση, θα μπορούσαν να ειπωθούν και για την άποψη των αρχαιολατρών για την Πεντέλη, κατά τους οποίους, η αξία της Πεντέλης ως βουνό λογίζεται σε πελεκημένα μάρμαρα: «Θεία μήτρα του πολιτισμού», «το βουνό που πρόσφερε απλόχερα τα σπλάχνα του για τη δόξα της Αθήνας», «το ιερό λατομείο του Παρθενώνα», «το μάρμαρο των θεών», και λοιπά... κουραφέξαλα.

Τα περί Παρθενώνα αφορούν μόνο ένα μέρος της ιστορικής αξίας της Πεντέλης, και ένα πολύ μικρό-μικρότατο παρακλάδι της αξίας της Πεντέλης ως βουνό. Δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση την «ταυτότητά» της, όπως νομίζουν οι άνθρωποι εδώ και δυο αιώνες.

Ένας εκ των πραγματικών «εραστών» της Πεντέλης, ο ποιητής Κώστας Κρυστάλλης ήταν από τους ελάχιστους που περιφρόνησαν το αρχαίο πεντελικό παρελθόν, διότι ατενίζοντας το Βουνό με τα μάτια της ψυχής του, αντιλήφθηκε την πραγματική του σπουδαιότητα, που ξεπερνούσε κάθε αρχαία δόξα:

Άλλοι τ' αφράτα μάρμαρα του κόρφου σου ας παينέσουν,

όπου εις αγύριστους καιρούς

Θεούς έπλασε η τέχνη. (...)

(...) Εγώ στους άσπρους κόρφους σου

δε θα ν' απλώσω χέρι (...)

(...) Εγώ με το τραγούδι μου

να διαλαλήσω θέλω

τα εξωτικά, τα ηλιόβλεφτα

τα ολόφαντά σου κάλλη,

όπου τους πόθους μου ξυπνούν

κι ανοίγουν μου τα μάτια.

«...ΑΠΟ ΤΑ ΧΕΡΙΑ ΤΕΧΝΙΤΗ ΘΕΟΥ»

1.1. Εισαγωγή

Όλες οι οροσειρές και τα βουνά της Ελλάδας χαρακτηρίζονται για τον αλπικό χαρακτήρα τους. Σε ό,τι αφορά την Αττική, το μοναδικό αλπικό-ηπειρωτικό βουνό είναι βεβαίως η Πάρνηθα. Ουσιαστικά –και με βάση τα όσα ειπώθηκαν στην εισαγωγή περί «καλλιτεχνικού» τοπίου– πρόκειται για το πιο «κανονικό» ελληνικό βουνό της Αττικής. Από την άλλη, θα λέγαμε ότι πρόκειται για ηπειρωτικό βουνό σε αττική «έκδοση», εφόσον από την κορυφογραμμή του απουσιάζουν οι έντονες, αιχμηρές και απότομες βραχώδεις εξάρσεις που υπάρχουν στα ελληνικά βουνά.

Γεωλογικά, ο Υμηττός και η Πεντέλη είναι «αδελφά» βουνά, παρόλο που παρουσιάζονται μεγάλες διαφορές μεταξύ τους. Ο Υμηττός είναι ένα τραχύ και στενό βουνό, με έντονες ράχες που γίνονται εντονότερες και πιο απότομες στη νότια πλευρά του. Επίσης είναι ογκωδέστερος, και πολύ πιο «άγριος» από την Πεντέλη.

Η Πεντέλη, διαφοροποιείται αισθητά από όλα τα βουνά της Αττικής και της Ελλάδας. Δεν έχει τον όγκο και την τραχύτητα του Υμηττού, ούτε τον αλπικό χαρακτήρα της Πάρνηθας (με μοναδική εξαίρεση ίσως τον «πυρήνα» της Β-ΒΑ πλευράς του κύριου όγκου). Φυσικά υπάρχουν και βουνά που έχουν πάνω-κάτω το υψόμετρο της Πεντέλης (1109μ.), όμως παρουσιάζουν έντονο αλπικό χαρακτήρα, με πιο χαρακτηριστικό –κατ' εμέ– παράδειγμα, το όρος Καντήλι (1246μ.) στην Εύβοια. Βεβαίως υπάρχουν και βουνά που καίτοι χαμηλότερα της Πεντέλης, είναι ογκωδέστερα και κατά πολύ αγριότερα, όπως το επίσης ευβοϊκό βουνό Τελέθριο (970μ.). Φυσικά υπάρχουν και βουνά που γεωμορφολογικά μοιάζουν με την Πεντέλη, όμως οι ομοιότητες είναι κατά κανόνα γενικές ή «χοντροκομμένες», όπως το όρος Χορτιάτης (1201μ.) στη Θεσσαλονίκη.

Σε αντίθεση λοιπόν με την αχανή αλπική Πάρνηθα και τον στενό σαν ραχοκοκαλιά Υμηττό, η Πεντέλη είναι εντελώς «μαλακή», πλατιά, ομοιόμορφη, με συνεχείς ομαλές κλίσεις, ήπιο και «ανοικτό» ανάγλυφο, και με ένα σχετικά

στρογγυλεμένο σχήμα. Μοιάζει περισσότερο με ανυψωμένο πλάτωμα¹ ή με μαρμάρινο θόλο, παρά με ορεινό όγκο. Ο εξ αποστάσεως θεατής του δυτικού πεντελικού πανοράματος, ενδεχομένως «αναρωτηθεί» εάν αυτό που βλέπει είναι πράγματι βουνό, ή κάτι άλλο που μοιάζει με βουνό. Η Πεντέλη περισσότερο μοιάζει «τοποθετημένη» στη γη της Αττικής, και όχι σαν να έχει αναδυθεί από αυτή. Πότε μοιάζει με χειροποίητο ομοίωμα βουνού που κάποιο γιγάντιο αόρατο χέρι το ακούμπησε στα ΒΑ της Αττικής, και πότε με υπερβατική οντότητα.

1.1. Το «Αέτωμα» της Αττικής

Εάν οι γεωλογικές αναστατώσεις οι οποίες ευθύνονται για την τελική διαμόρφωση της Αττικής παρομοιάστηκαν με το έργο κάποιας ανώτερης δύναμης, τότε υπό το αλληγορικό αυτό πρίσμα η Πεντέλη αποτελεί αναμφίβολα το αριστουργήμα του «τεχνίτη θεού».

Πρόκειται για το μοναδικό αττικό βουνό σε σχήμα (μακρόστενης) πυραμίδας. Ωστόσο η διαφοροποίησή του δεν περιορίζεται μονάχα εκεί. Πρόκειται για μια εξαιρετικά σπάνια περίπτωση πυραμιδικού όρους, για ένα πραγματικό γεωλογικό θαύμα, όπου η αλληγορία περί τεχνίτη θεού “φλερτάρει” με την πραγματικότητα, εντονότερα από κάθε άλλη περιοχή της Αττικής.

Για αρχή, θα πρέπει να σημειωθεί πως ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, η ορατή από το λεκανοπέδιο πλευρά της Πεντέλης είχε καθιερωθεί να παρομοιάζεται με αέτωμα αρχαίου ναού:

- ◆ ...το αέτωμα του Ναού της αττικής Ωραιότητος.²
- ◆ ...το δίκην αετώματος κοσμούν και στέφον τον αττικό ορίζοντα ωραίον τούτο όρος.³

¹ Σύμφωνα με τον γεωλόγο Κάρολο Μπεζέ, «η επώθηση των μαρμάρων της Πεντέλης επί του σχιστόλιθου των Αθηνών έγινε κατά το τέλος του Μειοκαίνου ή στις αρχές του Πλειοκαίνου. Την εποχή εκείνη, οι σχηματισμοί της Πεντέλης δεν είχαν ακόμα πτυχωθεί. Αυτό συμπεραίνουμε, έχοντας υπόψη μας ότι επωθήσεις και τοποθετήσεις καλυμμάτων είναι δυνατόν να συμβούν μόνο όταν το ανάγλυφο της επιφάνειας Γης είναι εντελώς επίπεδο.

»Το υψόμετρο της επιφάνειας επώθησης είναι 590μ. περίπου, ανατολικά της Κηφισιάς και 1000μ. περίπου κοντά στην κορυφή του Πεντελικού όρους. Η παρατήρηση αυτή δείχνει ότι μετά την επώθηση, και την εξ αυτής δημιουργία της επιφάνειας ή ζώνης επώθησης, το σύνολο των σχηματισμών της Πεντέλης πτυχώθηκε, σχηματίζοντας ένα μεγάλο αντίκλινο. Έτσι εξηγείται το μεγάλο υψόμετρο, στο οποίο βρίσκεται, σήμερα, η επιφάνεια επώθησης, στο κέντρο του όρους».

(<https://geodiadromes.blogspot.com/search/label/%CE%A0%CE%B5%CE%BD%CF%84%CE%AD%CE%BB%CE%B7>)

² Δημήτριος Καμπούρογλου, «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», εκδ. “Καραβίας”.

³ Διονύσιος Αιγινίτης, «Το Κλίμα των Αθηνών», σ. 133-34.

- ♦ ...το ωραίως διαμορφούμενον Πεντελικόν. Απ' Αθηνών ορώμενον το όρος, ναού αετώματι μοιάζει.¹
- ♦ ...παρουσιάζεται ως αέτωμα ναού, ή μάλλον, ως Αιγυπτιακή παμμεγίστη πυραμής.²
- ♦ ...από της κόμης ταύτης (Χαλάνδρι) εθεωρήσαμεν το Πεντελικό όρος, το οποίον υπόμελαν την χροιάν, φαίνεται μακρόθεν εν μορφή μεγίστου αετώματος.³

Το πεντελικό «αέτωμα» θα υμνήσει με τους στίχους του και ο Γ. Δροσίνης:

Στ' ουρανού σκλαβωμένη τα πέρατα
ω Πεντέλη, η πλαγιά σου προβάλλει
και μας δείχνει γιγάντιο κ' υπέρλαμπρο
το αέτωμ' αρχαίου ναού.

Γλαφυρότερος δε όλων ο αρχιτέκτονας Δημήτρης Πικιώνης:

Πεντέλη – Πάρνης – Υμηττός – Λυκαβηττός – Ακρόπολις μετά του Παρθενώνος, αποτελούν, ομού μεν, την εναρμόνιον και ανυπερέβλητον καλλιτεχνικήν σύνθεσιν της Αττικής φύσεως, έκαστον δε εξ αυτών των στοιχείων αποτελεί καιρίαν αισθητικήν μονάδα, ης η αφαίρεσις, βλάβη, αλλοιώσις ή κακοποιήσις, επιφέρει ανυπολόγιστον ζημίαν εις την αρμονίαν του συνόλου του θαύματος της δημιουργίας της φύσεως και της τέχνης (...) **Όλως ιδιαιτέρως η Πεντέλη**, της οποίας η μορφή ενεφάνιζε το αέτωμα του λεκανοπεδίου και προσέδιδεν εις αυτό το νόημα **απεράντου ναού ή τεμένους της θείας δημιουργίας**, κατά τινος δε ενέπνευσεν εις τους καλλιτέχνας της κλασσικής αρχαιότητος το αέτωμα των ναών, και ούτως απετέλεσε την μήτραν της καλλιτεχνικής δημιουργίας.⁴

Θα ήθελα να σταθώ για λίγο στο απόσπασμα αυτό, μιας και παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Παρόλο που ο Πικιώνης μιλάει για την προστασία όλων των βουνών και των λόφων της Αττικής δίνει περισσότερη έμφαση στην Πεντέλη, («όλως ιδιαιτέρως...») ακριβώς λόγω της γεωμορφολογικής της μοναδικότητας. Πρόκειται για ένα εμμέσως πλην σαφώς διαχωρισμό της Πεντέλης από την υπόλοιπη Αττική, εφόσον η Πεντέλη παρουσιάζεται όχι μόνο ως μέρος της καλλιτεχνικής σύνθεσης της Αττικής, αλλά, πλέον, ως «απέραντος ναός», ή ως «τέ-

¹ R. Lepsius, «Η Γεωλογία της Αττικής», εκδ. Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις, 1906, σ. 23.

² Χρ. Μ. Ενισλείδης, «Το Πεντελικόν», περιοδ. "Ελλάς", 1916.

³ Κ. Κωνσταντινίδης, «Η Φυσιολατρεία τον Προηγούμενο Αιώνα», περιοδ. "Εκδρομικά", τ. 13, 1930.

⁴ Η Ελευθέρα Γνώμη της Κοσμητείας Εθνικού Τοπίου και Πόλεων: «Σωθήτω η Πεντέλη», 1968. (Οι εμφάσεις δικές μου.)

μενος της θείας δημιουργίας» της. Στο τέλος, μαθαίνουμε ότι το σχήμα της Πεντέλης ενέπνευσε πιθανότατα τους αρχαίους να συλλάβουν την ιδέα του αετώματος των ναών. Παρόλο που υπάρχουν αρκετοί λόγοι για να αμφισβητηθεί κάτι τέτοιο, η άποψη αυτή έχει ιδιαίτερη αξία, διότι καταδεικνύει πως οι άνθρωποι εκείνης της εποχής έβλεπαν κάτι το εντελώς διαφορετικό στην Πεντέλη σε σχέση με την υπόλοιπη Αττική (αργότερα θα δούμε και άλλα τέτοια παραδείγματα «διαχωρισμού» της Πεντέλης από το αττικό τοπίο).

Κάποιες άλλες, διαφορετικές, αλλά εξίσου εντυπωσιακές περιγραφές και παρομοιώσεις για τον γεωλογικό σχηματισμό της Πεντέλης είναι οι ακόλουθες:

- ♦ ...την πριονώδη πυραμίδα του Πεντελικού...¹
- ♦ ...το σαν νευρώδης αλκιμότης αρκαδικού εφήβου Πεντελικόν...²
- ♦ ...καλλίγραμμο βουνό με αισθητικές γραμμές από τη φύση τονισμένες...³
- ♦ ...η Πεντέλη δεν έχει μόνο αισθητική και ποιητική ομορφιά, έχει και μια λεπταίσθητη, θα τη λέγαμε γυναικεία, αίσθηση, στον καλλίγραμμο και καλοπλασμένο της όγκο.⁴
- ♦ ...το βουνό αυτό, που είναι στη φυσιογνωμία της Αττικής, ότι η ωραία ελληνική μύτη στο πρόσωπο αρχαίων αγαλμάτων σαν της Αθηνάς, της Αρτέμιδας ή της Αφροδίτης...⁵
- ♦ Από το παράθυρόν μας θεωρούμεν την Πεντέλην ως μίαν γραφικότητα. Το ελαφρόν σχήμα της, με το πλαστικόν τρίγωνόν της, είνε τόσο ομαλόν την θέαν και το αττικόν φως παρουσιάζει τόσον παιγνιδιάρικην την άποψίν της.⁶
- ♦ Στις 4 το απόγευμα ανέβαινα με το ταξί τη Μεσογείων. Όσο βγαίναμε από την πόλη ξάνοιγε σιγά σιγά ο ουρανός κι η Πεντέλη διαγραφόταν όλο και πιο καθαρή, εφικτή κι αισθητή, και συνάμα πιο ουράνια, πλατωνική, σαν αυτή να ήταν το τέλος της Λεωφόρου και αυτή ο σκοπός.⁷

¹ Κ. Κοντόπουλος, «Υπόμνημα τω Πρωθυπουργώ κυρίω Χαριλάω Τρικούπη, περί διασώσεως των καταστρεφόμενων ιστορικών, μυθολογικών και καλαισθητικών υψωμάτων των Αθηνών», εν Αθήναις, 1887, σ. 13.

² Περικλής Γιαννόπουλος, «Η Ελληνική Γραμμή».

³ «Ιστορία, Θρύλοι Και Παραδόσεις Του Πεντελικού Βουνού», σ. 170.

⁴ Ό.π.

⁵ Κ. Στούρνας, «Τα Τριαντάχρονα του Ορειβατικού: Η Αυριανή Ορειβατική Συγκέντρωσι στην Πεντέλη», εφημ. "ΤΑ ΝΕΑ" αρ.φύλλ. 15-3-1958.

⁶ Πεζοπόρος", «Το Λευκόν Βουνό», εφημ. "Εμπρός", 24/12/1919.

⁷ Γεώργιος Μπρουνιάς, «Σημειώσεις για ένα Ημερολόγιο», εκδ. "Εκηβόλος", Αθήνα, 1989.

Όπως θα έγινε ήδη αντιληπτό, η γεωμορφολογική ιδιαιτερότητα της Πεντέλης δεν έγκειται αποκλειστικά στην αετωματική όψη της, αλλά κυρίως στην καλαισθησία του περιγράμματός της. Οι ήπιες βαθμιδωτές κλίσεις, και οι –σαν κύματα θαλάσσης– επιμήκεις καμπύλες και μυτερές εξάρσεις της πεντελικής κορυφογραμμής δημιουργούν το πιο ευγενές και καλοσχεδιασμένο περίγραμμα βουνού στην Αττική, και μια από τις σπανιότερες κορυφογραμμές της ορεινής Ελλάδας – αν όχι μοναδική.

Φαίνεται, τελικά, πως ο «θεϊκός καλλιτέχνης» έδωσε το μεγαλύτερο μέρος της προσοχής επί του ορεινού όγκου της Πεντέλης, κάτι το οποίο επισημαίνεται ξανά μέσα από την ποίηση του Δροσίνη:

Αν η τέχνη από τα σπλάχνα σου ανάστησε
του μαρμάρου τ' ασύγκριτα τα κάλλη
μα και 'συ θαύμα τέχνης επλάστηκες
από τα χέρια τεχνίτη θεού.

Το ίδιο θα γράψει αργότερα και η δημοσιογράφος Μαρία Αμαριώτου:

Γεννημένη πριν από μας τους ανθρώπους, χτισμένη από μάρμαρο και σχεδιασμένη με απαλές κινήσεις ενός γιγάντιου χεριού έκαμε το μέρος της κι εκείνη, όπως το κάθε μέλος ενός τοπίου, στη διάπλαση της ψυχής των ανθρώπων της Αττικής. Από την Αθήνα ξεκίνησε τόση πολύκλαδη ομορφιά προς όλον τον ελληνισμό – κι έμμεσα και προς τον κόσμο, πλασμένη μυστηριακά και από τα φυσικά της πλαίσια.¹

Επίσης, είμαι σχεδόν βέβαιος, ότι το περίγραμμα του πεντελικού αετώματος ενέπνευσε και τον Περικλή Γιαννόπουλο να γράψει την περίφημη «Ελληνική Γραμμή» (1903). Εμπνευσμένος, όπως ο ίδιος έλεγε, από την ελληνική φύση και συγκεκριμένα τη φύση της Αττικής, εξέφραζε με πάθος την πεποίθηση πως οι τέχνες στην Ελλάδα (ζωγραφική, μουσική, αρχιτεκτονική, γλυπτική κ.ά.) πρέπει να βασίζονται αποκλειστικά στην ελληνική φύση, τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της οποίας είναι η γη, το φως και το χρώμα. Αυτά τα χαρακτηριστικά, κατά τον Γιαννόπουλο, έπρεπε να καθορίζουν κάθε έκφραση της ελληνικής τέχνης.

Ανεξαρτήτως των πεποιθήσεων του Γιαννόπουλου, το σημαντικό εδώ είναι ότι διέκρινε τον καλλιτεχνικό σχεδιασμό του αττικού τοπίου, και που γι' αυτόν ακόμα έμοιαζε με το έργο κάποιου τεχνίτη θεού, του «Τρελλοθεού της Ελλάδας», όπως τον αναφέρει χαρακτηριστικά.

¹ «Η Πεντέλη και η Μοίρα της», εφημ. "ΤΑ ΝΕΑ", 3-9-1960, σ. 2.

Προηγουμένως, λοιπόν, είδαμε να παρομοιάζει τον ορεινό όγκο της Πεντέλης με μυώδες σώμα Αρκάδα εφήβου. Παραθέτω ολόκληρο το απόσπασμα:

Είτε Υμηττός, είτε Αρδηττός, είτε Αιγάλεων, είτε Πάρνης και αυτό ακόμη το σαν νευρώδης αλκιμότης αρκαδικού εφήβου Πεντελικόν, ακόμη και με την χιονοφόρον ροδαυγάζουσαν κορυφήν του ανατεινομένην προς τον ρόδινον θόλον, όλα ωραία στολισμένα λέγουν απλώς σαν αγάλματα, σαν επιτύμβιοι μορφαί: είμεθα ωραία. Με τελείαν έλλειψιν ανυψώσεων και επικλίσεων και πηδήσεων προς τα ουράνια καταβλέπουν προσηλωμένα λατρεύοντα την γην, ως και αυτό ακόμη το Πεντελικόν ον σαν Άρτεμις κατερχομένη όρους...

Όπως ο Πικιώνης, έτσι και ο Γιαννόπουλος διαχωρίζει την Πεντέλη από τα υπόλοιπα βουνά με τη χαρακτηριστική συμπληρωματική φράση «και αυτό ακόμη το Πεντελικόν», την οποία μάλιστα χρησιμοποιεί δυο φορές μέσα στο κείμενο. Αμέσως παρακάτω λέει το εξής:

Είναι φανερά, μια μόνη Γραμμή, αναβαίνουσα απανωτά, καταβαίνουσα γλυκύτατα, κυματίζουσα με μεγάλα ήρεμα κύματα, αναβαίνουσα αρμονικά, καταβαίνουσα συμμετρικά, γράφουσα εις τον δρόμον της ωραία καμπυλώματα, ανυψουμένη κάποτε με νευρωδεστάτην εφηβικήν λιγυρότητα προς εν φίλημα υψηλού αέρος και με ελαφρότητα γλάρου επανερχομένη πάλιν εις ένα μαλακόν της ρυθμόν. Είναι μια μόνη γραμμή καμπύλη. Παντού μια απλουστάτη, μαλακωτάτη καμπύλη, υγρὰ και φευγαλέα σαν τας μεγάλας και ηρέμους αναπνοάς της θαλάσσης, σαν τα μεγάλα ήμερα κύματα, παράγουσα μίαν βαθυτάτην αισθητικήν ηδονήν.

Εδώ έχουμε απλώς να κάνουμε με μια σαφέστατη αλλά και περιεκτικότατη περιγραφή της κορυφογραμμής της Πεντέλης. Αφενός μια τέτοια «γραμμή» δεν παρατηρείται πουθενά αλλού στην Αττική, αφετέρου επαναλαμβάνει και εδώ τη «νευρωδέστατη εφηβική λιγυρότητα» με την οποία παρομοίασε προηγουμένως την Πεντέλη. «Ήρεμα κύματα θαλάσσης», αρμονικά και συμμετρικά καμπυλώματα υπάρχουν σε μια και μοναδική κορυφογραμμή βουνού στην Αττική. Το δε «φίλημα υψηλού αέρος» σχετίζεται με το τριγωνικό σχήμα της κορυφής, (σα μαζεμένα χείλη έτοιμα να φιλήσουν τον ουρανό) απ' όπου η Γραμμή «επανέρχεται ξανά εις ένα μαλακόν της ρυθμόν».

Όμως οι αναφορές για την αποπνέουσα αίσθηση του ορεινού όγκου της Πεντέλης και δη της κορυφογραμμής της δεν σταματούν εδώ. Με αφορμή την καταστροφή του Βουνού από την ξέφρενη λατομική δραστηριότητα, υπήρξαν κάποιες φωνές που, πέρα από την καταστροφή των δασών, τόνιζαν και επεσήμαναν την καταστροφή της γεωμορφολογίας της, η μοναδικότητα της οποίας γίνεται εμφα-

νής μέσα από τις παρομοιώσεις για αυτή. Έτσι, σε ένα παλιό σχετικό άρθρο, το σχήμα της Πεντέλης παρομοιάζεται με τις απλωμένες φτερούγες του αγαθού πνεύματος-προστάτη της Αττικής:

...το ιστορικό βουνό που η αρμονική κορυφογραμμή του λέγεται ότι ενέπνευσε τη γραμμή του αετώματος του Παρθενώνα θρυμματίζεται από τα ηλεκτρικά τρυπάνια που υποσκάπτουν το εσωτερικό του. (...) Κι όταν η Αθήνα χάση την Πεντέλη, θα είναι σα να έχασε το Καλό Πνεύμα που απλώνει από πάνω της τις φτερούγες του. (...) Σε λίγο καιρό, το αέτωμα της Πεντέλης θα ανήκη στην ιστορία.¹

Παρεμφερής είναι και η ακόλουθη παρομοίωση:

Η Πεντέλη, ο γνώριμος όγκος που στέκει στοργικά επάνω από την Αθήνα έτοιμος να την προστατεύσει από τα κακά πνεύματα, καταστρέφεται...²

Κάποιοι άλλοι τόνιζαν τη γεωμορφολογική ιδιαιτερότητα της Πεντέλης σε τέτοιο βαθμό ώστε να... απορρίπτουν τα υπόλοιπα βουνά του λεκανοπεδίου ως βασικά συστατικά του τόπου (και εδώ έχουμε την τρίτη περίπτωση διαχωρισμού της Πεντέλης από την Αττική):

Η καταστροφή, λοιπόν, της Πεντέλης, ήταν ένα άλλο επίμαχο θέμα που συζητήσαμε με τον κ. Παύλο Κυριαζή: "Είναι... τόσο αξιόλογη η παραγωγή των μαρμάρων της Πεντέλης για την εθνική μας οικονομία –μας λέει με αγανάκτηση– ώστε να καταστρέψουμε το κατ' εξοχή αυτό βουνό της Αττικής; Γιατί κακά τα ψέματα, η Πάρνηθα και ο Υμηττός δεν είναι βουνά της Αττικής, δεν προσιδιάζουν τόσο στη φυσιογνωμία" ...³

Όσο «παράλογη» κι να ακούγεται μια τέτοια άποψη, φαίνεται πως δεν ήταν η μοναδική. Π.χ. ο ποιητής Ηλίας Βενέζης χαρακτηρίζει την Πεντέλη όχι μόνο ως «το πιο θαυμάσιο», αλλά και «το πιο αττικό βουνό», δηλαδή το βουνό που εκφράζει εντονότερα από κάθε άλλο το χαρακτήρα της Αττικής. Επίσης, σε μια ανακοίνωση της Φιλοδασικής Ένωσης Αθηνών σχετικά με την καταστροφή του Βουνού από τα λατομεία, η Πεντέλη χαρακτηρίζεται ως το «εκφραστικότερο βουνό της Αττικής».⁴

¹ «Η Πεντέλη απειλείται με αληθή αφανισμό», εφημ. "Ελευθερία", 17/3/1958, σ. 3.

² Φ. Γερμανός: «Σε πέντε χρόνια η Πεντέλη θα ανήκη στο παρελθόν», εφημ. "Ελευθερία", 9/7/1961.

³ Δήμητρα Κοκκοτάκη: «Η Πεντέλη απειλείται με ολοκληρωτική καταστροφή», εφημ. "Ριζοσπάστης".

⁴ «Σαχάρα λίθων έγινε η Πεντέλη!», εφημ. "Τα Νέα", 11/2/1971, σ. 4.

Δεν υπάρχει τίποτε το παράλογο ή το υπερβολικό σε όλα αυτά. Είναι απλώς η ορατή πραγματικότητα. Το λεκανοπέδιο Αττικής είναι ο προαύλιος χώρος της Πεντέλης, ενώ η Πεντέλη είναι ο απόλυτος ορισμός του “χειροποίητου” αττικού βουνού. Η διαφορά στο βαθμό “τέχνης” που υπάρχει μεταξύ αττικού και πεντελικού τοπίου, θα μπορούσε να παρομοιαστεί με τις διαφορές ανάμεσα σε ένα προϊστορικό κυκλαδικό ειδώλιο, και σε ένα αττικό άγαλμα του 5^{ου} π.Χ.

Αυτός ήταν και ο λόγος που είναι το πιο πολυζωγραφισμένο βουνό της Αττικής από τον 18^ο αιώνα μέχρι σήμερα. Στους αιώνες των περιηγητών αλλά και ως τη δεκαετία του '50, υπήρξαν αρκετά έργα ξένων και Ελλήνων καλλιτεχνών, στα οποία η Πεντέλη απεικονίζεται τότε ως κυρίαρχο θέμα του έργου, και τότε ως φόντο για την απεικόνιση κάποιου μνημείου της αττικής υπαίθρου ή οικισμού. Οι απεικονίσεις της δεύτερης κατηγορίας είναι και οι πιο αξιοσημείωτες, διότι καταδεικνύουν πως η πλειονότητα των καλλιτεχνών επέλεγε ως φόντο την Πεντέλη, προφανώς για τον μοναδικό τόνο που προσδίδει στο αττικό λεκανοπέδιο με την αυστηρή, και συνάμα απαλή, ευγενική και καλλιτεχνική παρουσία της. Μια από αυτές τις απεικονίσεις βρίσκεται στο εξώφυλλο του παρόντος βιβλίου, και αποτελεί έργο του 19^{ου} αιώνα, του ζωγράφου A. Schrank.

Το πεντελικό «αέτωμα» αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και στα στα χρόνια που ακολούθησαν, κυρίως μεταξύ 1910-1960, αλλά μέχρι και σήμερα, εμφανίζονται κατά καιρούς πίνακες διάφορων ζωγράφων, ακόμα και ζωγραφίες από παιδιά.

Όλα ετούτα συνοψίζονται από τον Κ. Στούρνα, ο οποίος κάνει λόγο για το

...όμορφο αυτό βουνό που τόσο έχει υμνηθή από ποιητές τόσο έχει αγαπηθή από καλλιτέχνες, ζωγράφους, γλύπτες, αρχιτέκτονες, γιατί δίνει τόση χάρη στο αττικό τοπίο.¹

¹ «Τα Τριαντάχρονα του Ορειβατικού: Η Αυριανή Ορειβατική Συγκέντρωσι στην Πεντέλη», εφημ. "Τα Νέα", φύλλ. 15-3-1958.

Ερείπια εκκλησίας στην Κηφισιά με φόντο την Πεντέλη σε σχέδιο του Skene.

Το υδραγωγείο της Καλογρέζας με φόντο την Πεντέλη (σχέδιο αγνώστου καλλιτέχνη, 19^{ος} αι.)

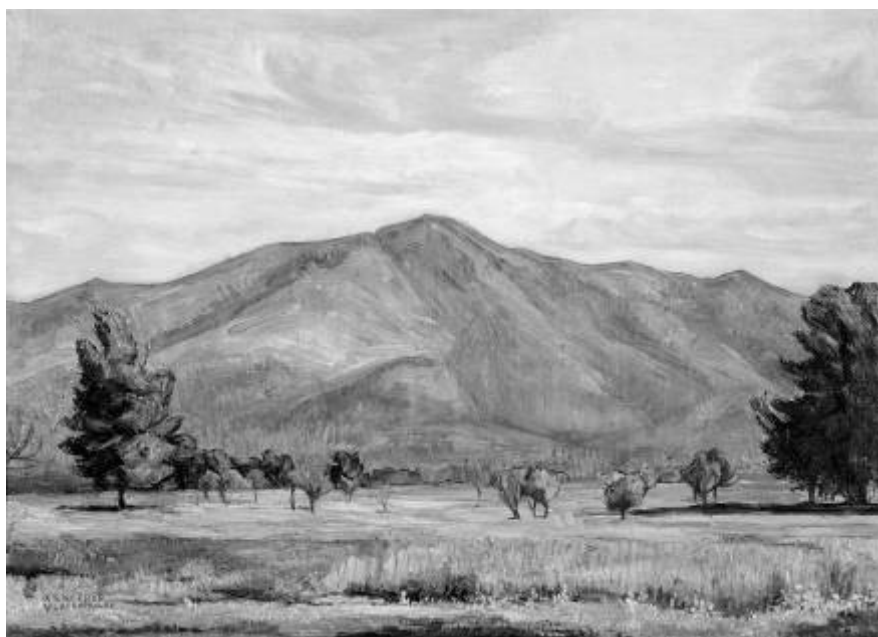
Ο Λέων της Κάντζας με φόντο την Πεντέλη, σε σχέδιο του Dodwell.

Έργο του 19^{ου} αιώνα, ακριβής χρονολογία άγνωστη. Η υπογραφή κάτω δεξιά δεν με βοήθησε να αναγνωρίσω το όνομα του ζωγράφου.

Βασιλείου Σπύρος, 1928.

Βλαχόπουλος Ξενοφών, 1928.

Η Λύντια Μπορζέκ στον Κοκκιναρά, σχ. Νίκος Δραγούμης, 1912-13.

Αγήνωρ Αστεριάδης, 1954.

Κωνσταντίνος Μαλέας (1879 - 1928).

Ακόμα περισσότερες, για την ακρίβεια πολύ περισσότερες, είναι οι παλιές φωτογραφίες. Προσωπικά κατάφερα να εντοπίσω περί τις 40 παλιές φωτογραφίες της Πεντέλης, από το 1920 έως και το 1989. Ομοίως και εδώ, οι φωτογράφοι που ήθελαν να απαθανατίσουν ένα οικισμό, ένα μνημείο ή ένα κτίριο, η επιλογή για το φόντο ήταν και πάλι η Πεντέλη, ενώ πολλές άλλες είχαν το Βουνό ως κύριο θέμα.

Οπωσδήποτε, καμία φωτογραφία δεν μπορεί να αποδώσει πλήρως αυτό που αντίκριζε κάποτε το μάτι, σε μια παρθένα αττική γη. Θα ήμουν ωστόσο άδικος εάν δεν ομολογούσα πως ορισμένες φωτογραφίες είναι ικανές να “ταρακουνήσουν” και πάλι εκείνον που νιώθει το Βουνό ως αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής του, αν όχι ως τη ζωή του ολόκληρη.

Ως εκ τούτου επιλέχθηκαν οι πιο ευκρινείς πανοραμικές φωτογραφίες της Πεντέλης, και ταυτόχρονα εκείνες που αποδίδουν στο μέγιστο δυνατό βαθμό την έντονη και δυναμική παρουσία της Πεντέλης μέσα στο λεκανοπέδιο της Αττικής.

Το Κολλέγιο Ψυχικού με φόντο την Πεντέλη (Φωτ. από www.arachne.dainst.org)

Η Πεντέλη από τους πρόποδες του Υμηττού (Αγ. Παρασκευή). (Φωτ. του 1920, αγνώστου φωτογράφου. (Φωτ. από British School at Athens)

Ο Άγιος Νικόλαος στον Κηφισό, με φόντο την Πεντέλη. (Φωτ. Hermann Wagner, 1929.)

Η Πεντέλη από το βωμό του Αγχεσμίου Διός, στα Τουρκοβούνια. (Φωτ. Hermann Wagner, 1942.)

Η Πεντέλη από τα Τουρκοβούνια. (Φωτ. Homer A. Thompson, 10/08/1931.)

Η Πεντέλη από τον Λυκαβηττό. (Φωτ. αγνώστου, περί το 1908. Από D.N. Mousmoutis Archive)

Ίσως από τις πιο εντυπωσιακές παλιές φωτογραφίες της Πεντέλης. Εδώ το Βουνό μοιάζει με αντανάκλαση ενός άλλου κόσμου.

Όπως φαίνεται και από τις παραπάνω εικόνες, η «αριστερή» (B-BΔ) πλευρά αποτελεί το πιο «καλοσχεδιασμένο» τμήμα της κορυφογραμμής, ενώ η βαθιά καμπυλωτή εγκοπή της στα 1040μ., κάνει τα τελευταία 80 μέτρα της κορυφής να εξέχουν από το υπόλοιπο περίγραμμα, όπως ο τρούλος ενός ναού από το υπόλοιπο οικοδόμημα. Η «δεξιά» (N-NA) πλευρά μοιάζει με παραμορφωμένο «καθρέπτισμα» ή «αντίγραφο» της «αριστερής», με πανομοιότυπα βυθίσματα, κυματισμούς, καμπυλώσεις και εξάρσεις, δίνοντας έτσι την αίσθηση συμμετρικού βουνού. Και είναι αυτό ακριβώς που κάνει τη δυτική πλευρά της Πεντέλης να φαντάζει τόσο «τεχνητή».

Αναλυτικότερα: Οι κυριότερες (ψηλότερες) βράχινες εξάρσεις της αριστερής κορυφογραμμής είναι πανομοιότυπες με τις αντίστοιχες δεξιές. Και στις δυο πλευρές «φύεται» από ένα ζεύγος μικρότερων κορυφών, σε μικρή σχετικά απόσταση από την ψηλότερη κορυφή. Τα δυο ζεύγη είναι ίδια ως προς το σχήμα και το μέγεθος, και σχεδόν ίδια όσον αφορά τις αποστάσεις μεταξύ τους, καθώς και την απόσταση που χωρίζει το κάθε ζεύγος από την ψηλότερη κορυφή. Σε κάθε ζεύγος, οι χαμηλότερες υψομετρικά εξάρσεις είναι οι μεγαλύτερες σε όγκο και έχουν μακρόστενο τριγωνικό σχήμα, ενώ οι ψηλότερες είναι αρκετά μικρότερες και «αγκαθωτές».

Πάντως η ανώνυμη¹ κορυφή δεξιότερα στην εικόνα (ένα από τα δυο μεγάλα υψώματα της Πύριζας) και η κορυφή του Αγ. Παντελεήμονα ισαπέχουν από την κορυφή 1,48χλμ.

Βλέποντας το Βουνό από μεγαλύτερη απόσταση, η ομοιότητα στο σχήμα και το μέγεθος αφορά και τις δυο χαμηλότερες κορυφές, στο δυτικό και ανατολικό άκρο της Πεντέλης (κορυφή Καστράκι, και κορυφή Μικρή Μαυρηινόρα αντίστοιχα). Εδώ όμως θα πρέπει να σημειωθεί το εξής αξιοθαύμαστο και αξιοπερίεργο: οι νότιες προεκτάσεις και απολήξεις της Πεντέλης διαφέρουν ολοκληρωτικά από

¹ Αν και δεν υπάρχει επίσημη ονομασία για την εν λόγω κορυφή, ο "Παρέϊκός" μου μετέφερε πληροφορία που είχε από παλιό Πεντελιώτη Σαρακατσάνο πως η κορυφή λεγόταν Τσουκάνι από τα σινάφια των ποιμένων.

τις αντίστοιχες δυτικές. Η ΒΔ πλευρά είναι μια συμπαγής και ενιαία ράχη, και τερματίζει ορθά-κοφτά πάνω από την Εκάλη. Στη Ν/Α πλευρά οι πλαγιές ξεχύνονται προς όλες τις κατευθύνσεις, καλύπτοντας μια έκταση από τον Γέρακα έως την Νταού. Αυτό λοιπόν που κάνει ιδιαίτερη εντύπωση είναι πως η χαμηλότερη κορυφή της Μαυρηγόρας, μολοντί ξεκομμένη από τον κύριο ορεινό όγκο, αναλαμβάνει να συμπληρώσει το «κενό», ούτως ώστε να υπάρξει η «απαραίτητη» ομοιομορφία.

Η λευκή διακεκομμένη γραμμή δείχνει το σημείο διαχωρισμού του κύριου ορεινού όγκου από τη Μαυρηγόρα (φωτ. από Google Earth).

Προτού απομακρυνθούμε από τον κεντρικό δυτικό όγκο της Πεντέλης ας σταθούμε λίγο ακόμα επί της κορυφής.

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή του βιβλίου, η ορεινή Αττική παρουσιάζει στο σύνολό της ένα περίεργο φαινόμενο: όλα τα αττικά βουνά εντός και εκτός λεκανοπεδίου είναι –κατά κάποιο τρόπο– «ακέφαλα». Καμία από τις κορυφές των βουνών δεν ξεχωρίζει από την υπόλοιπη κορυφογραμμή. Οι αττικές βουνοκορφές είναι κατά κανόνα επίπεδες και επιμήκεις (Αιγάλεω, Υμηττός, Μερέντα, Πάνειο, Πάστρα) ή παρουσιάζουν συνεχείς μικρές εξάρσεις καθ' όλο το μήκος της κορυφογραμμής, με την ψηλότερη κορυφή να εξέχει ελάχιστα (Πάρνηθα, Γεράνεια, Πατέρας). Πρόκειται γι' αυτό που επίσης ειπώθηκε στην εισαγωγή, ότι στην Αττική δεν υπάρχουν πουθενά «περήφανες κορυφές». Μοναδική εξαίρεση στον κανόνα αυτό αποτελεί η Πεντέλη όχι απλά λόγω του τριγωνικού της σχήματος, αλλά από το γεγονός ότι ο κώνος της Κορυφής εξέχει αισθητά – αλλά όχι υπερβολικά– από την κορυφογραμμή. Το γεγονός πως η Πεντέλη είναι το μοναδικό αττικό βουνό με σαφέστατη –και ορατή από χιλιόμετρα– κορυφή, είχε γίνει βεβαίως αντιληπτό και παλαιότερα, διατυπωμένο με ποιητική διάθεση:

Ο υψαύχην Υμηττός προς ανατολάς και ο θηριοτρόφος Πάρνης από βορρά, ταπεινούνσι τας κορυφάς αυτών ενώπιον της του Πεντελικού κορυφής, και αφίνουσι το βλέμμα να πλανηθή ελευθέρως και πέραν αυτών.¹

Υπενθυμίζονται δε τα λόγια του Γιαννόπουλου για τους λόφους και τα βουνά της Αττικής,

¹ Κ. Κωνσταντινίδης: «Η Φυσιολατρεία τον Περασμένο Αιώνα», περιοδ. "Εκδρομικά", τ. 13, 1930, σ. 13.

Με τελείαν έλλειψιν ανυψώσεων και επικλίσεων και πηδήσεων προς τα ουράνια καταβλέπουν προσηλωμένα λατρεύοντα την γην, ως και αυτό ακόμη το Πεντελικόν (...) με την κορυφήν του ανατεινομένην προς τον ρόδινον θόλον.

Παρόλο, δηλαδή, που η Πεντέλη παρουσιάζει κάθε άλλο παρά «έλλειψιν ανυψώσεων και επικλίσεων και πηδήσεων προς τα ουράνια», δεν παύει να υπακούει με τη σειρά της στον αττικό γεωμορφολογικό «νόμο της ταπεινότητας». Γι' αυτό και το ανώτερο τμήμα της κορυφής δεν είναι τόσο αιχμηρό όσο η απόληξη ενός αετώματος ή μιας πυραμίδας, αλλά επίμηκες, σαν στόμιο ηφαιστείου. Ταυτόχρονα, όμως, η πεντελική κορυφή ανέκαθεν απέπνεε την αίσθηση «πανύψηλου όρους»:

- ◆ Πάνω από το Μεντίλ Μοναστιρί (Μονή Πεντέλης) υψώνει το πελώριο ανάστημά του ένα βουνό, που –η κορυφή του– μοιάζει να ακουμπάει στον ουρανό.¹
- ◆ Προχωρώντας στους πρόποδες του βουνού, του οποίου η μυτερή κορφή υψώνεται ως τα σύννεφα.²
- ◆ Το βουνό απομακρυνότανε αριστερά με τη φανταστική χάρι της λεπτής γραμμής που το βλέπουμε μακρυά. Η τριγωνική του κορυφή θίγει τα κυανόχροα κρύσταλλα του ουρανού.³
- ◆ Το Πεντελικόν καίτοι μικρόν εις όγκον παρουσιάζει πολύ μεγάλη ποικιλία τοπείων, εις το ανώτερο δε μέρος αυτού τινά τούτων υπενθυμίζουν εκείνα υψηλοτέρων ορέων.⁴
- ◆ Αν και μικρό βουνό, η περιοχή της κορυφής με τα περίεργα βράχια της, θυμίζει τοπίο μεγάλου βουνού που έχει υποστεί την επίδραση παγετώνων κατά το παρελθόν.⁵

Η κορυφή υπήρξε σημείο αναφοράς και για τον Κ. Παλαμά:

Περήφανα και ταπεινά, κι όλα φαντάζουν ίδια
Και της Πεντέλης η κορφή και τ' αχαμνό σπερδούκλι,
Κι ο λαμπρομέτωπος ναός, και μια χλωμή ανεμώνη.⁶

¹ Evliyah Chelembi, «Ταξίδι στην Ελλάδα», εκδ. Εκάτη, σ. 189.

² John Lloyd Stephens, «Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia, and Poland», 1853.

³ Γεράσιμος Βώκος, «Από τις Ελληνικές Συμφωνίες», περιοδ. «Εκδρομικά», τ. 20, 1930.

⁴ «Αι Περί το Πεντελικόν Περιοχαί από Απόψεως Επιστημονικών Ερευνών», Ελληνική Εταιρεία Προστασίας της Φύσης Αθήναι 1977, σ. 6.

⁵ «Τα Βουνά της Αττικής», Κληροδότημα Αθ. Λευκαδίτη, Αθήνα 2002, σ. 135.

⁶ «Η Φλογέρα του Βασιλιά», λόγος έβδομος, 6-9.

1.2. Η Οροσειρά του Διονύσου

Υπάρχει κάτι άξιο παρατήρησης σχετικά με την ορεινή γεωμορφολογία της Αττικής, και έχει να κάνει με το ότι οι ορατές από την Αθήνα πλευρές των βουνών είναι και οι πιο καλοσχηματισμένες, σαν να επρόκειτο να εναρμονιστούν με το αντίστοιχο καλλιτεχνικό ανάγλυφο του λεκανοπεδίου. Αντίθετα, οι αθέατες από την Αθήνα πλευρές τους παρέμειναν –κατά κάποιο τρόπο– «ακατέργαστες». Στον Υμηττό, σε αντίθεση με την κατά πολύ γλυκύτερη και καλοσχηματισμένη Β/ΒΔ πλευρά του, η «πίσω» Ν-ΝΑ πλευρά είναι εντελώς κοφτή κι απότομη, σαν τις πλάτες ημιθαμμένου γίγαντα, και τερματίζει εξίσου απότομα στον κάμπο των Μεσογείων, δίχως άλλες ορεινές ή ημιορεινές προεκτάσεις. Αντίθετα, η «πίσω» βορινή πλευρά της Πάρνηθας είναι μια αχανής οροσειρά εκτεινόμενη προς πάσα κατεύθυνση, με τις απολήξεις της να αγγίζουν το νομό Βοιωτίας.

Για την «πίσω» (ΒΑ) πλευρά της Πεντέλης, αρχικά θα λέγαμε ότι όπως και με τα άλλα βουνά, η αθέατη από το λεκανοπέδιο πλευρά της Πεντέλης είναι κατά πολύ αγριότερη της δυτικής πλευράς. Τόσο άγρια, που όταν ο περιηγητής Richard Ridley Farrer επισκέφθηκε τον Μαραθώνα, δεν περίμενε ότι θα συναντούσε τέτοιο τοπίο στην ηπιότατη Αττική:

Το μπροστινό μέρος στην πλευρά αυτή είναι άγριο και έρημο, σε αρμονία με τον απόκρημνο χαρακτήρα του βουνού· και ο θεατής παύει να αναρωτιέται πώς οι ληστές μπορούσαν να παραμείνουν σε μια περιοχή τόσο μικρή όπως η Αττική.¹

Ταυτόχρονα, όμως, η ΒΑ πλευρά της Πεντέλης αποτελούσε και την «ευγενεστέραν περιοχή της Αττικής», όπως χαρακτηρίζεται από τον «Πεζοπόρο»². Η διαφοροποίηση της οροσειράς του Διονύσου έγκειται, αρχικά, σε τούτη ακριβώς τη σύζευξη των αντιθέσεων. Μ' άλλα λόγια, θα 'λεγε κανείς ότι πρόκειται για μια μικρογραφία μεγάλης οροσειράς, όπου τα βουνά φέρουν τη «σφραγίδα» του «τεχνίτη θεού» της Αττικής.

Πόσες οροσειρές κυκλικές ή ημικυκλικές υπάρχουν στην Ελλάδα, και μάλιστα με εντελώς διαφορετικά στη γεωμορφολογία τους βουνά; Η Πεντέλη είναι σίγουρα μια από αυτές τις αλλόκοτες οροσειρές, αν όχι η μοναδική.

Όποιος σταθεί στην κορυφή της Πεντέλης, θα αντικρίσει μια σχεδόν κυκλική οροσειρά αποτελούμενη από πέντε βουνά (συμπεριλαμβανομένου του κύριου όγκου): τη Μαυρηνόρα, το Αγριλίκι, το Διονυσοβούνι, και τη Σκάρπα (ή Αφορι-

¹ «A Tour in Greece», 1880, σ. 68.

² «Η Πευκομανής Περιοχή», εφημ. "Εμπρός", 26/11/1919.

σμό). Τα βουνά περικυκλώνουν δίκην «δορυφόρων» όλη την ανατολική πλευρά του κύριου όγκου της Πεντέλης, ενώ στο μέσο αυτών σχηματίζεται η εξαιρετικά έντονα ανάγλυφη κοιλάδα της Ραπεντώσας. Καθένα από αυτά τα βουνά είναι «προικισμένο» με το δικό του ξεχωριστό, ιδιαίτερο, και μοναδικό στην Αττική σχήμα, ως γνήσιοι γεωλογικοί «συγγενείς» της Πεντέλης.

Αρχίζοντας από τη ΒΑ πλευρά του κεντρικού ορεινού όγκου, παρατηρεί κάποιος ότι διατηρείται χοντρικά η πυραμιδική όψη του, όμως οι πλαγιές είναι πολύ πιο επικλινείς κι απότομες, ενώ στον «πυρήνα» του όρους οι κλίσεις γίνονται σχεδόν κατακόρυφες.¹ Σχετικά δε με τα όσα ειπώθηκαν στο προηγούμενο υποκεφάλαιο για τη μορφολογία και την αίσθηση του «πανύψηλου όρους» που αποπνέει η κορυφή της Πεντέλης, θα λέγαμε πως αυτά βρίσκουν ακόμα μεγαλύτερη ανταπόκριση στην «πίσω» πλευρά της. Εκεί η Πεντέλη φαντάζει διπλάσια των 1.109μ. που είναι το μέγιστο υψόμετρό της. Ο κώνος της κορυφής εξέχει ακόμα περισσότερο από τον υπόλοιπο όγκο, είναι πολύ πιο αιχμηρός κι απότομος, τείνει ακόμα περισσότερο να «αγγίξει τον ουρανό», όπως έλεγε ο Τσελεμπί, ή να «θίξει τα κυανόχροα κρύσταλλα του ουρανού», κατά τον Βώκο.

«Γοητευτική η παράταξις της κορυφογραμμής του Πεντελικού με της υψηλότερες Χόβολες, την Μπύρζαν, τη Μαυρηνόραν...»² (Φωτ. Πεζοπόρος)

Η ΒΔ πλευρά της κορυφής. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Παρόλα αυτά, η «καλλιτεχνική παρέμβαση» είναι αισθητή και επί της κατά πολύ αγριότερης ΒΑ πλευράς της Πεντέλης: μια μεγάλη «πυραμίδα» εδράζεται

¹ Κατά τους γεωλόγους, οι απότομες κλίσεις οφείλονται στο ρήγμα που υπάρχει στην περιοχή.

² «Πεζοπόρος», «Η Πευκομανής Περιοχή», εφημ. "Εμπρός", 26/11/1919.

πάνω σε τέσσερις μικρότερες, που ταυτόχρονα θυμίζουν δάκτυλα γιγάντιου ποδιού. Χαριτολογώντας, θα λέγαμε για την Πεντέλη την «Τετραδάκτυλη». Αξιοσημείωτη, επίσης, είναι η βαθμηδόν «αλλοίωση» του τριγωνικού σχήματος των «δακτύλων-πυραμίδων» από αριστερά προς δεξιά, όπως φαίνεται και στην παρακάτω εικόνα.

Φωτ. από το Google Earth

Ένα ακόμα ιδιαίτερο στοιχείο της αθέατης από την Αθήνα πλευράς της Πεντέλης είναι το διάσελο της Μπάλας, με τον οφιοειδή ελιγμό του, το οποίο συνδέει τον κύριο όγκο της Πεντέλης με τη Μαυρηνόρα.

Το διάσελο της Μπάλας, από την πλευρά της Μαυρηνόρας. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Η δίκορφη Μαυρηνόρα (783μ.-778μ.) είναι το δεύτερο ψηλότερο βουνό της Πεντέλης. Ενώ αποτελεί αδιάσπαστη προέκταση του κύριου όγκου, το σχήμα και το ανάγλυφό της τη διαφοροποιούν πλήρως από αυτόν:

Είναι αρκετά γραφικόν, φέρει ιδιαίτερον όνομα... (...) Η ανατολική πλευρά (...) παρουσιάζει εντυπωσιακόν τοπίον. (...) Η δε κατά μήκος των προπόδων κοιλάς των Καλισίων παρουσιάζει αξιόλογον ενδιαφέρον από γεωμορφολογικής απόψεως.¹

Η δυτική πλευρά που βλέπει προς τον κύριο όγκο, την κοιλάδα των Καλησσίων και το Ντράφι, είναι η «καλλιτεχνικότερη». Αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στην απερίγραπτη καλαισθησία της διπλής κορυφής της. Πρόκειται για την πιο

¹ Γ.Γ. Μηστάρδης, «Αι περί το Πεντελικόν Περιοχαί από Απόψεως Επιστημονικών Ερευνών», Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης, Αθήναι, 1977, μέρος Β', σ. 9.

«καλοσμιλευμένη» και άκρως εντυπωσιακή βουνοκορφή της Αττικής, κάτι το οποίο μπορεί κάλλιστα να ειπωθεί και για το υψηλής αισθητικής ανάγλυφο του ορεινού όγκου, κυρίως δε υπό τις πλέον κατάλληλες φωτοσκιάσεις. Η δε κοιλάδα των Καλησίων αποτελεί το σημείο όπου σμίγουν, με μαξιλαρωτούς κυματισμούς και σε πλήρη αρμονία οι πλαγιές της Πεντέλης και της Μαυρηνόρας, δημιουργώντας ένα παράξενα γοητευτικό τοπίο – ειδικά την εποχή όπου όλες αυτές οι περιοχές ήταν καταδασωμένες.

Προηγουμένως είδαμε να σημειώνεται από τον Μησταρδή το «εντυπωσιακόν τοπίον» της ανατολικής πλευράς. Πράγματι· ο συνδυασμός των υψηλότερων κορυφών με το βαθύτατο ανάγλυφο και το πλήθος από ράχες, χαράδρες και κορυφές που χαμηλώνουν βαθμιαία έως το Πικέρι, και τη θάλασσα της Νέας Μάκρης, δημιουργούν μια αίσθηση του αχανούς, του απέραντου και ερημικού, που είναι πιο έντονη από κάθε άλλη περιοχή της Πεντέλης.

Μόνο στη βόρεια πλευρά της, η Μαυρηνόρα δείχνει να χάνει το χαρακτήρα της και να εμφανίζεται ως αυτό που πραγματικά είναι, δηλαδή ως αναπόσπαστη ΝΑ συνέχεια του κύριου όγκου της Πεντέλης. Από μεγαλύτερη όμως απόσταση (π.χ. από τη Σταμάτα ή το Κουκουνάρι), η βόρεια πλευρά της Μαυρηνόρας αποκτά ξανά τη γεωμορφολογική «ανεξαρτησία» της.

Το επίσης παράξενο είναι πως η ποικιλία των τοπίων της Μαυρηνόρας δεν απαντάται επί του κύριου όγκου της Πεντέλης, ενώ θα περίμενε κανείς το αντίθετο. Πρόκειται αναμφίβολα για το πιο εντυπωσιακό, καλοσχηματισμένο, σχεδόν “εξωγήινο” βουνό της Πεντέλης, αλλά και ολόκληρης της Αττικής.

Η Μαυρηνόρα. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Δίπλα στη Μαυρηνόρα ορθώνεται το Αγριλίκι (558μ.), ξεχωριστό με τη σειρά του για το πυραμιδοειδές σχήμα του και την εντελώς μυτερή κορυφή. Ομοίως και εδώ, η πιο καλοσχηματισμένη πλευρά του βουνού είναι η δυτική, δηλαδή αυτή

που «βλέπει» προς τον κύριο όγκο της Πεντέλης. Αντίθετα, οι νότιες και βόρειες πλευρές του παρουσιάζουν ένα «κανονικό» βουνό, όπως συμβαίνει και με τη Μαυρηγόρα. Όμως και η ανατολική πλευρά είναι αξιοπρόσεκτη για τις σχεδόν κατακόρυφες πλαγιές της που τερματίζουν κοφτά πάνω στον κάμπο του Μαραθώνα. Παρατηρώντας κανείς τις απότομες κλίσεις του βουνού από την κορυφή νιώθει ότι βρίσκεται σε ένα βουνό με τουλάχιστον το διπλάσιο υψόμετρο. Ειδικά η Β/Α πλευρά αποτελείται κυριολεκτικά από γκρεμούς.

Το Αγριλίκι (Φωτ. Πεζοπόρος)

Δίπλα ακριβώς στο Αγριλίκι και βορειότερα βρίσκεται η Σκάρπα (573μ.), το πιο «ιδιότροπο» βουνό της πεντελικής οροσειράς. Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα βουνά της Πεντέλης (συμπεριλαμβανομένου και του Διονυσοβουνίου για το οποίο θα θα γίνει λόγος παρακάτω), που οι «καλλιτεχνικότερες» πλευρές τους «βλέπουν» προς τον κύριο όγκο της Πεντέλης, η Σκάρπα είναι η μόνη που «σπάει τον κανόνα», με την καλοσχηματισμένη πλευρά της να «βλέπει» το Αγριλίκι, ενώ από την πλευρά της Πεντέλης εμφανίζεται ως ένα άμορφο και ογκώδες «καρούμπαλο». Η καλοσχεδιασμένη πλευρά της Σκάρπας εντυπωσιάζει με τη χαρακτηριστική «δικέρατη» κορυφή της, και το αρκετά παράξενο ανάγλυφο της νότιας πλευράς της.

Ο περιηγητής Δ. Χατζόπουλος κάνει λόγο για

...σκληρόν, βραχώδες όρος. Από τα πλέον κακόβατα αττικά όρη, αλλά εκτάκτως γραφικόν.¹

Πρόκειται αναμφίβολα για το πλέον κακοτράχαλο βουνό της πεντελικής οροσειράς, λόγω των εξαιρετικά απότομων κλίσεων και της ολισθηρότητας του εδάφους, ενώ ένα επιπλέον στοιχείο το οποίο δεν παρατηρείται στην υπόλοιπη ορο-

¹ «Αφορισμός», εφημ. “Εμπρός”, 28-6-1922.

σειρά είναι η τεράστια δολίνη που χωρίζει τη Σκάρπα σε δυο μέρη, με το δυτικό τμήμα της να παρομοιάζεται από τον Χατζόπουλο (ό.π.) με «είδος παμμεγέθους απολιθωμένου καραβιού». Σε κάποιο άλλο άρθρο του, το βουνό χαρακτηρίζεται ως ο «βαθειά συλλογισμένος Αφορισμός», (έτερη ονομασία της Σκάρπας) και συνεχίζει, απευθυνόμενος στο βουνό:

Τι συλλογίζεσαι; Θύματα; Κάποιαν ημέραν θα μας δη εις την ανωφέρειάν του εις την οποίαν κάποτε έσκασε το μουλάρι του δεσπότη και το αφώρισε. Εξ ου και το όνομά του.¹

Η καλοσχεδιασμένη πλευρά της Σκάρπας όπως φαίνεται από το Αγριλίκι. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Η οροσειρά ολοκληρώνεται με το Διονυσοβούνι (651μ.), το οποίο είναι το πιο λιτά διαμορφωμένο βουνό της Πεντέλης, το μοναδικό χωρίς εξέχουσα κορυφή, και ως εκ τούτου το μοναδικό από τα πεντελικά βουνά που μοιάζει με τα περισσότερα «ακέφαλα» βουνά και λόφους της Αττικής. Ωστόσο, το σχήμα και η θέση του βουνού είναι τέτοια ούτως ώστε να μοιάζει με «αμφιθεατρική βάση επιτήρησης» του κεντρικού ορεινού όγκου. Τελείως ξεχωριστή όψη παρουσιάζει η ανατολική του πλευρά, με το απροσδόκητα ζωηρό, και σαν αφηρημένη ζωγραφιά ανάγλυφο.

Το Διονυσοβούνι. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Είναι άξιο παρατήρησης ότι τελικά όχι μόνο η Πεντέλη, αλλά και τα βουνά της (με μόνη εξαίρεση το Διονυσοβούνι), «παραβλέπουν» ομοίως τον αττικό κανόνα της έλλειψης εξέχουσων κορυφών. Και δεν είναι μόνο ότι οι κορυφές εξέχουν αι-

¹ «Βρανάς», εφημ. “Εμπρός”, 21-7-1921.

σθητά από τον υπόλοιπο όγκο, αλλά ότι κάθε μια από αυτές έχει ένα τόσο μοναδικό, παράξενο, αλλά και καλλιτεχνικό σχήμα.

Κάθε βουνό μοιάζει να έχει υποστεί το άγγιγμα της «θείας σμίλης». Άλλωστε, οι «δορυφόροι» ενός ορεινού όγκου που παρομοιάζεται με αέτωμα αρχαίου ναού, δεν θα μπορούσαν να είναι άμοιροι ανάλογης «κατεργασίας».

Πουθενά στην Αττική δεν υπάρχει ορεινό τοπίο τόσο «τεχνητά» διαμορφωμένο, όσο η οροσειρά του Διονύσου.

Όψεις της καλοσχεδιασμένης Β-Α Πεντέλης. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Άλλες όψεις της «ευγενεστέρας περιοχής της Αττικής» (Φωτ. Πεζοπόρος)

1.3. Οι «Πυραμίδες» της Πεντέλης

Όπως ειπώθηκε και στην αρχή του κεφαλαίου, η Πεντέλη αποτελεί τη μοναδική «γεωπυραμίδα» της Αττικής, γεγονός που μέχρι τώρα αφορούσε αποκλειστικά τον κύριο όγκο του Βουνού. Μιλώντας όμως συνολικά για το ορεινό συγκρότημα της Πεντέλης, το πλέον άξιο προσοχής και θαυμασμού είναι πως η πεντελική οροσειρά αποτελεί εξ ολοκλήρου ένα «πάρκο πυραμίδων», φαινόμενο επίσης μοναδικό στην Αττική.

Στην Πεντέλη υπάρχουν συνολικά δέκα «πυραμίδες» συμπεριλαμβανομένου του κύριου όγκου). Αρχίζοντας από τον κύριο όγκο, η ΒΔ του πλευρά παρουσιάζει το σχήμα κανονικότητας πυραμίδας.

Αποψη της ΒΔ πλευράς της Πεντέλης από την Πάρνηθα. (Φωτ. Walther Wrede, 1933.)

Το Αγριλίκι αποτελεί τη δεύτερη μεγαλύτερη πεντελική πυραμίδα. Στέκεται ακριβώς απέναντι από την Πεντέλη φαντάζοντας σαν αντίγραφο-μικρογραφία του κεντρικού όγκου, με τη διαφορά ότι το σχήμα της δεν παραπέμπει σε αέτωμα αλλά στο κλασικό «αιγυπτιακό» σχήμα πυραμίδας, με εντελώς μυτερή κορυφή. Η πυραμίδα του Αγριλικιού είναι ορατή μόνο από τη δυτική και ανατολική πλευρά του βουνού.

Δυτική όψη της πυραμίδας του Αγριλικιού (Φωτ. Πεζοπόρος)

Η ανατολική όψη (Φωτ. Πεζοπόρος)

Στην πυραμίδα του Αγριλικιού εδράζονται τέσσερις ακόμα μικρότερες πυραμίδες. Η πρώτη είναι η ανώνυμη κορυφή των 453μ. στη δυτική πλευρά του βουνού ακριβώς κάτω από την ψηλότερη κορυφή. Τη δεύτερη πυραμίδα, αποτελεί η κορυφή της ράχης Καλήγιαννη (486μ.), νοτιότερα την ψηλότερης κορυφής. Στο ΝΑ τμήμα του βουνού που φέρει την ονομασία Μικρό Αγριλίκι υπάρχει ένα ακόμα ζεύγος κορυφών-πυραμίδων σε πολύ μικρή απόσταση μεταξύ τους.¹

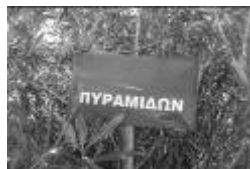

Αρ. Η ανώνυμη κορυφή. Δεξ. Η κορυφή Καλήγιαννη. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Οι δυο μικρότερες κορυφές-πυραμίδες στο Μικρό Αγριλίκι (Φωτ. Πεζοπόρος)

¹ Ίσως για το λόγο αυτό, μια οδός στην περιοχή Ανατολή, και ακριβώς στη βάση των δυο αυτών κορυφών λέγεται «Πυραμίδων». Εάν πρόκειται για σύμπτωση, τότε είναι σίγουρα αξιοσημείωτη.

Ανάμεσα στο Αγριλίκι και τη Μαυρηνόρα ορθώνεται ο Βράχος της Ντάρδιζας, πάνω από την ομώνυμη κοιλάδα, κι αυτός σε σχήμα πυραμίδας.

Φωτ. Πεζοπόρος

Ακολουθεί η Μαυρηνόρα, όπου η μια εκ των δυο ψηλότερων κορυφών της έχει (την είδαμε και σε άλλη φωτογραφία προηγουμένως) σχήμα πυραμίδας. Η κορυφή της δεν είναι τόσο αιχμηρή όσο του Αγριλικιού, αλλά ελαφρώς στρογγυλοποιημένη.

Φωτ. Πεζοπόρος

Σε αντίθεση με το Αγριλίκι, η Μαυρηνόρα διαθέτει μόνο μια επιμέρους πυραμίδα, την κορυφή Μικρή Μαυρηνόρα, το τριγωνικό σχήμα της οποίας είναι ορατό μόνο από την πλευρά της Νταού και του Πικερμίου.

Φωτ. Πεζοπόρος

Τελευταία «πυραμίδα» της πεντελικής οροσειράς αποτελεί η κορυφή της Σκάρπας, η οποία είναι ορατή μόνο από τη δυτική και ανατολική πλευρά της. Στην ανατολική πλευρά (δηλαδή όπως φαίνεται από το Βρανά) η «πυραμίδα» φαίνεται μεμονωμένη· όμως στα δυτικά εμφανίζεται στο μέσο δυο μικρότερων τριγωνικών κορυφών, παρουσιάζοντας τριπλή «πυραμίδα». Είναι βέβαιο ότι η Σκάρπα κερδίζει για μια ακόμα φορά τις εντυπώσεις με τις ποικίλλες «ιδιοτροπίες» της.

Η πυραμίδα του Αφορισμού από τα ανατολικά (Φωτ. Πεζοπόρος)

Από τα δυτικά. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Υπάρχει όμως και κάτι εντυπωσιακό όσον αφορά τις πεντελικές «πυραμίδες». Όπως φαίνεται και στην παρακάτω φωτογραφία, παρατηρείται μια ακόμα «συμμετρία» ή αναλογία στις αποστάσεις όσον αφορά τις δυο κορυφές-πυραμίδες Μεγάλου Αγριλικιού (αριστερά) και Μαυρηνόρας (δεξιά), όπου μεταξύ τους απέχουν 2,57 χλμ., από την «πυραμίδα» του Μικρού Αγριλικιού (μέση) αν και για την ακρίβεια, η απόσταση αυτή από την πλευρά της Μαυρηνόρας προκύπτει εάν προστεθεί και το μήκος του διάσελου (230μ.) μεταξύ των δυο κορυφών της.

Από αριστερά: Αγρίλκι, Μικρό Αγρίλκι, και Μαυρηνόρα (Φωτ. Πεζοπόρος)

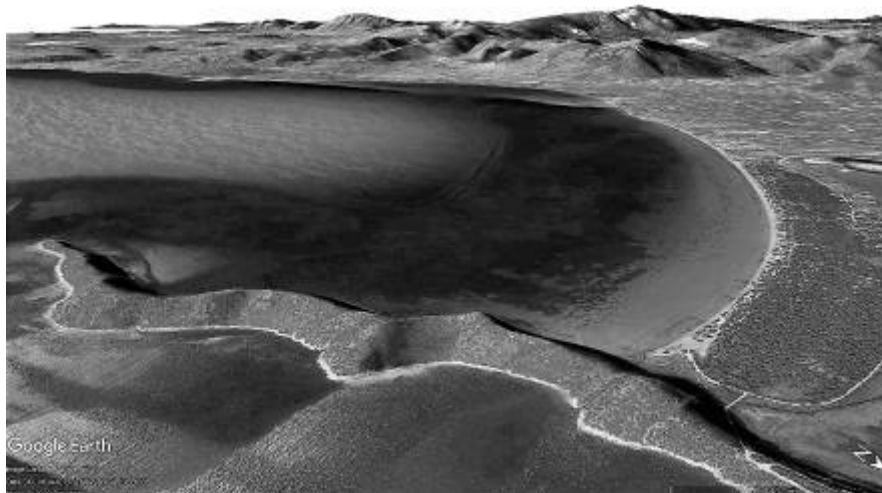
1.5. Ο Κόλπος του Μαραθώνα

Ιδανικό συμπλήρωμα της εικόνας της «θεόπλαστης» πεντελικής οροσειράς, αποτελεί φυσικά ο κάμπος του Μαραθώνα, και η άμεση γειτνίαση του Βουνού με τη θάλασσα. Βεβαίως οι «καλλιτεχνικές διαθέσεις» του «δημιουργού» της Αττικής επεκτείνονται, καθώς φαίνεται, και στην ακτογραμμή:

- ♦ Κάτω μας βρίσκεται ο κάμπος του Μαραθώνα, που απλώνεται σαν χαρτί.¹
- ♦ ...Ο λιμήν του Μαραθώνος – που μοιάζει σαν συμπεριφέρεια χαραγμένη με διαβήτη στο χαρτί.²

Φωτ. Ποργιάζης Βασίλης <https://www.pinterest.co.uk/porgiazis/>

Άποψη του μαραθώνιου Κόλπου και της Πεντέλης από το Google Earth.

¹ Richard Ridley Farrer: A Tour in Greece, 1880, σ. 68-71.

² «Νυχτερινή Ανάβας στην Κορυφή της Πεντέλης τον Αύγουστο του 1921», περιοδ. "Ηώς", τ. 89, 1965.

Δυστυχώς, πολλοί είναι εκείνοι οι οποίοι πιστεύουν ότι τα πυραμιδοειδή βουνά είναι τεχνητά, και συνήθως αποδίδονται σε κάποιο «πανάρχαιο προκατακλυσμιαίο πολιτισμό» ή, ακόμα χειρότερα, στους εξωγήινους. Τυπικό ελληνικό παράδειγμα αποτελεί ασφαλώς η πυραμίδα του Ταϋγκετου, για την οποία έχουν ειπωθεί ουκ ολίγα. Φυσικά δεν χρειάζεται κάποιος να είναι γεωλόγος για να γελάσει (ή να κλάψει) με τους άνωθεν ισχυρισμούς. Με μια πρόχειρη αναζήτηση στο διαδίκτυο, εύκολα μαθαίνει κάποιος για τη φυσική διαδικασία σχηματισμού των πυραμιδικών βουνών (ή κορυφών). Όμως δεν υπάρχει μεγαλύτερη απόδειξη για τη φυσική τους προέλευση από το ίδιο το ανάγλυφο του εδάφους. Μια τεχνητή, πυραμιδόσχημη βουνοκορφή, θα έπρεπε να φέρει τα ίχνη των εργαλείων με τα οποία υποτίθεται ότι σμιλεύτηκε. Αντ' αυτού, βλέπουμε φυσικότητα ανάγλυφης επιφάνειας, χωρίς καμία ανθρώπινη επέμβαση. Είναι λοιπόν πραγματικά δυστυχές το γεγονός (μολονότι δεν αποτελεί έκπληξη) ότι πολλοί αδυνατούν ή αρνούνται από πεποίθηση να κατανοήσουν πως η φύση έχει κυριολεκτικά αμέτρητους τρόπους για να μας εκπλήξει. Αντί λοιπόν να θαυμάζουμε την ίδια τη φύση για τα έργα της, προτιμάμε να τα αποδώσουμε σε "αιτίες" που πλάστηκαν για να ικανοποιούν φαντασιώσεις.

Το σχήμα και η μορφή κάθε βουνού αποτελεί δημιούργημα μιας σειράς γεωλογικών διαδικασιών, καθώς επίσης των ανέμων, των καταιγίδων και των χιονιών που για εκατομμύρια χρόνια σμιλεύουν τις πλαγιές του. Ωστόσο είναι ολοφάνερη η γεωμορφολογική ιδιαιτερότητα της Πεντέλης έναντι της υπόλοιπης ορεινής Αττικής· και δεν παύει να προκαλεί θαυμασμό, αλλά και δέος, το γεγονός ότι μέσα από την «τυφλή» δράση ανεξέλεγκτων (φυσικών) δυνάμεων προέκυψε ένα ορεινό κομψοτέχνημα, και δη συμμετρικό. Όμως αυτή είναι η (πραγματική) μαγεία της φύσης, και, όπως σημειώνει ο Δρ. Νικόλαος Ζούρος,

...η μελέτη των γεωμορφών της επιφάνειας της γης είναι δύσκολη γιατί η έκτασή της είναι μεγάλη, παρουσιάζει εξαιρετική ποικιλία και σε αρκετές περιπτώσεις παραμένει σκοτεινή και αινιγματική (φύσις κρύπτεσθαι φιλεί).¹

Εάν λοιπόν βιαζόμασταν να αποδώσουμε τα περί «αετώματος της αττικής ωραιότητας», «τεμένους της θείας δημιουργίας», «θαύματος θείας τέχνης», κ.λ.π., σε αφελείς ρομαντισμούς, τότε αφελείς θα είμασταν εμείς οι ίδιοι, εφόσον όλα αυτά αποτελούν την επιτομή μιας φυσικής/ορατής πραγματικότητας.

¹ «Φυσική Γεωγραφία – Γεωμορφολογία, Μελέτη Τοπίων και Γεωμορφών», Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

«ΚΟΜΒΙΚΗ» ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΣΗ

Ένα βουνό με τόσο ξεχωριστά γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά, φυσικά δεν θα μπορούσε να «χάνεται» μεταξύ άλλων βουνών, αλλά να είναι ξεχωριστό, και ορατό από παντού. Πράγματι, η Πεντέλη βρίσκεται στην πλέον κατάλληλη/περίοπτη θέση, αποτελώντας την ανατολικότερη ορεινή περιοχή της Στερεάς Ελλάδας.

Το λεκανοπέδιο Αττικής έχει γενική διεύθυνση ΝΔ-ΒΑ, όπως και όλα τα βουνά του (Υμηττός, Πάρνηθα, Ποικίλο, Αιγάλεω). Η Πεντέλη, είναι το μοναδικό βουνό με άξονα διεύθυνσης ΒΔ-ΝΑ, το οποίο αναδύεται μεγαλοπρεπώς από το βάθος του ανατολικού ορίζοντα της Αττικής, μεταξύ Υμηττού και Πάρνηθας, και κατά μέτωπο προς την Αθήνα. Κάπως έτσι, δεν φαντάζει μόνο ως αέτωμα αλλά και ως θρόνος, βωμός, πύργος επιτήρησης, πέρας της γης, σύνορο μεταξύ γης και ουρανού.

Φωτ. από το Google Earth.

Εξίσου μεγαλοπρεπώς ορθώνεται και στα ΒΑ, πάνω από τη θάλασσα του Ευβοϊκού Κόλπου.

Πανοραμική της Πεντέλης από το Σχοινιά. (Φωτ. Μ.Π.)

Λόγω της συγκεκριμένης αυτής θέσης, η κορυφή της Πεντέλης είναι το μοναδικό σημείο όπου έχει κανείς εποπτεία ολόκληρης της Αττικής, ενώ το βλέμμα εκτείνεται ανεμπόδια προς πάσα κατεύθυνση από την Αίγινα έως την Εύβοια και τις Κυκλάδες, και από την κορυφή του Παρνασσού έως τον Πάρωνα

(φυσικά όταν η ατμόσφαιρα είναι πεντακάθαρη). Οι δε Βερναρδάκης¹ και «Πεζοπόρος»² βεβαιώνουν πως από την κορυφή της Πεντέλης ήταν ορατές επίσης οι κορυφές της Σκύρου, του Πηλίου και του Ολύμπου στα βόρεια, η κρητική Ίδη στα νότια, ανατολικά η χερσόνησος των Κλαζομενών της Μικράς Ασίας, καθώς και ο Όλυμπος της Λέσβου. Ίσως γι' αυτό και ο Βερναρδάκης λέει πως η κορυφή της Πεντέλης είναι το μοναδικό σημείο όπου μπορεί να δει κάποιος «ολόκληρον τον ελληνικόν κόσμον». Δεν ξέρω αν πρόκειται περί υπερβολής, αν και ο «Πεζοπόρος» σημειώνει πως όλα αυτά τα «βεβαιώνουν οι οξυδερκέστεροι». Όπως και να 'χει, αυτός ήταν και ο λόγος που τους τελευταίους τρεις αιώνες η κορυφή της Πεντέλης αποτελούσε απαραίτητο προσορισμό για Έλληνες και ξένους περιηγητές, ενώ ουκ ολίγοι από αυτούς εξέφρασαν τα συναισθήματά τους από την επίσκεψη στην κορυφή:

♦ Η εκ της κορυφής του Πεντελικού θέα είνε ενδιαφέρουσα διά την έκτασιν του πανοράματος, την ευγένειαν και το μεγαλείον των γραμμών, ως και διά τας προκαλουμένας μεγάλας αναμνήσεις.³

♦ Καθώς φτάσαμε στην κορυφή του βουνού, το σκηνικό το οποίο μας γοήτευσε κατά την ανάβασή μας έγινε μεγαλειώδες και άκρως εντυπωσιακό.⁴

♦ Το Πεντελικό βουνό έχει ενδιαφέρον ως ένα κεντρικό σημείο της περιφέρειας, και από τις πλαγιές και την κορυφή του οποίου μπορεί να δει κανείς όπως σε ένα χάρτη ολόκληρη την Αττική με το μεγαλείο της φύσης, της ιστορίας και της τέχνης.⁵

♦ Ω, ήταν μια θαυμάσια σκηνή, όπου κι αν στρέψαμε τη ματιά μας, ήταν το πιο εκτεταμένο και ποικιλόχρωμο τοπίο – λόφοι και κοιλάδες, πράσινος κάμπος και ελαιόδενδρα, και πέρα μακριά η καθαρή μπλε θάλασσα, μαρκαρισμένη με αναρίθμητα μικρά νησάκια. Δεν πρόκειται να ξεχάσω σύντομα αυτή την εικόνα.⁶

♦ Φτάνοντας στην κορυφή, που είναι 3.500 πόδια πάνω από τη θάλασσα, έκατσα κάτω από ένα ψηλό βράχο και άρχισα αμέσως να κοιτάζω γύρω μου. Τι θέαμα! (...) Πόσες φορές αναφώνησα “Ω, ένδοξη γη της Ελλάδας”!⁷

¹ Α. Βερναρδάκης: «Το Μέλλον των Αθηνών», σ. 12.

² Πεζοπόρος, Εντυπώσεις της Ημέρας: «Πέργαση», εφημ. "Εμπρός", 7/7/1921.

³ Πεζοπόρος, Εντυπώσεις της Ημέρας: «Πέργαση», εφημ. "Εμπρός", 7/7/1921.

⁴ Octavian Blewitt: «Modern Greece», part H. "Fraser's magazine", July-December 1840, vol. 22, σ. 81.

⁵ G.A. Perdicaris: «The Greece of the Greeks», σ. 98.

⁶ Rebecca B (Stetson) Medberry – Sarah Emily Waldo York: *Memoir of Mrs Sarah Emily York, Formerly Miss S.E. Waldo: «Missionary in Greece»*, 1853, σ. 291-292.

⁷ Jane Anthony Eames: «The Budget Closed», 1860, σ. 122-5.

♦ Ανήλθομεν προς απόλαυσιν της εξοχοτέρας θέας εξ όσων είδον εις Αττικήν. (...) Αλλά το εντυπωσιακότερον ήτο η ευκρίνεια δια της οποίας ολόκληρος η Αττική έκει-το προ των οφθαλμών μας.¹

♦ Φτάσαμε στην κορυφή της Πεντέλης. Δεν υπήρχαν πια μάρμαρα πάνω από το κεφάλι μας, παρὰ μόνο ο ολόλαμπρος ήλιος σε ένα καθαρό ουρανό. Όμως κάτω, τι θαυμάσιο πανόραμα ομορφιάς τοπίου απλώνεται σαν χάρτης μπρος στα πόδια μας!²

♦ Επί της κορυφής του Πεντελικού ίστατο, κατά Πausανίαν το άγαλμα της Αθηνάς· ιδέα λαμπρά και σημαίνουσα την εποπτεία της προστατευούσης την Αττικήν θεότητος. Η Αττική μετά των βουνών, των λόφων, των πεδιάδων, της ακροπόλεως, του άστεως, του ελαιώνος, των παραλίων και των θαλασσών αυτής, καταφαίνεται αυτόθεν ως μέγιστον και μαγευτικόν πανόραμα.³

♦ Σαν αντικρύζεις από ψηλά πέρα την πολιτεία και στο βάθος τον Σαρωνικό με τα παιχνιδιάσματά του, η ψυχή σου φτάνει πιο πάνω και από την κορυφή και η σκέψη σου πλανιέται σε μακρινές, εξωγήινες σφαίρες. Αρκεί ν' αφήσεις ελεύθερο το βλέμμα σου να περιδιαβάσει κάτω, στην τρανή γη της Αττικής και απάνω στο θόλο του καταγάλανου ουρανού, για να νοιώσεις τότε γιατί αξίζει να ζης, και γιατί οι βουνοπλαγίες του αττικού αυτού υψώματος, σου σιγοψιθυρίζουν μηνύματα που σε φέρνουν πιο κοντά στον Θεό και την αλήθεια.⁴

Ο δε περιηγητής και ζωγράφος J. Skene πρέπει να εντυπωσιάστηκε τόσο πολύ από το θέαμα που αντίκρισε, ώστε ήταν ο μόνος καλλιτέχνης ο οποίος σχεδίασε ολόκληρο το πανόραμα από την κορυφή της Πεντέλης.

Το πάνω σχέδιο απεικονίζει τη δυτική και βόρεια πλευρά της Αττικής, ενώ το κάτω την ανατολική και νότια πλευρά.

¹ Henri Martyn Bird: «Modern Greece, a Narrative of a Residence and Travells in that Country», New York, 1856, σ. 301 (απόδοση: Δ. Δρόλαπας).

² Henry Augustus Wise: «Scampavias from Gibel Tarek to Stanbul», 1857, σ. 106-13.

³ Κ. Κωνσταντινίδης: «Η Φυσιολατρεία τον Περασμένο Αιώνα», «Εκδρομικά», τ. 13, 1930, σ. 13.

⁴ Συλλογικό: «Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού», σ. 45.

Ο «Πεζοπόρος», από την άλλη, αναφέρεται στην ξεχωριστή θέα όχι μόνο της υψηλότερης κορυφής, αλλά κάθε πεντελικού υψώματος:

Έκαστον έχει ξεχωριστάς απόψεις. Από τον λόγον της διαφορετικότητος της θέσεώς του. Από το καθένα παρουσιάζεται το πανόραμα της Αττικής με ιδιάζουσαν σύνθεσιν, γοητεύουσαν με την ιδιαιτέραν έκφρασίν της.¹

Πράγματι, τα υψώματα της δυτικής πλευράς της Πεντέλης, ήτοι ο Κατσουλιέρης, ο Κουφός, η Καλλιθέα, το Τουρκοβούνι, ο Πρ. Ηλίας και ο Μακρόλοφος παρουσιάζουν και μια διαφορετική και πάντα ιδιαίτερη εκδοχή του αττικού λεκανοπεδίου. Το ίδιο βεβαίως συμβαίνει και με τα βουνά της ΒΑ Πεντέλης και δη του Αγριλικιού, για το οποίο σε κάποιο άλλο άρθρο του, ο «Πεζοπόρος» λέει τα εξής:

Η θέα αρίστη, ιδίως επί της θαλάσσης του Μαραθώνος. (...) Πλουσία είνε η ανταμοιβή του κόπου της ανόδου εκ του λαμπρού πανοράματος από την κορυφήν εκείνην. Το μεγαλύτερο τμήμα της Αττικής είνε ορατόν. Η Διακρία, το Μπελέτσι, η Πάρνης, το Πεντελικόν, η Λαυρεωτική, η θάλασσα, το μαραθώνιον πεδίον, η Εύβοια εμφανίζονται εις νέας γοητευτικωτάτας απόψεις. Ωρισμένως μια από τας περιφημοτέρας θέας της Αττικής.²

Σε άλλο άρθρο του για το Αγριλίκι κάνει πάλι λόγο για τη θέα από την κορυφή του Αγριλικιού, η οποία

...μένει αλησμόνητη εις τον νουν, καθώς τα μητρικά χάδια.³

Θέα του λεκανοπεδίου από την Πεντέλη. (Sir William Gell 1801-1813.)

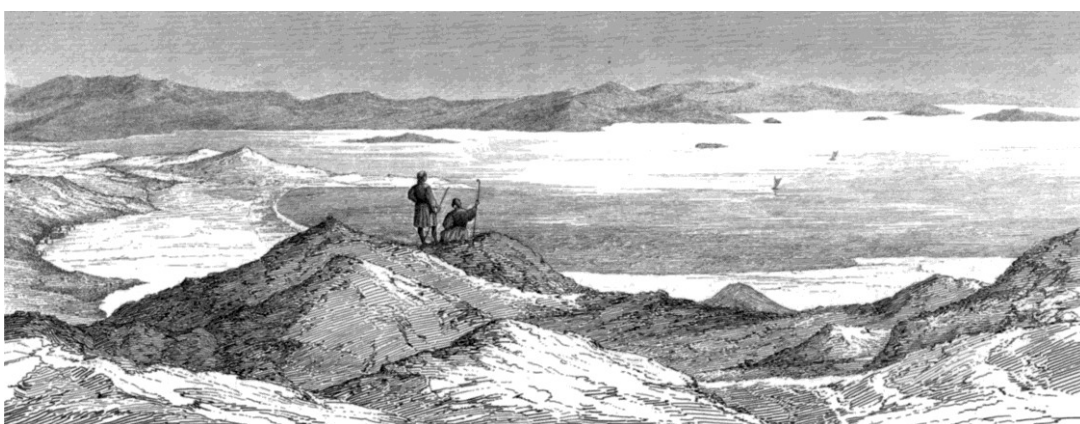
¹ «Βορβός», εφημ. "Εμπρός", εν Αθήναις, 4/11/1921.

² «Αγριελίκι», εφημ. "Εμπρός", 18/8/1922.

³ "Πεζοπόρος": «Άγιος Ανδρέας», εφημ. "Εμπρός", 27/4/1920.

Θέα του λεκανοπεδίου από τα λατομεία της Πεντέλης (Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη
https://www.omnia.ie/index.php?europeana_query=Pentelicus&navigation_function=3)

Θέα του Μαραθώνα από την Πεντέλη. Οι δυο ανθρώπινες φιγούρες πάνω στο Αγριλίκι έχουν υπερφυσικό μέγεθος, και κάνουν το βουνό να μοιάζει με γήλοφο. (Από το βιβλίο του Christopher Wordsworth «Αθήνα-Αττική», εκδ. Εκάτη.)

Θέα του Μαραθώνα από την Πεντέλη, με το Αγριλίκι ξανά σε πρώτο πλάνο. (John Fulleylore, 1874.)

Εκτός από την προνομιούχα θέα, η γεωγραφική θέση της Πεντέλης έχει και κάποια άλλα χαρίσματα που σχετίζονται με το φως. Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, η Πεντέλη εκτείνεται κάθετα στον «άξονα» ανατολή-δύση, επομένως είναι το μοναδικό βουνό που δέχεται κατά μέτωπο το πρώτο και τελευταίο φως της ημέρας, αν και μόνο κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, οπότε ο ήλιος ανατέλλει από τα βορειοανατολικά. Το χειμώνα, η ανατολή του ήλιου μετατοπίζεται νοτιοανατολικά.

Η Πεντέλη είναι το βουνό που βρίσκεται πλησιέστερα στη θάλασσα του Ευβοϊκού,¹ με εντελώς ανεμπόδιστη θέα προς την ανατολή. Αυτός ήταν ένας ακόμα λόγος για τον οποίο οι περιηγητές επέλεξαν την κορυφή της Πεντέλης για να δουν το ξημέρωμα, καταγράφοντας με τον πλέον ποιητικό τρόπο τις εντυπώσεις τους:

♦ Απελαμβάνομεν το λυκαυγές ανεπνέομεν αέρα καθαρόν και αρωματώδη και ησθανόμεθα όλοι ευδιαθεσίαν και ψυχικήν αγαλλίασιν. Μετ' ολίγου διακρίναμεν τα πρώτα σημεία της ενάρξεως της ανατολής του ηλίου. Φλογώδη κύματα αναδυόμενα από της θαλάσσης διεσκορπίζοντο εις τον ορίζοντα με καταπληκτικήν ταχύτητα. Κατόπιν διεκρίνετο εις πυριφλεγής όγκος σχηματίζων μεγάλον πίθον περιβεβλημένων με ζώνας. Απροσδόκητον θέαμα. Οφθαλμαπάτη! Αμέσως κατόπιν κατέρυθρος στρογγύλη σφαίρα. Ήτο η ηλιακή σφαίρα, ήτις εφαινετο ως να περιστρέφετο. Ονειρώδης οπτασία ανωτέρα πάσης περιγραφής. Το μεγαλοπρεπές και εκθαμβωτικό κάλλος της φύσεως ήτο ανυπέρβλητον. Ησθανθήκαμεν όλοι ανέκφραστον ευχαρίστηση.²

♦ Το θέαμα απ' εκεί απάνω ήτο ρομαντικώτατον. Η θάλασσα του Ευβοϊκού μόλις διακρίνεται ένεκα της σκιάς που έρριχνε η Πεντέλη. Δεν παρήλθεν ημίσεια ώρα και το γλυκοχάραμα αρχίζει. Αλλά τι γλυκοχάραμα!... Εις το βάθος του ουρανού ένα φωτεινό τόξον διαγράφεται και βαθμηδόν η θέα κάτω απ' το βουνό γίνεται καθαρότερα. (...) Αίφνης περί την 5^{ην} και τέταρτον, μακρυνά στη θάλασσα, όπισθεν της Ευβοίας κι' ακριβώς απέναντί μας πετιέται ένα πορφυρούν, μα πολύ πορφυρούν σημείον. Αδύνατον να εννοήσωμεν περί τίνος πρόκειται αλλά πόσον εξεπλάγηνμεν βλέποντες το σημείον αυτό να λαμβάνη σχήμα δίσκου. Ουδεμία αμφιβολία: Ήτο ο ήλιος! Επιφωνήσεις ασυγκράτητοι εξέφυγον από τα στόματά μας κι' απέραντος θαυμασμός μας κατέλαβεν όλους... (...) Μου είναι ατυχώς αδύνατον να περιγράψω τας

¹ Η απόσταση από την κορυφή της Πεντέλης έως τη θάλασσα του Ευβοϊκού είναι μόλις 9 χλμ. (17χλμ. από την κορυφή του Υμηττού - 30χλμ. από την κορυφή της Πάρνηθας), ενώ από το ανατολικό άκρο του Αγριλίκιου έως την ακτή η απόσταση είναι μόλις 1 χλμ. και 240μ.

² Νικόλαος Κουντούρης: «Εις την Κορυφήν του Πεντελικού Όρους (1895)», περιοδ. "Το Βουνό", τ. 80, Αύγ. 1940, σ. 187-189.

εν τω μεταξύ αλληπαλλήλους αποχρώσεις της θαλάσσης και των βουνών... Ο ήλιος αφού ήλλαξε μερικά χρώματα ήρχισε να τιμωρή τους αναιδείς οφθαλμούς μας που παρίσταντο θεαταί της πρωινής τουαλέτας, κι' η ώρα επροχώρει.¹

♦ Άρχομαι από της στιγμής καθ' ην η ωραία Νυξ, καταδιωκομένη υπό του εκβεβακ-
χειμένου υπό του έρωτος Φοίβου, παρατηρεί ότι δεν δύναται επί πλέον να εξακο-
λουθήση το παιγνίδιόν της διά του απατηλού πέπλου, και αίρεται μετά τούτου εις
τας γνωστάς αυτή μόνον κρύπτας, διά να επανέλθη πλέον απατηλοτέρα και πάλιν,
με νέους κόσμους και με νέα θέληττρα. Ιδού παρατήρησον προς το μέρος εκείνο, εις
το βάθος του ορίζοντος, όπου ο ουρανός ασπάζεται την θάλασσαν και περιχαρείς ως
μικροί έρωτες σκιρτώσιν εκ του φιλήματος οι αστέρες.

Ο μέγας πέπλος, ο επικαλύπτων τέως αμαυρότερον το μέρος εκείνον αρχίζει να
διαλύεται και εις το βάθος της διαφάνειας αυτού προβάλλει νέον αμαυρόν πορφυ-
ρούν χρώμα, το οποίον μετ' ολίγον αραιώνεται παρουσιάζον κλίμακα ερυθροβαφή
διατεινομένην από της κατωτάτης αυτής συστάσεως μέχρι της ανωτάτης βαθμίδος.
Η εικών αυτή μεταλλάσσει ήδη και η μέχρι τούδε πυκνή, πυκνή εκείνη πορφύρα, α-
ραιωθείσα διαχωρίζεται εις διακεκομμένας παχείας γραμμάς, εκτοξευόμενας εν εί-
δει ακτίνων αμφοτέρωθεν, αμοιβαδόν δε έχουσα τας εστίας των. Αι γραμμαί αύται
χρωματίζονται διά γλυκέως κροκοβαφούς χρώματος το οποίον πυκνόν κατά βάσιν
και ένωσίν του μετά των ερυθρών γραμμών, αραιούται ως προχωρεί ανωτέρω και ε-
πικαλύπτει ήδη προς τα άνω τείνον ως ελαφρά, ελαφρά συνεχής και αδιάσπαστος
φλοξ ερυθροκίτρινος το μέρος εκείνο του ορίζοντος. Πόσο ωραία η εικών αυτή! Η
γαλήνιος θάλασσα φαίνεται ωσεί καιομένη ήδη και αντανακλώμεναι επ' αυτής αι
ουράνιαι φλόγες, τη προσθέτουσιν άρρητον θέληττρον. Αλλά και οι κίτρινοι εκεί πέ-
ριξ ιστάμενοι αστέρες ήρχισαν να λευκαίνωνται ήδη, ολίγον δ' αυτών άνωθεν το
στερέωμα, απαλλαττόμενον στακτόχρου ομίχλης, λαμβάνει υποκύανον όψιν η ο-
ποία συνδυαζομένη με την νέαν εκ των κάτω προβάλλουσιν εικόνα αποτελεί τι το
οποίο τανύει τας πτέρυγας της φαντασίας, αναγκάζει τους οφθαλμούς εκ της πολ-
λής εντατικότητος να εξέλθωσι των κογχών των και τον εγκέφαλον έξαλλον εκ της
χαράς να παίζη γερμανικόν βαλς εις το οστέϊνον κρανίον. Το ερυθροβαφές κατέστη
υποκίτρινον ήδη και τούτο πάλιν μετ' ολίγον μεταλλαγέν υποχωρεί προ της αυγα-
ζούσης εμπροσθοφυλακής του μέλλοντος να εξέλθη μετ' ολίγον μεγαλοπρεπούς
αυτοκράτορος, ο οποίος περιβεβλημένος την λαμπράν αυτού καθαράν πορφυροβα-
φή τήβεννον, παρατηρήσατε πόσον αργά, αργά προβάλλει! Οποίον θέαμα εξάίσιον!
Ήδη κάτω η θάλασσα φρίσσει δεχομένη τας πρώτας ακτίνας, και αποπέμπει μαρ-
μαίρουσα τας στιγμιαίας εκείνας λάμψεις ας αφίνουσι κινούμενα προ ερυθρόφωτος
κηροπηγίου τα κρυστάλλια πλουσίου πολυελαίου. Η χνοώδης ομίχλη, η ροδώδης, η
κροκοειδής, η λευκάζουσα και τόσα άλλα χρώματα εν γλυκεία αρμονία εν αυτή συ-

¹ «Νυχτερινή Ανάβασις στην Κορυφή της Πεντέλης τον Αύγουστο του 1921», περιοδ. "Ηώς", τ. 89, 1965.

γκρατούσα, εξαφανίζεται ήδη ολίγον κατ' ολίγον, ωραίων κυανούν χρώμα ν' αποτυπύται ήδη εκεί όπου έλαμπον λαμπροί, ως πύρινοι κόρης οφθαλμοί, αστέρες. Κάτω εις την θάλασσαν και πέριξ εις τον ορίζοντα εις τας κορυφάς των ορέων δεν υπάρχει η επικεχυμένη μυστηριώδης καλύπτρα. Καθαρά, καθαρά ήδη διακρίνεται, αυλακώνει την υποκείμενην θάλασσαν μικρόν ατμόπλοιον το οποίον και αυτό ωσει να θέλη να προσθέση κάτι τι εις το εκπάγκαλον εκείνον φυσικόν θέαμα αφήσι μακράν σειράν καπνού φεύγον όπισθέν του, η οποία ελίσσόμενη ανελίσσόμενη ομοιάζει με μακρούς βοστρύχους αγνής αφιεμένους εις τας θωπείας της πρωινής αύρας. Ο μεγαλοπρεπής δίσκος αποβαλών ήδη την νυκτερινήν τήβεννον, λουσθείς εις θεία, εις άγνωστα ημίννάματα αναλάμπει ήδη ενώπιον ημών όντων έτι εκστατικών και σβεννύει το παρελθόν όνειρον το γλυκύ, το ιδεώδες, το πάγκαλον εκείνο όνειρον το οποίο εν αντιθέσει προς τη βραχύτητά του, αφίνει τόσην ζωηρότητα εις την διάνοιαν του θεατού και εναποθέτει τοιαύτας εντυπώσεις οίας μόνον η μαρμαρίνη πλαξ και το ελαφρόν χρώμα εξαλείφουσι. Χαίρε προσφιλής οπτασία!¹

Έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον το γεγονός ότι το θέαμα του ανατέλλοντος ήλιου από την Πεντέλη περιγράφεται σχεδόν ως όραμα ή ως μεταφυσικό φαινόμενο. Ο Κουντούρης μιλάει για «απροσδόκητον θέαμα», «οφθαλμαπάτη», και «ονειρώδη οπτασία ανωτέρα πάσης περιγραφής». Ο ανώνυμος αρθρογράφος αδυνατούσε, όπως λέει να καταλάβει στην αρχή τι ήταν το «πορφυρούν σημείον» που αναδύθηκε ξαφνικά πάνω από την Εύβοια. Και είναι ίσως άδικο να θεωρηθεί υπερβολή, εκ μέρους του, το ότι ένιωσε τα μάτια του να πετάγονται, και τον εγκέφαλό του να χορεύει βας.

Όμως και οι δύσεις του ηλίου στην Αττική δεν είναι άμοιρες θαυμασμού:

...τα δε όρη λαμβάνουσιν διαλειμμάτων, μάλιστα προς δυσμάς ηλίου, χρωματισμούς μαγικούς, εναρμονίους, καλλιτεχνικούς.²

Όσο για την ίδια την Πεντέλη, όταν το υπόλοιπο λεκανοπέδιο κοκκινίζει από το φως του ηλιοβασιλέματος, η Πεντέλη, τότε αποκτά μια έντονη ροδίζουσα απόχρωση, και τότε γίνεται κυριολεκτικά σαν το αίμα:

♦ Κυρίως τα πρωινά και τα εσπερινά, το βουνό αυτό παίρνει τις αποχρώσεις του ανατέλλοντος και δύοντος ηλίου, και χρώματα πολλά στολίζουν τις κορυφές και τις υπώρειες.³

¹ «Φενεάτης»: «Έξω των Αθηνών εκ της Κορυφής του Πεντελικού», εφημ. "Εστία", αρ. φυλ. 176, 30/8/1894.

² Κ. Παπαρηγόπουλος: «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τομ. Α' σ. 216.

³ «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού», σ. 170.

♦ Κατέρυθρος ήτο η δύσις, το δε μέγα δάσος εφαινετο φλεγόμενον, και ευτυχώς μη καίόμενον. Τα θαυμαστά αττικά πανοράματα δύσεως εκ των πεντελικών υψωμάτων.¹

♦ Αξιοθαύμαστος είνε η εαρινή δύσις, ορωμένη από την ανωτέραν κορυφήν. Μεταξύ του βουνού και της Σαλαμίνας απλώνεται μέγας διαφανής χρυσούς πέπλος και καλύπτει το λεκανοπέδιον των Αθηνών, το οποίο φαντάζει κάτωθεν σας ως νέος, άγνωστος κόσμος. Έπειτα ιόχρους σκιά πίπτει εις την μεγάλην έκτασιν, ενώ ροδίζει ακόμη το βραχώδες οροπέδιον, όπου ευρίσκεσθε, στρωμένον από λεπτότατον χόρτον, διανθισμένον με τούφες χαμομηλιού. Προς ανατολάς ο Ευβοϊκός βυθίζεται εις τρυφεράν ρέμβην. Η βραδεία τού προσδίδει άπειρον νωχέλειαν και το λυκόφως που έρχεται σας τον πλησιάζει τόσο, που νομίζετε ότι θα τον φθάσετε με δύο-τρία πήδημα.²

Όμως ακόμα κι όταν ο ήλιος χαθεί ολοκληρωτικά, οι ξεθωριασμένες αποχρώσεις του Βουνού δεν παύουν να εμπνέουν τους ποιητές:

Μες στο σκότος που παίζει και γελά στο απλανές σου το μάτι
Σιγοσβήνει η Πεντέλη στο βάθος μολυβένια, κροκάτη.³

Μια ακόμα ιδιαιτερότητα της γεωγραφικής θέσης της Πεντέλης είναι φυσικά και το κλίμα, το οποίο μέχρι και λίγες δεκαετίες πριν αποτελούσε την ιδεατή εκδοχή του παλαιόθεν πολυ-εξυμνημένου κλίματος της Αττικής. Η μοναδικότητα του αττικού κλίματος είχε σαν επίκεντρο την Πεντέλη:

Η αύρα του πελάγους τη λούζει, τα αερικά της Πάρνηθος τη δροσίζουν. Το κλίμα της, ανάμικτο από το κατάξερο που το απαλύνει το υγρό στοιχείο είναι μια αποθέωση της αέρινης συνθέσεως. Θερμοκήπιο μέσα στην ατμόσφαιρα της αττικής γης, γίνεται αυτόματα θεραπευτήριο του σώματος και της ψυχής ολόκληρο το βουνό.⁴

Η ΒΑ πλευρά της Πεντέλης ήταν η πιο υγρή και δροσερή επειδή βλέπει στο βορρά, οπότε εκεί διέθετε το πιο πυκνό και εκτεταμένο πευκοδάσος στην Αττική, ενώ επίσης βρίσκεται σε άμεση επαφή με τη θάλασσα. Η δε δυτική πλευρά θεωρείται ως η ξηρότερη, αν και θα προτιμούσα να πω ως λιγότερο δροσερή· διότι και εκεί τα πάντα καλύπτονταν από δάσος και το ΝΔ κυρίως τμήμα της ήταν

¹ "Αθηναίος": «Από Πεντέλην εις Ντράφι», εφημ. "Εμπρός", 11/12/1923.

² "Πεζοπόρος": «Δύσις στην κορυφή Πεντέλης», εφημ. "Εμπρός" 24/4/1922.

³ Μ. Καραγάτσης: «Συναπάντημα».

⁴ «Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού», σ. 45.

πλήρες υδάτων. Επομένως στην πλευρά αυτή υπήρχε μια ιδανική εξισορρόπηση του κλίματος. Γι' αυτό και ο Ε. Chelebi σημειώνει πως

...η περιοχή που βρίσκεται (η Μονή Πεντέλης) έχει θαυμάσιο κλίμα.¹

Στα γεωγραφικά προνόμια της Πεντέλης συγκαταλέγεται και η χλωρίδα της. Σύμφωνα με τον δασολόγο Γεώργιο Καρέτσο, περί τα 180 διαφορετικά είδη φυτών με κυρίαρχο τη χαλέπιο πεύκη στόλιζαν κάποτε το βουνό της Πεντέλης.² Αργότερα, ο αριθμός ανήλθε στα τουλάχιστον 700 είδη φυτών,³ ώσπου ο βιολόγος Ευάγγελος Μπαλιούσης κατέγραψε 1090 είδη.⁴ Σύμφωνα με τον Μπαλιούση,

Ο ελληνικός χώρος διαίρεται σε 13 φυτογεωγραφικά διαμερίσματα. Επτά από αυτά αφορούν την ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ τα υπόλοιπα 6 περιλαμβάνουν μόνο νησιωτικές περιοχές. Σύμφωνα με τη διαίρεση αυτή το Πεντελικό ανήκει φυτογεωγραφικά στη Στερεά Ελλάδα. Ειδικότερα αποτελεί την ανατολικότερη ορεινή περιοχή της Στερεάς Ελλάδας και γειτνιάζει άμεσα με την Εύβοια και τις Κυκλάδες. Σε μικρή σχετικά απόσταση βρίσκεται και η Πελοπόννησος. Η θέση αυτή του Πεντελικού ανάμεσα στις ηπειρωτικές και νησιωτικές περιοχές της Ελλάδας έχει διαμορφώσει ανάλογα και το χαρακτήρα της χλωρίδας του με την ύπαρξη σε αυτή αρκετών κοινών στοιχείων και από τις δυο παραπάνω περιοχές.⁵

Μόλαταύτα, τα κλιματικά και γεωγραφικά πλεονεκτήματα της Πεντέλης ήταν και η αφορμή για την καταδίκη της:

Γενικότερα, η Πεντέλη λόγω γεωγραφικής θέσης και κλίματος, μετά την δεκαετία του 1960 θα αποτελέσει ένα ελκυστικό προορισμό μόνιμης κατοικίας για όλους τους πολίτες της Αθήνας και θα χάσει οριστικά τον χαρακτήρα της παραθεριστικής περιοχής που είχε έως τότε.⁶

Στο πρώτο κεφάλαιο ειπώθηκε ότι δεν είναι μόνο πως η Πεντέλη αποτελεί μικρογραφία ψηλότερων βουνών, αλλά και οι καιρικές συνθήκες της είναι που ενίοτε αντιστοιχούν σε βουνά με το διπλάσιο υψόμετρο· και αυτή είναι μια ακόμα ιδιαιτερότητα της γεωγραφικής θέσης της Πεντέλης.

¹ «Ταξίδι στην Ελλάδα», εκδ. Εκάτη, σ. 188-189.

² Τιμόθεος Κιλίφης, «ΠΕΝΤΕΛΗ», τομ. Α', σ. 23.

³ www.naturagraeca.com

⁴ «Η χλωρίδα και η βλάστηση του όρους Πεντελικού (ανατολική Αττική)». Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2011.

⁵ Ο.π., σ. 316.

⁶ <https://penteli.gov.gr/%ce%b9%cf%83%cf%84%ce%bf%cf%81%ce%b9%ce%ba%ce%ac/>

Ακριβώς λοιπόν λόγω της θέσης της, η Πεντέλη είναι πλήρως εκτεθειμένη στα χειμερινά μετεωρολογικά συστήματα που επηρεάζουν την Αττική, από τα οποία τα περισσότερα έχουν ΒΑ προέλευση. Ως εκ τούτου, οι παλαιοί χειμώνες της Πεντέλης ήταν βαρύτεροι, ενίοτε δε βαρύτεροι, αντίστοιχοι με τις συνθήκες που επικρατούν σε πολύ ψηλότερα βουνά:

Το όρος ανακλύπει εκ του τελευταίου βαρυτάτου χειμῶνος. Πόσον παγερός υπήρξε ούτος εις το Πεντελικόν βλέπει τις από πλείστα πεύκα καέντα υπό του πάγου. Έγιναν ερυθροκίτρινα. Επί τέσσαρας ημέρας κατά την τελευταίαν βαρυχειμωνιάν το ψύχος εις το όρος ήτο 18 βαθμούς υπό το μηδέν, η δε επικοινωνία μεταξύ των ανατολικώς της αγ. Τριάδας ποιμενικών καλυβιών και της μονής, του εστιατορίου, είχε διακοπή επί οκταήμερον υπό των χιόνων. Παρόμοιον ψύχος εις το Πεντελικόν παρετηρήθη κατά το 1857, κατά τας διαβεβαιώσεις των γηραιότερων ποιμένων.¹

Ακριβώς λόγω της απόλυτης έκθεσης της Πεντέλης στο βορρά, πρόκειται για το πιο ευάερο βουνό της Αττικής, και ειδικά στην περιοχή της κορυφής. Μάλιστα φέτος (2026), στην κορυφή της Πεντέλης καταγράφηκαν οι πιο ισχυρές ριπές ανέμου πανελλαδικά:

Σύμφωνα με τους σταθμούς του Εθνικού Αστεροσκοπείου, η ισχυρότερη ριπή ανέμου πανελλαδικά καταγράφηκε στην Κορυφή της Πεντέλης, όπου ο άνεμος άγγιξε το απίστευτο νούμερο των 124 χλμ/ώρα. Στη δεύτερη θέση βρέθηκε η Παξιμάδα Καρύστου με 111 χλμ/ώρα, ενώ ακολούθησε ο Αυλώνας της Χίου με 105 χλμ/ώρα και το Γεράκι Λακωνίας (πυρομετεωρολογικός σταθμός) με 101 χλμ/ώρα. Πολύ υψηλές πτώσεις πίεσης και ανέμους κατέγραψε επίσης ο σταθμός στο Λαύριο με 98 χλμ/ώρα και η Πάρνηθα με 92 χλμ/ώρα.²

¹ "Αθηναίος": «Δυτικόν Πεντελικόν», εφημ. "Εμπρός", 27/2/1924.

² <https://www.thetoc.gr/koinwnia/article/akraioi-anemoi-dentro-kataplakose-autokinito-me-ton-odigo-sto-oxima-sti-mixalakopoulou---124xlmora-oi-ripes/>

Η «ΜΑΓΕΥΤΙΚΩΤΕΡΑ ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ»

Η βλάστηση οπωσδήποτε δεν αποτελεί απαραίτητο στοιχείο της ταυτότητας ενός ιδιαίτερου τόπου. Υπάρχουν περιοχές (πχ. Ισλανδία) στις οποίες μπορεί να μην υπάρχει ίχνος δέντρου αλλά από γεωλογική άποψη να είναι τόσο εξωπραγματικές, ώστε αυτό από μόνο του να είναι «υπεραρκετό». Υπάρχουν όμως και τόποι οι οποίοι ξεχωρίζουν από την ευρύτερη περιοχή για την οργανιστική τους βλάστηση, οπότε, στην περίπτωση αυτή, η βλάστηση ανάγεται σε βασικό γνώρισμα του χαρακτήρα ενός Παράξενου Τόπου.

Σε ό,τι αφορά τα δάση της Αττικής και δη την ορεινή, όλοι θα συμφωνούσαν ότι τα «πρωτεία» τα διεκδικεί η Πάρνηθα.¹ Πρόκειται για το μεγαλύτερο βουνό άρα και δάσος του λεκανοπεδίου, ενώ επίσης πρόκειται για το μοναδικό ελατό-δάσος στην Αττική, γι' αυτό και με διάταγμα του 1961 η Πάρνηθα ανακηρύχθηκε Εθνικός Δρυμός.² Ακόμα και το πευκοδάσος της Πάρνηθας ήταν μεγαλύτερο σε έκταση από τα πευκοδάση της Πεντέλης και του Υμηττού μαζί. Επομένως, τι σύγκριση μπορεί να υπάρχει μεταξύ Πεντέλης και Πάρνηθας σχετικά με το δάσος;

Αυτό το απροσδιόριστο "Κάτι", που κάνει ορισμένους τόπους να μοιάζουν παράξενοι, δεν υπολογίζει κατ' ανάγκη μεγέθη και ποσότητες. Δεν προσπαθεί να «επιβληθεί» μέσω της έκτασης και του όγκου του. Έτσι, λοιπόν, στο πρώτο κεφάλαιο είδαμε ότι παρά τις μικρές διαστάσεις της η Πεντέλη διαφοροποιείται πλήρως, γεωμορφολογικά, από όλα τα βουνά της Αττικής, ενώ τα γεωγραφικά και κλιματικά της χαρακτηριστικά είναι επίσης μοναδικά. Θα μπορούσε να συμβαίνει κάτι αντίστοιχο και με το (πρώην) δάσος της; Εξάλλου, οι πραγματικοί Παράξενοι Τόποι "οφείλουν" να διαφοροποιούνται στα πάντα, εν συγκρίσει με τις γειτονικές με αυτούς περιοχές. Αν η Πεντέλη είναι ένας τέτοιος τόπος, τότε εκτός από τη γεωμορφολογική, γεωγραφική και κλιματική της μοναδικότητα, "οφείλει" να διαφοροποιείται ακόμα και σε ό,τι αφορά τη βλάστηση, ακόμα κι αν

¹ Και τα διεκδικεί ακόμα, παρά την ολοκληρωτική καταστροφή την οποία υπέστη εξ ολοκλήρου η ορατή από το λεκανοπέδιο πλευρά της Πάρνηθας, κατά τα τελευταία 18 (μόλις) χρόνια.

² Νίκος Νέζης – Δημήτρης Γιώτας, «Πάρνηθα», εκδ. "Ανάβαση", Αθήνα, 2006, σ. 61.

πρόκειται για πευκοδάσος, ακόμα κι αν παραδίπλα ορθώνεται θριαμβευτικά η ογκώδης, αλπική και (δυστυχώς –δυστυχέστατα– πρώην) ελατοσκεπής Πάρνηθα.

Όπως θα φανεί αρχικά στο κεφάλαιο αυτό και εν συνεχεία στο β' μέρος της τριλογίας, σε ένα βουνό που από γεωμορφολογική άποψη μοιάζει σαν να είναι βγαλμένο μέσα από το μύθο, όλα δείχνουν ότι και τα δάση του δεν ήταν απλώς εφάμιλλα αυτής της αίσθησης, ούτε απλώς την υπερτόνιζαν, αλλά την εξύψωναν στη νιοστή. Στην Πεντέλη, η λέξη «δάσος» αποκτούσε μια εντελώς διαφορετική διάσταση και σημασία. Δεν είχε να κάνει μόνο με την οπτική απόλαυση αλλά με κάτι πολύ βαθύτερο. Το παρόν κεφάλαιο καταπιάνεται με το δάσος καθαυτό, ως ένα ακόμα μοναδικό «θαύμα» της αττικής φύσης, ενώ οι βαθύτεροι λόγοι που κατέστησαν αυτό το δάσος μοναδικό αποτελούν ένα ζήτημα το οποίο εξετάζεται στο β' μέρος της τριλογίας.

Τι το μοναδικό είχε λοιπόν, το Δάσος της Πεντέλης, από καθαρά φυσική άποψη, σε σχέση με τα άλλα δάση της Αττικής, και πάνω σε ποια αντικειμενικά κριτήρια έγκειται το «θαύμα»;

Ο πεντελικός Δρυμός κατείχε όχι μόνο σημαντική, αλλά περίοπτη θέση μεταξύ των δασών της Αττικής· κι αυτό δεν είναι κάτι που αφορά μονάχα τις προηγούμενες δεκαετίες, τους αιώνες, ή τις χιλιετίες. Την ίδια θέση κατείχε και σε εποχές πολύ προτού υπάρξει ο άνθρωπος, όπως καταδεικνύει μια σημαντική παλαιοντολογική ανακάλυψη που έγινε το 19^ο αιώνα στο Πικέρι. Οι ανασκαφές που ακολούθησαν, έφεραν στο φως ένα πλήθος από οστά ζώων που έζησαν στην περιοχή πριν από 9-10 εκ. χρόνια, εκ των οποίων τα περισσότερα υπάρχουν σήμερα στην Αφρική. Φυσικά μια τέτοια πανίδα δεν θα μπορούσε να υπάρξει δίχως την «υποστήριξη» της αντίστοιχης χλωρίδας· πράγμα που σημαίνει ότι την εποχή εκείνη, το δάσος της Πεντέλης δεν διέφερε σε τίποτε από μια αφρικανική ζούγκλα.

Βέβαια, το δάσος αποτελεί ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο στοιχείο του τόπου. Οι πυρκαγιές από φυσικά αίτια (κεραυνοί) υπήρξαν αιτία για τη διαρκή αναγέννησή του, ενώ οι κλιματικές μεταβολές συνέβαλαν (και συμβάλλουν) στη «μεταμόρφωσή» του, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τη βελανιδιά, η οποία (κυρίως στη νότια Ελλάδα) παραχώρησε τη θέση της στο πεύκο. Όσες «ενδυμασίες» όμως κι αν άλλαξε η Πεντέλη μέσα στους αιώνες, αυτό που έμενε πάντοτε σταθερό ήταν η μεγαλοπρέπεια των δασών της, η οποία (όπως θα φανεί παρακάτω αλλά πολύ περισσότερο στο β' μέρος) προκαλούσε τέτοια βαθιά ψυχολογική επίδραση στους ανθρώπους, που αντίστοιχες καταγραφές δεν έχουν υπάρξει για κανένα άλλο δάσος της Αττικής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφέρθηκε πως η γεωγραφική θέση της Πεντέλης καθόρισε και τη χλωρίδα της, η οποία είναι ένα κράμα μεσογειακής και ηπειρωτικής χλωρίδας, με έως και 1.090 είδη φυτών. Το εκπληκτικό είναι ότι και στην Πάρνηθα φυτρώνει με ελάχιστη διαφορά ο ίδιος αριθμός φυτών, τουτέστιν 1.093 είδη.¹ Με άλλα λόγια, όσα «απλώνονται» στην αχανή Πάρνηθα, «στριμώχνονται» στη μικροκαμωμένη Πεντέλη. Η ασφυκτική πυκνότητα της πεντελικής βλάστησης ήταν τέτοια, που όχι απλώς δεν γινόταν να περάσει απαρατήρητη, αλλά έμοιαζε σχεδόν ανεξήγητη:

Ούτε μια γωνία (...) δεν έμενε ξηρά και άγονος. Ως καταληφθέν υπό ανεξηγήτου οργανισμού, πόθου γενετησίου, εξάρσεως δημιουργικής, το έδαφος ανέδιδε κατά μυριάδας τα θαλερά τέκνα των.²

Αυτός είναι και ο πρώτος λόγος που τα δάση της Πεντέλης θύμιζαν τα απέραντα, παρθένα και αδιάβατα δάση μεγαλύτερων βουνών. Η δε αίσθηση «απεραντοσύνης» των δασών της, οφείλεται στην ίδια τη γεωμορφολογία και το ανάγλυφο του Βουνού. Η Πεντέλη, με μοναδική εξαίρεση το συμπαγές ΒΔ τμήμα της είναι –όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο– ένα «απλωμένο» βουνό, όπου παρά τις μικρές διαστάσεις του, δίνει την αίσθηση του απόλυτα ερημικού, του αχανούς και ατελείωτου. Το ανάγλυφο της Πεντέλης είναι εν πολλοίς ήπιο και κυματιστό. Τα δάση που κάλυπταν όλο αυτό το ανάγλυφο έδιναν την αίσθηση κυματιστής «θάλασσας» ή «ωκεανού» από πεύκα, όπως χαρακτηριστικά ανέφεραν οι παλιοί περιηγητές και φυσιοδίφες. Κάπως έτσι, η γεωμορφολογική ιδιαιτερότητα της Πεντέλης σε συνδυασμό με το αιωνόβιο πευκοδάσος και τις μυριάδες αποχρώσεις του λόγω του ανάγλυφου και των ανάλογων διαβαθμίσεων του φωτός, ήταν οι βασικοί λόγοι για τους οποίους ο Γ.Γ. Μησταρδής έγραφε πως

...αι περί το όρος Πεντελικόν περιοχαί τυγχάνουν εκ των πλέον γραφικών της χώρας μας.³

Από τη Λεωφόρο Μαραθώνος στην Παλλήνη μέχρι τον Άγ. Στέφανο και τη Λίμνη του Μαραθώνα, από την Εκάλη έως τη Ραφήνα και από τη Νέα Μάκρη έως την Κηφισιά, το Μαρούσι και το Χαλάνδρι, η Πεντέλη ήταν καλυμμένη παντα-

¹ Νίκος Νέζης – Δημήτρης Γιώτας, «Πάρνηθα», σελ. 39, εκδ. "Ανάβαση", Αθήνα, 2006.

² Φάνης Μιχαλόπουλος: «Αττικοί Περίπατοι – Το άλλοτε δάσος της Πεντέλης και ο Παλαιοντολογικός Θησαυρός του Πικερμίου», εφημερίδα "Εμπρός", φύλλο 23/01/1957.

³ «Αι περί το Πεντελικόν περιοχαί από απόψεως επιστημονικών ερευνών», "Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης", Αθήναι 1977, μέρος β', σ. 8.

χόθεν με έναν παρθένο, συμπαγή, βαθύσκियो, υδροχαρή, επιβλητικό αλλά και υποβλητικό αιωνόβιο δρυμό από πεύκα, βελανιδιές, πλατάνια, κέδρους, λεύκες και κυπαρίσσια, ενώ παλαιότερα οι ψηλότερες περιοχές του Βουνού σκεπάζονταν από έλατα.¹ Άφθονες πηγές και δεκάδες ρέματα έρρεαν ασταμάτητα σε όλο αυτό το κομμάτι της Β/Α Αττικής, ενώ τα δάση φιλοξενούσαν μια πλουσιότητα πανίδα.

Έως και τη δεκαετία του '50, η Πεντέλη ήταν χαρακτηρισμένη ως το «πιο όμορφο δάσος της Αττικής», ενώ κατά πληροφορία παλιού ορειβάτη, την εποχή εκείνη, η Πεντέλη βρισκόταν μεταξύ των «δέκα ωραιότερων βουνών της Ελλάδας».

Ήδη από το 19^ο αιώνα, Έλληνες και ξένοι περιηγητές, φυσιδίφες, αρχαιολόγοι, βοτανολόγοι, συγγραφείς, ποιητές, ζωγράφοι, γλύπτες, εκδρομείς, ρετινιάρηδες, οι οποίοι βρέθηκαν στην Πεντέλη, άφησαν πίσω τους περιγραφές του δάσους οι οποίες ξεχειλίζουν από θαυμασμό και δέος.

Κάποιες γενικές αλλά πολύ χαρακτηριστικές αναφορές για το πεντελικό δάσος και την αίσθηση που απέπνεε στους ανθρώπους είναι οι κάτωθι:

- ♦ ...Τον ατελείωτο εκείνον ωκεανό των πεύκων και της ροδοδάφνης.²
- ♦ ...Ένα σκοτεινό δάσος πεύκων, που τα πυκνά του σύδεντρα δύσκολα αφήνουν τον ήλιο να περάση...³
- ♦ Εκείνο, όμως, που κυριολεκτικά με ενθουσίασε, ήταν το δάσος. Το ατελείωτο δάσος από πεύκα. Πεύκα γερά, όμορφα, σε μια τεράστια έκταση, χιλιάδων στρεμμάτων.⁴

¹ «Κατά τας αφηγήσεις παλαιότερων τα έλατα ευδοκιμούσαν εις το Πεντελικόν» ("Αθηναίος", «Δυτικόν Πεντελικόν», εφημ. "Εμπρός", 27/2/1924). Μέχρι πρότινος, δυο ελατάκια πάσχιζαν να μεγαλώσουν κοντά στην κορυφή της Πεντέλης, μέχρι που στο τέλος κάηκαν και αυτά.

Το ένα από τα δυο ελατάκια. (Φωτ. Πεζοπόρος)

² Ανωνύμου, «Το Σπήλαιον και η Κορυφή της Πεντέλης», περιοδ. "Η Νέα Γενεά", αρ. φυλ. 63, 1917.

³ Εφημ. "Ακρόπολις".

⁴ Λ. Παπαδόπουλος, εφημ. "Τα Νέα", 8/6/1981, σ. 4.

♦ Η Πεντέλη, όλο μυστήριο, δροσιά και άρωμα, άρχιζε από το Μαρούσι, την Κηφισιά και το Χαλάνδρι με ένα βαθύσκιο, πυκνόφυτο δάσος, υψωνόταν λευκόχαρη μέχρι τα 1010 μέτρα [1109μ. είναι το σωστό] κι από κει έπεφτε πίσω σε μια καταπράσινη χαίτη ως κάτω την παραλία του Αγίου Ανδρέα και της Ραφήνας.¹

♦ Οι ακτίνες του ήλιου δεν μπορούσαν να αγγίξουν τη γη του βουνού. Θυμούνται οι παλιοί και λένε χαρακτηριστικά: Ήταν τόσο πυκνά τα πεύκα που δεν τα τρύπαγε φίδι. (...) Λένε ακόμα, οι λίγοι γέροι ρετσινιάρηδες που έχουν απομείνει ότι το ωραιότερο δάσος στην Αττική ήταν της “Μεντέλης” και ανοίγουν διάπλατα τα μάτια τους από θαυμασμό.²

Ας περάσουμε να γνωρίσουμε ανά περιοχή την παλιά οργιαστική φύση της Πεντέλης, αρχίζοντας από τις περιοχές που περιβάλλουν τους δυτικούς πρόποδες του Βουνού.

Το Χαλάνδρι αποτελούσε ίσως την πιο «επίσημη πύλη» του πεντελικού Δρυμού, εφ’ όσον από εκεί ξεκινούσε η κύρια οδός για την Πεντέλη (η σημερινή Λεωφόρος Πεντέλης). Στις αρχές του προηγούμενου αιώνα, ο Δ. Αλβανάκης έκανε λόγο για τη «διά μαγευτικών τοπίων διερχομένη» οδό, που φτάνει ως τη Μονή Πεντέλης.³ Λεπτομερέστερη περιγραφή της οδού θα δώσει αργότερα ένα παλιό δημοσίευμα του “Βήματος” αναφορικά με τις παιδικές κατασκηνώσεις:

Ο δρόμος προς την Πεντέλη προσφέρει μια αισθησιακή χαρά τις μέρες αυτές. Το φθινόπωρο πριν φτάξη ακόμη κάτω στη μεγάλη πολιτεία, άπλωσε στον δρόμο αυτόν τα θέλγητρα και τη γοητεία του. Το αεράκι δροσερό ροβολά επάνω από τις κορυφές του βουνού πασπαλισμένο με λεπτά αρώματα. Μοσχοβολά το πεύκο και το θυμάρι και οι κουμαριές μαζί με το σκίνο και τις άλλες πρασινάδες του βουνού φιλοτεχνούν μια ανοιξιάτικη σκηνογραφία. Ειδυλλιακή η ατμόσφαιρα επάνω στο πράσινο χάδι των υπωρειών του βουνού. (...) Σε αυτόν τον δρόμο που όσο ανεβαίνει προς τα ύψη παλαισιωμένος απ’ την ομορφιά του πρασίνου και τη γοητεία του ειδυλλιακού τοπίου απλώνεται περισσότερο, αντηχεί η χαρούμενη φωνή...⁴

Βορειοδυτικότερα βρίσκεται το Μαρούσι, από το οποίο ξεκινούσε η δεύτερη κύρια οδός για την Πεντέλη, χαραγμένη και αυτή εντός πυκνότητας πευκοδάσους, την οποία ο Αλβανάκης (ό.π.) αναφέρει ως «τερπνοτάτη», και «διά θαυμασίων

¹ «Η Πεντέλη κινδυνεύει», περιοδ. “Περιγητική”, Μάιος 1959, σ. 12.

² «Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού», σ. 70.

³ «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τομ. Α': *Μονή Πεντέλης*, εν Αθήναις, 1905, σ. 5-6.

⁴ «Επάνω στην Πεντέλη – Παιδικές κατασκηνώσεις», εφημ. “Ελεύθερον Βήμα”, 12/09/1944.

τοπείων διερχομένη». Ο Θεόδωρος Βελλιανίτης, μιλώντας συνολικά για το φυσικό τοπίο του Μαρουσιού αναφέρει πως

...η πεδιάς του ήτις εκτείνεται έως τους πρόποδας του Πεντελικού, είνε και αυτή κατάφυτος. Το κλίμα του είναι θαυμάσιον (...) και η σκηνογραφία είνε απαράμιλλος. Εις την λεωφόρον Πεντέλης (...) όλα είνε κατάφυτα. (...) Νερά τρέχουν άφθονα και οι πλάτανοι υπάρχουν από αιώνων.¹

Ακόμα βορειότερα βρίσκεται η περίφημη (από την αρχαιότητα) για την ομορφιά της, Κηφισιά:

♦ Φτάσαμε στην Κηφισιά, ένα χωριό τοποθετημένο στο δυτικό άκρο του Πεντελικού, δίπλα σε ρεματιά. Η περιοχή είναι γνωστή για την αφθονία καθαρού νερού και για την απολαυστική σκιά που κατευνάζει τη θέρμη του καλοκαιριού.²

♦ Σήμερα κατευθυνόμαστε βορειοανατολικά βαδίζοντας από την Αθήνα προς το Πεντελικόν όρος. (...) Η πορεία μας διασχίζει την αθηναϊκή πεδιάδα και φθάνει ως την Κηφισιά. (...) Μια πηγή με διάφανο νερό και λίγες συστάδες σκιερών δένδρων που προσέθεταν φυσική γοητεία στην ξεκούραση του εύπορου και γενναιόδωρου φιλοσόφου παραμένουν ακόμα εδώ.³

♦ Οι άφθονες πηγές και τα σκιερά άλση στην Κηφισιά, καθιστούν την περιοχή ακόμα ως καταφύγιο των σύγχρονων Αθηναίων κατά τους ζεστούς μήνες του καλοκαιριού.⁴

♦ Η Κηφισιά κειμένη εις τους πρόποδας του Πεντελικού, κατά την πηγήν μάλιστα του Κηφισού ποταμού, όστις έδωκεν αυτή το όνομα, είναι εκ των ωραιότερων χωρίων του Δήμου Αθηναίων (...) Ως νυν ούτω και κατά την αρχαιότητα η Κηφισιά ην τόπος παραθερισμού των πλουσίων Αθηναίων, ιδίως κατά την ρωμαϊκήν εποχήν. (...) Η Κηφισιά και εν τοις μετέπειτα χρόνοις υπήρξε τόπος παραθερίσεως.⁵

♦ Η Κηφισιά έχει βεβαίως ωραιότερα τοποθεσίαν του Μαρουσιού, αλλ' είνε ίσως περισσότερον αυτού εκτεθειμένη εις τον Βορράν. Επίσης έχει ασυγκρίτως πυκνοτέραν και πλέον άφθονον βλάστησιν, θαλερά δάση από πεύκα, νερά τρεχούμενα, πλουσί-ας σύσκιους δενδροστοιχίας από ρωμαλέας υψηλάς λεύκας. Το πυκνότερον και χαριέστερον πευκοδάσος της Κηφισιάς είνε το Στροφίλι, κατά το 15ο χιλιόμετρον της

¹ «Πέριξ των Αθηνών», εφημ. "Εμπρός", 12/6/1927.

² Richard Chandler: «Travels in Asia, Minor and Greece», vol. I, London 1817.

³ Christopher Wordsworth: «Αθήνα-Αττική», εκδ. "Εκάτη", σ. 171-172.

⁴ John Murray: «A Handbook for Travellers», 1854, σ. 202.

⁵ Βαϊδέκερ: «Οδηγός της Ελλάδος», 1902, σ. 95-97.

οδού Αθηνών – Κηφισιάς – Τατοΐου. Η υψηλότερα δε και αρχαιότερα τοποθεσία αυτής είναι το Κεφαλάρι.¹

♦ Εξερχόμενοι της Κηφισιάς βαδίζομεν διαρκώς εντός του δάσους. Όλος ο δρόμος κατάφυτος δεξιά και αριστερά παιγνιδίζει φειδωτός μέσα εις τα πυκνότατα πεύκα που μας χαρίζει την ευτυχίαν. Έξω από την Κηφισιά, κατά το 16 περίπου χιλιόμετρον, συναντάται ο δρόμος με την σιδηροδρομικήν γραμμήν των λατομείων του Διονύσου, ακριβώς εις το μέρος όπου χαμηλώνει και κατέρχεται εις την πεδιάδα η Πεντέλη. Ο δρόμος μας εξακολουθεί τερπνός πάντοτε μέσα εις το δάσος των ωραίων πεύκων.²

♦ Από όλους τους δήμους της Αττικής ο της Κηφισιάς διετήρησε όχι μόνον ακέραιον το όνομά του διά μέσου όλων των εποχών αλλά και την γοητευτικήν χλωρίδα του. Τα σημερινά θέλγητρα του θαλερού μέρους, που αποτελούν τη χαρά των αθηναίων, ίσως να μην ήσαν μεγαλύτερα ούτε εις τους χρόνους του Περικλέους, ούτε εις τους του Ηρώδου Αττικού, ότε ρωμαίοι συγγραφείς εξύμνησαν την ωμορφίαν του τόπου...³

♦ Η τοποθεσία του Κεφαλαριού είναι η ωραιότερα της Κηφισιάς. Υψηλή θέσις, με ανοικτόν ορίζοντα, παρά τα προβούνια του Πεντελικού (...) Προς όλας τας διευθύνσεις εκτός της Κηφισιάς θάλλουν πευκόνες και παρουσιάζονται ωραίαι απόψεις, το δε πλησίον της Πεντελικόν (...) παρέχει έλξεις προς πολλάς τερπνάς ορειβασίας. Πόλις συνδυάζουσα τας γοητείας της φύσεως, καμωμένη, θα έλεγε κανείς, διά σοφούς, ποιητάς και καλλιτέχνας.⁴

Πέρα από τις πάμπολλες πηγές που ανέβλυζαν στην Κηφισιά, η περιφημότερη όλων ήταν το Κεφαλάρι, στην ομώνυμη περιοχή:

Εκ της πλατείας βαίνων τις προς τα Β.Α. δι' ωραίας δενδροφύτου οδού φθάνει εντός ¼ της ώρας εις την Αγίαν Σωτείραν, παρ' η αναβρύει και ψυχρόν ύδωρ, το Κεφαλάρι, όπερ είναι κύρια πηγή του Κηφισού. Δένδρα υψηρή και δασύλλιον εκ πεύκων κοσμούσι την εκεί μαγευτικήν θέσιν, ην διαρρέει κελαρίζων [κελαρύζον] το ύδωρ...⁵

Την περιοχή διασχίζει η άλλοτε πλατανοβριθής ρεματιά της Πύρνας ή του Κοκκιναρά, η οποία ξεκινούσε από την Πεντέλη και κατέληγε στον Κηφισσό. Ήταν τέτοιας ωραιότητας, ώστε μέχρι και τη ρωμαϊκή εποχή η ρεματιά ήταν καθ' όλο

¹ Κώστας Πασαγιάννης: «Αττικοί Περίπατοι», εκδ. Ελευθερουδάκη, εν Αθήναις, 1922, σ. 77-79

² Πασαγιάννης, ό.π.

³ "Πεζοπόρος": «Κηφισιά», εφημ. "Εμπρός", 30/12/1922.

⁴ "Πεζοπόρος": «Κηφισιά», μέρος β', εφημ. "Εμπρός", 31/12/1922.

⁵ Βαϊδέκερ, «Οδηγός της Ελλάδος», 1902, σ. 95-97.

το μήκος της αφιερωμένη στις Νύμφες.¹ Περιγραφή της ρεματιάς στην ανέγγιχτη μορφή της προσφέρει και πάλι ο "Πεζοπόρος":

Ακολουθώντας την ρεμματιάν της Πύρνας εκ του ανωτέρου μέρους του νέου συνοικισμού μέχρι του κατωτέρω της θα ιδώμεν αρκετά ενδιαφέροντα. Πολλαχού πυκνά και πλατύκορμα είνε τα πλατάνια των δυο οχθών της, κισσοί δε περιπλέκονται εις τους κορμούς των. Την άνοιξην τα αηδόνια είνε πολλά εις την πρασίνην ρεματιάν. (...) Προχωρούμε πάντοτε δυτικώς (...) Εκείθεν η Πύρνα έχει πυκνότερα πλατάνια και αποτόμως η κοίτη της σχηματίζει μικρόν κρημνόν βραχώδη, εκ του οποίου πίπτουν τα ύδατα της με μικρόν καταρράκτην. Υπό τον βράχον ήτο πηγή, η οποία είχε νερό προ οκταετίας.²

Στο μικρό καταρράκτη της Πύρνας (για την ακρίβεια πρώην καταρράκτη) είχαν αναφερθεί και άλλοι στο παρελθόν:

♦ Η κοιλάδα των Νυμφών προσφέρει απολαυστικό καταφύγιο από τον καυτερό ήλιο. Κάτω από τα μεγάλα πλατάνια ένα ρυάκι πέφτει σαν μικρός καταρράκτης πάνω στα λευκά βραχάκια· μπορεί κανείς να καθίσει στην καταπράσινη πάντα χλόη, πράγμα πολύ σπάνιο για την Ελλάδα.³

♦ Πήγαμε να δούμε ένα όμορφο καταρράκτη του κύριου παραπόταμου του Κηφισού, όπου οι βράχοι που απλώνονται γύρω σε σχήμα μισοφέγγαρου σχηματίζουν σπήλαιο. Το καλοκαίρι αυτό το "Σπήλαιο των Νυμφών" πρέπει να είναι ένα μαγευτικό θέρετρο για τους Αθηναίους. Και η Κηφισιά, η μόνη περιοχή με αφθονία νερού, ήταν άλλοτε πολύ περισσότερο αγαπημένη τοποθεσία για τις βίλες των πλουσίων απ' όσο είναι τώρα.⁴

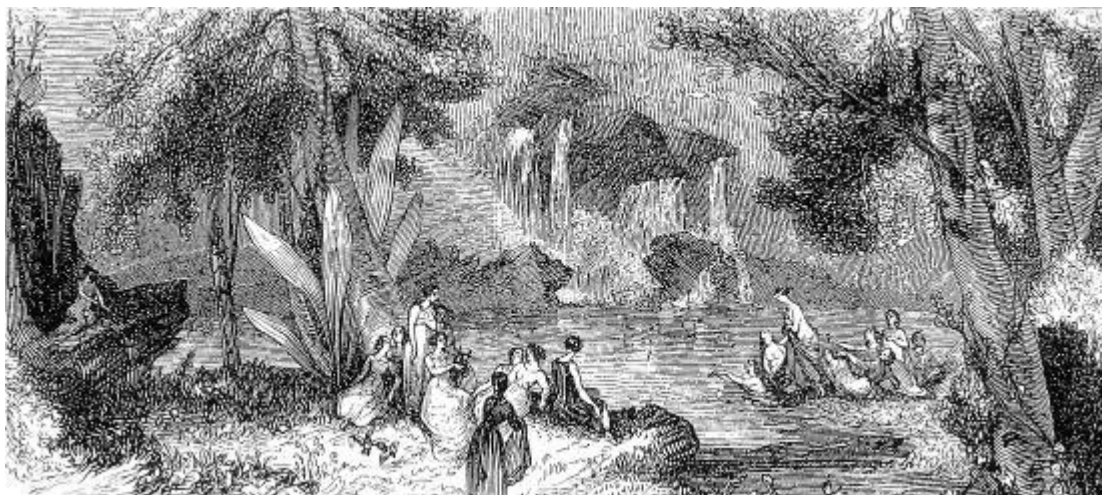
Παρόλα αυτά, είναι απορίας άξιο το ότι οι μέχρι στιγμής υπάρχουσες ζωγραφικές απεικονίσεις και παλιές φωτογραφίες της Κηφισιάς δεν δείχνουν σχεδόν τίποτε από την παλιά φυσική της όψη, παρά εστιάζουν στα ανθρωπογενή στοιχεία του τόπου (επαύλεις, ξενοδοχεία, πλατείες). Μόνο δυο σκίτσα εστιάζουν αποκλειστικά στο φυσικό τοπίο της Κηφισιάς και είναι τα παρακάτω.

¹ Βλ. «ΠΙΝΤΕΛΗ - Από την ανάδυση της Αιγαίας γης έως τους ρωμαϊκούς χρόνους».

² "Πεζοπόρος", ό.π.

³ Henri Bell, «Voyage en Grèce», Paris, 1881, σ. 79-81.

⁴ «Modern Greece: A Narrative of a Residence and Travels in that Country», New York, 1856, σ. 289.

Οι καταρράκτες της Πύρνας. (Σκίτσο από το βιβλίο του Christopher Wordsworth «Αττική».)

Τοπίο της Κηφισιάς με τη ρεματιά της Πύρνας στα δεξιά. Πίσω αχνοφαίνεται η κορυφή της Πεντέλης. (Σκίτσο από το βιβλίο του Christopher Wordsworth «Αττική».)

Η πηγή του Κεφαλαρίου (φωτ. από www.elia.org.gr)

Η ρεματιά της Πύρνας (φωτ. Πεζοπόρος)

Από τη βάση της δυτικής Πεντέλης μεταφερόμαστε ψηλότερα, στην κοιλάδα της Παλαιάς Πεντέλης, μια περιοχή επίσης εμβληματική για τα δάση και την αφθονία νερού (γεγονός που μοιραία την είχε μετατρέψει κι αυτή σε τόπο παραθερισμού ήδη από την τουρκοκρατία):

- ◆ ...Κατάφυτη κοιλάδα (...) ένα πανέμορφο σημείο ανάπαυσης, το θέρετρο των πλούσιων Αθηναίων κατά τη διάρκεια του καυτού καλοκαιριού.¹
- ◆ ...Το μοναστήρι της Πεντέλης (...) φωλιάζει σε μια δασωμένη και με πλούσια ύδατα περιοχή στο νότιο πόδι του βουνού... (...) Το έδαφος μπροστά από το μοναστήρι σκιάζεται από γιγάντιες λεύκες κάτω από τις οποίες ρέει πηγή εξαιρετικού ύδατος.²
- ◆ Έξω από το μοναστήρι, στα πόδια του βουνού, ανάμεσα σε πράσινους κατάφυτους λόφους απλωνόταν μια μικρή πρόσχαρη κοιλάδα, που την έσχιζε κυλώντας ένα πεντακάθαρο ρυάκι με λυγρές λεύκες κι ολάνθιστα καρποφόρα δέντρα.³
- ◆ ...Εις θέσιν κειμένη μαγευτικήν και απαραμίλλου φυσικής καλλονής, δικαίως προσελκύει πληθύν προσκυνητών και τους πλείστους των τας Αθήνας επισκεπτομένων περιηγητών. (...) Κείται επί χαριεστάτου και γραφικωτάτου τοπίου, περικυκλουμένη

¹ Sir William Gell: «The Itinerary of Greece, Containing One Hundred Routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly», London, 1819, σ. 63.

² James George Frazer: Greek Scenery, Legend and History, London 1917, σ. 182

³ Hans Christian Andersen: «Modern Greece», part H. "Fraser's magazine", 1840, vol. 22, σ. 81.

υπό υψικορύφων και καλλιφύλων δένδρων, αιωνοβίων λευκών ιδία και πλατάνων υδροχαρών.¹

♦ Το Μοναστήρι της Πεντέλης βρίσκεται σε μια όμορφη κοιλάδα περιβαλλόμενη από βουνά (...) Ρυάκια με καθαρό νερό το οποίο μεταφέρεται σε τεχνητά κανάλια στο μέσο ενός δάσους πλατάνων. Κατόπιν συγκεντρώνονται σε ένα ρεύμα (...) γυρίζοντας, κατά την πορεία του, τον τροχό ενός παλαιού μύλου. (...) Μια πηγή γεμίζει μια μεγάλη δεξαμενή η οποία βρίσκεται στην αγκαλιά των βουνών απ' όπου το νερό διοχετεύεται στη διψασμένη πεδιάδα. Η δομή της Φύσης εκεί προτείνει την εσωτερική περισυλλογή, τη μελέτη της ψυχής και επίσης την εκκροή της ευσπλαχνίας και της ευλογίας πάνω στον κόσμο. (...) Η πρώτη και πιο ευχάριστη εντύπωση είναι η τέλεια γαλήνη του σημείου. Είναι ένα ήσυχο πράσινο λίκνο της Ηρεμίας ανάμεσα σε άγριες κορυφές οι οποίες το επιβλέπουν. (...) Τα ρυάκια, τα δέντρα, η πρασινάδα είναι πάντα αναζωογονητικά στο ανθρώπινο μάτι, αλλά εδώ φαίνονται να έχουν μια νέα αξία καθώς αποτελούν αντιστάθμισμα στους άγριους επιβλητικούς βράχους.²

♦ Στο πρώτο ύψωμα, στα ριζοβούνια της Πεντέλης, (...) πρασινόχαρα μικρή ρεματιά κατάφυτη από μυρτιές και αγριοδάφνες. (...) Λίγο πιο πάνω απαντούμε μια σύδεντρη ρεματιά με μεγάλα πεύκα...(...) Προχωρούμε λίγο ακόμα δεξιά μας και ρισκόμαστε μπροστά στην ωραία τοποθεσία της Μονής. Δεξιά το πανδοχείο με την πλούσια κρουσταλλένια πηγή του, σκεπασμένο από μεγάλες λεύκες. (...) Και χαμηλότερα μέσα στο πυκνό δάσος υψώνεται καλά διατηρημένο το μαρμαρένιο γοτθικό παλάτι της (της Δούκισσας), πιο άσπρο μέσα στην πράσινη θάλασσα των πεύκων.³

♦ Η εν Πεντέλη πανήγυρις ετελέσθη, κατά το σύννηθες, υπό τας υψικόμους και αμφιλαφείς λεύκας της υπό την μονήν μικράς κοιλάδος. Παρά την εκκλησίαν ταύτην ύδωρ διαυγές αναβλύσι [sic] και εις ρυάκιον μεταβαλλόμενον πολυδινές καταρρέει διά της χλόης εις ευρυτάτην δεξαμενήν υπό πλατάνων και δρυών σκιαζομένην. (...) Ομολογουμένως ο τόπος όπου κατ' έτος τελείται της Αγίας Τριάδος η πανήγυρις, είναι εκ των τερπνοτάτων της Αττικής· πέριξ μὲν λόφοι κατάφυτοι, δρυς, πεύκαι και πλάτανοι υψούνται υπέρ τους κομάρους και τας ροδοδάφνας, και ρυάκια αρδεύουσι την υβρίζουσαν εκείνην φυτείαν.⁴

♦ ...υπό τας εκεί γεραράς λεύκας, ως οι Δρυϊδαι των Κελτών και παρά τα διαυγή και ψυχρότατα νάματα των πηγών.⁵ (Αναφορικά με τα πανηγύρια της Αγ. Τριάδας και πάλι.)

¹ Αλβανάκης, ό.π.

² Denton J. Snider: «A Walk in Hellas or the Old in the New», 1892, σ. 30-31.

³ Κώστας Πασαγιάνης: «Ελληνικά Ταξίδια», εκδ. Σιδέρης, Αθήναι 1931, σ. 55-57.

⁴ Μ.: «Ποικίλα Λαλήματα», περιοδ. "Πανδώρα", τομ. 15^{ος} 1865, σ. 190-191.

⁵ Δ. Πανταζής: «Πεντελικά Νέα και Παλαιά», εφημ. "Αλήθεια", αρ. φύλ. 400, 2/6/1867.

Παλαιότερα, στο τμήμα της κοιλάδας ανάμεσα στην Αγία Τριάδα και τον Κατσουλιέρη, ανέβλυζαν δεκάδες πηγές-κεφαλάρια, σε σημεία που σήμερα έχουν φυσικά κτιστεί.¹ Οι πιο φημισμένες αλλά και πολυσύχναστες από αυτές τις πηγές ήταν της Μονής Πεντέλης, της Αγίας Τριάδας «του Νερού», της Πλακεντίας, καθώς και η Κρύα Βρύση. Στην ίδια περιοχή βρίσκεται και η αφετηρία της μεγάλης ρεματιάς Πεντέλης-Χαλανδρίου ή Βαθυρέματος.

Το 1930 κυκλοφόρησε ένα ενημερωτικό φυλλάδιο για την Πεντέλη με τίτλο «Η Πεντέλη – Η μαγευτικότερα τοποθεσία της Αττικής», του Αριστοτέλη Σπ. Τσάκωνα. Ο Α. Τσάκωνας ήταν μηχανολόγος, τέως πρόξενος της Ελλάδας και εμπορικός σύμβουλος της Πρεσβείας στην Αμερική. Όπως εξηγεί στον πρόλογο, στα δέκα χρόνια που ζούσε στην Ευρώπη επισκέφθηκε πολλά εξέχοντα τοπία και εξοχές, όπως το ίδιο έπραξε και κατά την 20ετή διαμονή του στην Αμερική. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα συνέχισε τις περιηγήσεις του στο αττικό λεκανοπέδιο. Απ' όσα μέρη είχε επισκεφθεί στο εξωτερικό, πουθενά δεν ένιωσε μεγαλύτερο θαυμασμό, όσο στην Πεντέλη:

Ζωηροτάτη και διαρκής μοι παρέμενε και διατηρείται η εκ της αληθώς θαυμασίας περιοχής της Πεντέλης εντύπωσίς μου, διότι εκείθεν ο παρατηρητής δύναται να εκτιμήση την εξαιρετικήν σημασίαν και το αναμφισβήτητον μεγαλείον του υμνουμένου αττικού ουρανού, την κρυσταλλικήν ατμόσφαιραν και το υπέροχο κάλλος, δι' ου η μήτηρ γη δαφιλώς προοίκισε το τμήμα τούτο της ελληνικής πατρίδος.

Στο ίδιο φυλλάδιο, ο πλοίαρχος του Πολεμικού Ναυτικού Ιωάννης Δεμέστιχας γράφει τα εξής:

Τα εκ πεύκων δάση του, που σχεδόν άνευ διακοπής πυκνότερα εδώ, αραιότερα εκεί, αλλά παντού φωτεινά, ωραία, αρωματώδη, περιβάλλουν τας υπωρείας του, ανερχόμενα ενιαχού και εις αρκετόν ύψος, αποτελούν τον θαυμασιώτερο στολισμό του. Αι περιοχαί των πεντελικών προσβάσεων και πλαγιών είναι μια σειρά ζωγραφικών πινάκων, χάρμα οφθαλμών και μέθη αρωμάτων. Θησαυροί συνεχούς πρασινάδας, ειδυλλιακής χάριτος ευμορφίας και ζωής.

Από το ίδιο και πάλι φυλλάδιο προέρχονται και τα ακόλουθα από τον Αναστάσιο Πεζοπόρο:

Αν υπάρχει μια εξοχή κοντά εις τας Αθήνας που διετήρησε το χρώμα της, που είναι παρθένος, που αξίζει ύμνον ολόκληρον, είναι η Πεντέλη. Αναπαύεται εκεί πάνω η

¹ Η πληροφορία προέρχεται από μια ηλικιωμένη κάτοικο της περιοχής, με την οποία έτυχε να συνομιλήσω.

ψυχή και το σώμα, όπως και τα πάντα. Θεία Πεντέλη! Εκεί πάνω εύρον την υγείαν των κουρασμένοι από την ζωήν, αλλά τσακισμένοι από αυτήν. Εκείνος που δεν πιστεύει ας ανεβή έως εκεί επάνω. Εκεί είναι η φυσική ζωή, όπου το πεύκον φουντώνει ολοπράσινον και θροεί ρυθμικά, και όπου ο αέρας είναι καθαρός και τα νερά γάργαρα.

Το πιο σημαντικό, όμως στοιχείο της ιδιαιτερότητας του δάσους της Παλαιάς Πεντέλης είναι ότι θύμιζε στον ποιητή Κώστα Κρυστάλλη την πατρίδα του, την Ήπειρο. Μάλιστα τον γοήτευσε σε τέτοιο βαθμό, ώστε έγραψε ένα συγκινητικό ύμνο για την Πεντέλη.¹

Η περιοχή μεταξύ Μονής και λόφου Κουφού. Αξιοπρόσεκτο το ύψος των δέντρων σε σύγκριση με το ανθρώπινο ανάστημα. (Από το βιβλίο του Henri Bell «Ταξίδι στην Ελλάδα».)

¹ Βλ. ΠΕΝΤΕΛΗ - "Από τους βυζαντινούς χρόνους έως τη σύγχρονη εποχή", μέρος Β'.

Η περιοχή της Αγίας Τριάδας και η αρχαία πηγή. (Theodore Aligny, 1845)

Στην περιοχή της Αγίας Τριάδας, με θέα το λεκανοπέδιο, ανάμεσα στους λόφους Κουφό και Μικρή Καλλιθέα. (Σχ. Theodore Aligny, 1845)

Μονή Πεντέλης, και το δάσος που καλύπτει τα πάντα, έως τα ψηλότερα σημεία του Βουνού.
(Φωτ. από www.elia.org.gr)

Στην αρχαία πηγή της Αγίας Τριάδας «του Νερού». (Φωτ. από το περιοδικό “Ηώς”, τ. 89, 1965. Παράθεση από Νίκο Νέζη.)

Το Καστέλο της Ροδοδάφνης, λευκή νησίδα μέσα στη “θάλασσα” των πεύκων. (Φωτ. Πλάτωνας Μεταξάς, 1930, παραχώρηση από Νίκο Νέζη.)

Μια εκπληκτική πανοραμική φωτογραφία της παλιού δάσους που κάλυπτε την Παλαιά Πεντέλη και ολόκληρη τη ΝΔ πλευρά της Πεντέλης. (Από το φωτογραφικό αρχείο του Νικόλαου Τομπάζη 1950.)

Βορειοδυτικότερα βρίσκεται η κοιλάδα όπου αργότερα κτίστηκε από κάκιστη τύχη η Νέα Πεντέλη, το πευκοδάσος της οποίας κάλυπτε το Βουνό μέχρι τα ψηλότερα σημεία του.

Δυστυχώς, όλες οι παλιές φωτογραφίες της “Νέας” Πεντέλης επικεντρώνονται στις όψεις του ανερχόμενου τότε οικισμού, οπότε το θέαμα του κατακρεουργημένου –από σπίτια– δάσους, αποτρέπει την παράθεσή τους. Καταθέτω τη μία και μοναδική φωτογραφία την οποία τράβηξα αρχές 2000, όπου φαίνεται το δάσος που κάλυπτε όλο τον κεντρικό ορεινό όγκο, και το οποίο είχε γλιτώσει από την πυρκαγιά του 1998. Ακόμα οικτίζω τον εαυτό μου, που κατά τον πρώτο καιρό των αναβάσεών μου δεν είχα μαζί μου φωτογραφική μηχανή προκειμένου να απθανατίσω το δάσος που είχα την ευτυχία να προλάβω εντελώς απείραχτο για μόλις 5 χρόνια (1993-1998), παρόλο που σε αυτή την πενταετία είχε μεσολαβήσει και η μεγάλη πυρκαγιά του 1995.

Το δάσος που μέχρι και το καλοκαίρι του '00 κάλυπτε όλη τη δυτική Πεντέλη (Φωτ. Πεζοπόρος)

Οι πηγές νερού είναι πολύ λιγότερες σε σύγκριση με την Παλαιά Πεντέλη, όμως στη βάση του λόφου του Πρ. Ηλίας υπήρχε η περίφημη λίμνη Θάλωσι, η οποία αποτελεί και τη μοναδική ορεινή φυσική λίμνη της Αττικής.

♦ Επεράσαμεν από την λίμνην του βουνού. Είναι μια πράσινη οπή εις βάθος αποκρήμνων, υψηλοτάτων βράχων, οι οποίοι σχηματίζουν υπέρ αυτήν μεγαλοπρεπείς εξώστας. Τα πεύκα των χαρίζουν θερμόν πράσινον χρώμα εις τα νερά της.¹

♦ Σ' ένα απ' τα προβούνια της Πεντέλης, κοντά στην ιστορική Μονή, έχει σχηματισθεί από ακαθόριστη γεωλογική αιτία, πιθανώτατα από καθίζησι, μια περιέργη φυσική κοιλότης που ο κόσμος την ονόμασε Θάλοσι. Μερικοί βράχοι πλαισιώνουν μια μικρή πρασινογάλανη λίμνη, που στέκεται στο ύψος αυτό του βουνού σαν απόκοσμη κολυμβήθρα, προωρισμένη ίσως για τα παιχνιδίσματα των πνευμάτων του βουνού. Μερικά πευκάκια που ξεφυτρώνουν απ' τους βράχους και στέκουν μετέωρα στο κενό, συμπληρώνουν την παράξενη αυτή σκηνοθεσία.²

♦ ...μια Λίμνη, που πολλοί τη λένε μαγεμένη. Εδώ σ' αυτή τη Λίμνη οι Αμαδρυάδες και οι Δρυάδες του Δάσους χόρευαν τους ξωτικούς χορούς τους πρωτού οι άνθρωποι ανακαλύψουν τους χορότοπούς τους. (...) Τα μεγάλα πεύκα που ολόγυρά της την έζωναν, της έδιναν μια ωμορφιά εξαιρετική και για τους ρωμαντικούς φάνταζε σαν τη λίμνη του Λαμαρτίνου. Δεν τις έλειψαν οι Ελβίρες. Δεν της έλειψαν οι ερωτευμένες Λάουρες. Δεν της έλειψαν οι Ιππότες και οι αγαλματένιοι έφηβοι. Όλα τα είχε και όλα τα χάρηκε και κρατάει σφιχτά τα μυστικά πολλών ερωτευμένων κοριτσιών, που κατέφυγαν στα βράχια της και ζήτησαν την παρηγοριά της.³

♦ Εις την Πεντέλην υπάρχει μια λίμνη. Το γνωρίζετε; Εγώ ομολογώ ότι δεν την ε-
γνώριζα μέχρι της επιούσης της εκδρομής του ομίλου μας εις την Πεντέλην. Τότε μευρήκε φίλος αξιωματικός και μου είπε:

- Επήγατε στην Πεντέλη και δεν είδατε τη λίμνη;

- Τη λίμνην; Μήπως εννοείς την στέρναν;⁴

- Όχι, λίμνην πραγματικήν: Εις την Πεντέλην υπάρχει λίμνη πραγματική, αλλά πρέπει να ξέρη κανείς την ύπαρξίν της για να την εύρη. Και πάλιν πρέπει να οδηγηθή για να την εύρη.⁵

- Φαντάζομαι τι λίμνη θα είνε διά να είνε τόσον δυσεύρετη.

- Βέβαια δεν είναι σαν την Κωπαΐδα, αλλ' είνε λίμνη πραγματική μόλα ταύτα. Οι χωρικοί της Αττικής την ονομάζουν «θάλασσα»· και υπάρχει μεν αρκετή ποιητική υπερβολή εις αυτήν την ονομασίαν, αλλά εις την ξηράν Αττικήν τόσο νερό ήτο επόμενον να κάμη τόσο μεγάλη εντύπωσιν.

¹ Πεζοπόρος: «Το Λευκόν Βουνό», εφημ. «Εμπρός», 24/12/1919.

² Συναυλία της Κρατικής Ορχήστρας Αθηνών, Θάλοσι Πεντέλη, 18/5/1945.

³ Δημήτρης Κατσαρός, «Το χρονικό της Νέας Πεντέλης», Αθήνα, 1951.

⁴ Εννοεί τη δεξαμενή που γέμιζε από το νερό της πηγής της Αγίας Τριάδας, ΒΑ της Μονής.

⁵ Σε σύγκριση με τα σημερινά δεδομένα, είναι αν μη τι άλλο ανατριχιαστικό να φανταστεί κάποιος το τι δάσος υπήρχε κάποτε στην Πεντέλη, ώστε ήταν αδύνατο να βρεί κάποιος τη λίμνη ερχόμενος από την Παλαιά Πεντέλη. Σημειωτέον, δε, ότι πρόκειται για μια απόσταση μόλις 1,27 χλμ.

Χάριν της λίμνης έκαμα χθες δευτέραν εκδρομήν εις την Πεντέλην. (...) Από τη μονήν δεν απέχει πολύ αλλ' είνε αληθινώς δύσκολον να την ανακαλύψη κανείς χωρίς οδηγόν. (...)

Η λίμνη ευρίσκεται επί της πλευράς ενός υψηλού λόφου (...) εις χάσμα βαθύ και στρογγύλον, ως κρατήρ ηφαιστείου. Το χάσμα ανοίγεται μεταξύ βράχων, και εις το βάθος αυτού η λίμνη παρουσιάζεται καταπράσινη από τα χόρτα του βυθού της. Εις το μέσον αυτής χόρτα, αποσπασθέντα εκ του πυθμένους, κιτρινισμένα, σχηματίζουν δυο πλεούσας νησίδας.

Εκατεβήκαμεν με δυσκολία. Η εμφάνισίς μας ετρόμαξε μια χελώνην, απολαμβάνουσα τον ήλιον επί της όχθης, ήτις έσπευσε να βυθισθεί εις την λίμνην. Ένεκα της ανομβρίας τα νερά της λίμνης έχουν ολιγοστεύσει και αποκαλύψει τας βρεχομένας όχθας· ούτω δε γύρω η μαρανθείσα υδρόβιος χλόη σχηματίζει μίαν ταινίαν λευκήν και η όχθη φαίνεται ως χιονισμένη. Η λίμνη έχει σχεδόν την έκτασιν της πλατείας Ομονοίας. Μικρογραφία λίμνης, αλλά τέλος πάντων λίμνης πραγματικής και μάλιστα ορεινής λίμνης. Αντίγραφον εις σμίκρουνσιν Ελβετικής λίμνης. Έχει δε και θαυμασίαν ακουστικήν, με την οποίαν συνωμιλήσαμεν επί τινας στιγμάς.¹

Σε μια επίσκεψή του στην Πεντέλη, το 1883, ο Άγγλος διπλωμάτης και ποιητής Rodd Rennell βρέθηκε στο Θάλωσι, όπου και έκατσε να απολαύσει το τοπίο. Η εικόνα της λίμνης πλαισιωμένης από το πυκνό πευκοδάσος τον έκανε να αναγνώσει ξανά το μύθο του Ύλα, τον οποίο οι Νύμφες παρέσυραν στο βυθό μιας λίμνης.²

Λίγο νοτιότερα υπάρχει και το Βαθύρεμα με την ετήσια ροή του, το οποίο διασχίζει το νότιο άκρο της Νέας Πεντέλης, συνεχίζοντας κατόπιν ως ρεματιά Χαλανδρίου. Πρόκειται για τη μοναδική ρεματιά της Πεντέλης που μέχρι και το 2024 διατηρούσε ακέραιη την παλιά της βλάστηση, με τα μεγάλα πεύκα και τα αιωνόβια πλατάνια.

¹ "Διαβάτης", «Η Λίμνη», εφημ. "Εμπρός", εν Αθήναις, 8/12/1908.

² «Pentelicon. A Day and a Night», περιοδ. "The Universal Review", London, 15 Νοεμβρίου, 1889, σ. 406.

Το Θάλωσι (Οι φωτογραφίες προέρχονται από την παλιά ιστοσελίδα του δήμου Ν. Πεντέλης)

Το Βαθύρεμα. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Δυτικότερα βρίσκεται ο Κοκκιναράς, το δάσος του οποίου κάλυπτε όλες τις ΒΔ πλαγιές του Βουνού, από την κορυφογραμμή έως το Κεφαλάρι και την Κηφισιά:

Προχωρούντας πέραν από το Κεφαλάρι, δεξιά, θα σας γοητεύσουν πολλαπλά μονοπάτια και αρκετοί καρρόδρομοι. Τα πεντελικά εκεί προβούνια με τα αραιά πευκάκια των είνε καμωμένα, θα έλεγε κανείς, διά να προπαρασκευάζουν πεζοπόρους. Δεν αποκάμνετε να τα ανεβοκατεβαίνετε. (...) Το έδαφος εκείθεν με κυματισμούς. Ρεμματίτσες, λοφίσκοι. Εις την πρώτη ρεματίτσαν βρυσούλα μόλις δακρύζουσα. Η δεξιώτερα κατερχομένη πευκοχαρής με ηχώ. Βαθμηδόν το τοπίο καθίσταται γραφικώτερον. Ακολουθείτε μεγαλητέραν ρεμματιάν με πλατανάκια, πυκνότερα πεύκα. Θα σας τέρψει άλλη ηχώ εκεί. Δεκάδα αντιλάλους θα ακούσετε καθ' όλην την πορεία σας. Μετά ταύτα ξανοίγεται ευρεία κοιλάς, τρισχαριτωμένη. Η ηρεμωτέρα, μαλακωτέρα πεντελική περιοχή. Μυστικά, κρυμμένα τα πεδινά τοπία. (...) Ο πευκών της παρθενικός. Ακόμη δεν τον έθιξε ο πέλεκυς. (...) Περνάτε την μεγαλυτέραν και σκιερωτέραν τώρα ρεμματιάν με πεύκα, πλατάνια και ροδοδάφνας. Κελαρύζει το νεράκι εις την κοίτη της.¹

Ο Κοκκιναράς υπήρξε αγαπημένη τοποθεσία του Γ. Σεφέρη, ο οποίος υπήρξε τακτικός εκδρομέας της Πεντέλης, και συνήθιζε να περνάει τα καλοκαίρια του στο δάσος του Κοκκιναρά. Στις εκδρομές εκείνες αναφέρεται στο ποίημά του «Διάλειμμα Χαράς».

Όταν το δάσος του Κοκκιναρά κατέληγε στο Κεφαλάρι. (Φωτ. από το διαδίκτυο)

¹ «Το Πεντελικόν Μονοπάτι», εφημ. "Εμπρός", 1/11/1921.

Βορειοδυτικότερα, και χαμηλότερα από τον Κοκκιναρά, βρίσκεται το δάσος της Εκάλης, το οποίο χοντρικά ξεκινάει από την κορυφή Καστράκι της ΒΔ Πεντέλης, και απλώνεται έως την Εθνική Οδό. Μέχρι και πριν λίγα χρόνια, το δάσος αυτό συγχωνευόταν με το (πρώην) δάσος της Βαρυμπόμπης και της Πάρνηθας, σχηματίζοντας την τελευταία «πενκοθάλασσα» του λεκανοπεδίου:

Εις το ύψος του 19ου ακριβώς χιλιομέτρου της δημοσίας οδού από Κηφισιάς εις Διόνυσον είνε ωρισμένως ένα από τα θελκτικώτερα τοπεία του Αττικού θαύματος. Ένα τοπείον αισθητικώς αριστοκρατικόν. Απλώνει την συμφωνίαν του πρασίνου του και της γραμμής του υπό τα κράσπεδα της Πεντέλης, εις ένα πλούτον τόνων αυστηράς αρμονικότητος. Η σεμνή ποικιλία του εδάφους του –μικροί γλαφυροί γήλοφοι, επαφρόδιτα πρανή, ρεματιές γεμάτες μυστήριον– δεν έχει καμμίαν συμβατικήν επιδεικτικότητα. Ομιλεί όμως βαθύτατα εις μίαν εκλεκτήν αίσθησιν. Ως άποψις, άπειρα μικρά, ανέλπιστα, ποιητικά παρατηρητήρια.¹

Ο δε ποιητής και λάτρης της Αττικής Ηλίας Σταύρου έγραψε τους ακόλουθους στίχους για το δάσος της Εκάλης:

Φτιασμένη με της φύσεως τα Θεία Δώρα,
πρασινωπή, ευωδιασμένη και μεγάλη
προβάλει χαρωπή και ανθοφόρα
η ξακουστή και όμορφη Εκάλη!

Άποψη του αιωνόβιου δάσους της Εκάλης, από το δυτικό άκρο της Πεντέλης.
(Φωτ. Πεζοπόρος)

¹ Παύλος Νιρβάνας, «Εκάλη», https://www.taathinaika.gr/ekali/#_ftn1

Μια άλλη, πολυμνημονευμένη για το δάσος της περιοχής, ήταν η Ραπεντώσα και όλη η περιοχή του Διονύσου, στα ΒΑ της Πεντέλης:

♦ ...το Δάσος Ραπεντώσης, κτήμα του Δημοσίου, είναι από τα ωραιότερα, πυκνότερα και μεγαλύτερα Δάση της Ελλάδος...¹

♦ Τον θυμόμαστε πριν από χρόνια αυτό το δρόμο, [εννοεί το δρόμο Διονύσου-Ν. Μάκρης] ίσως τον ωραιότερο της Αττικής. Μόλις που αφήνες τον κεντρικό για τη Δροσιά και για τον Άγιο Στέφανο, να στρίψεις δεξιά, σε αγκάλιαζαν τα πεύκα, πανύψηλα και πυκνά, με ξέφωτα, όπου τις σκολιανές μαζεύονταν ο κόσμος...²

♦ ...το ωραιότερον τοπίον. (...) Ένα από τα δροσερότερα μέρη της Αττικής το καλοκαίρι. Με το φεγγάρι παρεμείναμεν πολύ εις τα πλατάνια της και ακούγαμε το νερό να μουρμουρίζει. Ημίφως γλυκύ εις το μέρος, όπου έγινε δεκτός ο Διόνυσος διά πρώτην φοράν εις την Αττικήν. Αργά τη νύχτα επήραμε τον δρόμον της Κηφισιάς, άφωνοι, ευχαριστημένοι, όπως τα ψηλά πεύκα, που παρέστεκαν κατά την διάβασίν μας με ανοικτούς τους κλάδους των προς την νυκτερινήν γαλήνην.³

♦ Μόλις τον περασμένον Αύγουστον είμεθα πάλιν εις την περιοχήν του Διονύσου και την ενοσταλήσαμεν. Αγαπημένα μέρη έχουν ιδιαιτέραν έκφρασιν εις κάθε εποχήν. Επήγαμεν, λοιπόν, να ίδωμεν την ευγενεστέραν περιφέρειαν της Αττικής με την φθινοπωρινήν περιβολήν της. Αλλά δεν γνωρίζει φθινόπωρον. Το πληθωρικόν πεύκον που την στολίζει, γνωρίζει την αιωνίαν νεότητα. (...) Οργιάζει η μεγάλη πευκομανής έκτασις. Εισεπνεύσαμεν τόσον άρωμα της εις μίαν διαδρομήν εικοσιπέντε χιλιομέτρων από πρωί έως αργά το βράδυ, όπου αυτήν την στιγμήν νομίζω πως ευωδιάζει και η πίπα του σιγαρέττου μου από ευωδιάν ρητίνης. (...) Τι ήταν εκείνη η δύσις, δια μέσου των πυκνών δρυμών εκτοξεύουσα τα πορφυρένια βέλη της. Αλλά σιωπή, παρακαλώ. Βραδυάζει και η σελήνη μυστικοποιεί την σκιεράν γιγαντιαίαν βλάστησιν. Τι λευκαί μορφαί κινούνται εις της [sic] ρεμματιές και της λαγκαδιές; Μη αι παλαιαί βακχίδες του αρχαίου βασιλέως της Ικαρίας, προεξήλθον της πομπής του Ικαρίου και των υπηκόων του, όπως υποδεχθούν με πλούσια δώρα των τον ερχόμενον εις την Αττικήν Βάκχον;⁴

♦ Κατρακυλούμεν εις την χαράδραν. Πάντοτε κατάφυτες η [sic] ρεμματιές. Της ανεβοκατεβαίνομεν, οσφραινόμενοι ανακουφιστικών άρωμα των πευκώνων. Χαιρόμεθα το δροσερόν, ζωηρόχρωμον θέαμα των ροδοδαφνών. Άνθησις μόνιμος, πολύμηνος.

¹ «Στο Ελληνικό Δημόσιο Ανήκουν τα 60.000 Στρέμματα Μεταξύ Πεντέλης – Μαραθώνα», εφημ. "Το Βήμα", "8/3/1979, σ. 9.

² Φάνης Κακριδής, εφημ. "ΤΟ ΒΗΜΑ", 24/3/1991, σ. 31.

³ Πεζοπόρος, «Η Κουλάς του Διονύσου», εφημ. "Εμπρός", 8/7/1921.

⁴ Πεζοπόρος: «Η Πευκομανής Περιοχή», εφημ. "Εμπρός", 26/11/1919.

Εύπλαστοι κρημνοί, κάτωθεν του μονοπατιού. Υπεράνω του θεσπέσιοι οι κατάφυτοι βουνοί. Ολίγας ώρας μακράν των Αθηνών τέτοια θαύματα φύσεως; (...) Ωραιότατη η μεγάλη χαράδρα. Αλλού μικραινομένη αλλού διανοιγομένη (...) γραφική “χύτρα γιγάντων”. (...) Αλλά δεν τη στολίζουν μόνο πεύκα από το βάθος έως επάνω και υπερθέν της. Είνε και κισσοί, αγριοκουμαριές, πλατανάκια, βατομουριές. (...) Από τον υψηλόν κρημνόν βλέπετε την ρεμματιάν βαθύσκιον από πλατάνια. Ήχος ρέοντος ύδατος. Εις το βάθος του ώμορφου χάους πηγή. Ο Γεώργιος, δύσκολος κριτικός και εις την φύσιν, γυρίζει και μου λέγει: “Είδες;” “Αν είδα; Θαυμάζω! Τι είνε αυτή η Αττική μας!” (...) Μέσα εις την χαράδραν τοποθεσία μαλακότητος ανελπίστου. Το μονοπάτι οδηγεί εις τρισχαριτωμένον άνοιγμα. Δεκάδες πλατανιών το σκιάζουν. Εκείθε αρχίζει μακρά φυτεία πλατανιών. Ο ήλιος προσπαθεί να κατεβεί έως εις το βάθος. Χρυσοπράσινον το φως των ακτίνων του που θλώνται. Διατί να μην είνε κανείς Ρενουάρ αναλυτής, ανατόμος του φωτός εις τέτοια μυστικά, απόκρυφα μέρη; Είνε όμως απλούς θεατής και αυτό αρκεί. (...) Μας φαίνεται πως βαδίζομεν εις τα βάθη αγνώστου, ακατοικήτου χώρας.¹

Πέραν των αναφορών αυτών, ο περιηγητής James George Frazer αναφέρεται επιγραμματικά στη Ραπεντώσα, χαρακτηρίζοντάς τη ως ρομαντική λαγκαδιά.² Ο δε Κ. Πασαγιάνης, περιγράφοντας την περιοχή της Ρέας αναφέρεται σε

...ολόδροση τοποθεσία, γελαστή. Πεύκα ψηλά και μεγάλα πλατάνια, θάμνοι πυκνοί. Παντού φτέρες, μυρτιές κι αγριοθύμαρα. Μια βρυσούλα γάργαρη.³

Ο «Πεζοπόρος», αναφερόμενος στη Ραπεντώσα κάνει λόγο για την

...ωραία τοποθεσία της, το Μολίθι, με τα πλατάνια και το αναβλύζον ύδωρ.

Περιγράφει επίσης την

...βαθείαν, μυστικήν λάκκαν, την της Ντάρδιζας. (...) Η ωραία κοιλάς περιβάλλεται από υψηλών βραχωδών βουνών πλουσιών εις πευκοφυτείαν. (...) Το νότιον υψηλό βουνό (...) είνε σκεπασμένον αριστουργηματικώς ολόκληρον από πυκνότατον πευκώνα.⁴

Σε άλλο άρθρο του ο «Πεζοπόρος» αναφέρεται στην πορεία από το Κουκουνάρι στη Ραπεντώσα, δια μέσου των βουνών Σκάρπα και Διονυσοβούνι:

¹ "Πεζοπόρος": «Βρανάς», εφημ. "Εμπρός", 21/7/1921.

² «Studies in Greek Scenery, Legend and History», London, 1917.

³ «Ελληνικά Ταξίδια», εκδ. Σιδέρης, Αθήναι 1931, σ. 49-50.

⁴ «Αγριελίκι», εφημ. "Εμπρός", 18/8/1922.

Η αρκετά μακρά διαδρομή εκείνη έχει όλα τα τυπικά φυσικά θέλγητρα του δασοφύτου ορεινού αττικού εδάφους. Υψηλά και πυκνά πεύκα φθάνοντα έως τα βάθη του ρεύματος όπου φύονται πλάτανοι, ροδοδάφνες και μυρτιές. Το νερό τρέχει εις την ανώμαλον κοίτην, σχηματίζον πολλαπλούς μικρούς καταρράκτας. Εις την βάσιν του όρους διερχόμενος ημιονικός δρόμος (...) κατηφορίζει προς τον γνωστόν μας παλαιόν μύλον της Ραπεντόσας, ευρισκόμενον περίπου εις το μέσον ταύτης με άφθονο ύδωρ και υψηλά πλατάνια.¹

Για τον δε πρώην καταρράκτη δίπλα στη σπηλιά του Διονύσου, λέει τα εξής:

Ολίγον απωτέρω των λατομείων κατηφορίζοντες φθάνομεν εις τον από ύψος 15 μέτρων καταπίπτοντα περίφημον καταρράκτην. Τα νερά του προ του να καταφθάσουν εις το σημείον της πτώσεώς των σχηματίζουν πολλούς μικρούς καταρράκτες εις την κοίτην της ρεμματιάς, με τα πολλά και ωραία πλατάνια της, που έρχεται εκ της νοτίας πλευράς του Σταματοβουνίου.²

Η πιο αντιπροσωπευτική ίσως απεικόνιση του δάσους της βορειοανατολικής Πεντέλης.
(Edward Lear, 1848)

¹ «Μακρύ Μπούρι», εφημ. "Εμπρός", 13-3-1923.

² Ό.π.

Η «πευκομανής» περιοχή της Ραπεντώσας. Οι δυο πρώτες είναι του Hermann Wagner (1942). Κάτω:
Η κοιλάδα της Ραπεντώσας το 1888 (φωτ. Dorothy Burr Thompson <https://www3.ascsa.edu.gr>).

Τα αιωνόβια πλατάνια της μεγάλης ρεματιάς της Ραπεντώσας, και ο (πρώην) καταρράκτης, πλησίον σπηλαιίου Διονύσου. (Φωτ. www.elia.org.gr)

Η πλατανοβριθής κοιλάδα της Ραπεντώσας (περιοχή αρχαίας Ικαρίας) το 1924. (Φωτ. Dorothy Burr Thompson, <https://www3.ascsa.edu.gr>)

Επιβλητικότατο όμως υπήρξε και το δάσος που κάλυπτε όλη τη ΝΑ πλευρά της Πεντέλης, από την Πύριζα (το ψηλότερο σημείο της) μέχρι τον κάμπο των Μεσογείων. Η παρακάτω περιγραφή ξεχειλίζει κυριολεκτικά από θαυμασμό και δέος:

Αγαπητέ μου αναγνώστη, κλείσε τα μάτια σου για λίγες στιγμές και φέρε στη φαντασία σου μιαν εικόνα, που θα σου παρουσιάσω: προ 76 χρόνων η Αθήνα είχε μόλις 60.000 κατοίκους και περιοριζόνταν μέχρι Χαυτείων και της Ομονοίας, αλλ' όλα σχεδόν τα γύρω βουνά της ήσαν πυκνά δασωμένα. Μόλις άφηνες την Αγία Παρασκευή και προχωρούσες, ένα απέραντο δάσος από πελώρια πεύκα, από γιγάντια πλατάνια, από χιλιόχρονες δρυς, εληές, κυπαρίσσια κι' άλλα δέντρα απλώνονταν έως τα ψηλότερα μέρη της Πεντέλης. Απορούσε κανείς πώς τόσο κοντά στην Αθήνα βρισκόταν ένας τέτοιος ελβετικός ή βαυαρικός δρυμός, μια τέτοια τροπική βλάστηση, μια τέτοια φυσική μεγαλοπρέπεια, που ξάφνιαζε τα μάτια και μεθούσε την ψυχή του πεζοπόρου που αποφάσιζε να πάη ως εκεί. Αιώνες είχαν δουλέψει για να διαμορφώσουν το δάσος αυτό, που βαστούσεν ώρες ολόκληρες και που σκέπαζε τις ρεματιές, τους λόφους κι όλα τα πλευρά του βουνού. Στρατιά από δρυς, πλατάνια, εληές, πεύκα και κυπαρίσσια κατέβαινε από την κορυφή της Πεντέλης, σκέπαζε όλη την ανατολική πλευρά κι' έφθανεν ως την πεδιάδα των Μεσογείων. Ο δρόμος πέρα από το Χαρβάτι και το Πικέρμι αποτελούσε συνεχή δενδροστοιχία και τ' αμάξια περνούσαν από κάτω τους για να πάνε ψηλότερα προς τον Άγιο Ανδρέα ή να στραφούν προς την παραλία της Ραφίνας. Πηγές κελάρουν παντού κι' άκουγες από παντού το τραγούδι των νερών και μάλιστα της ρεματιάς του Βαλανάρη και του «Μεγάλου Ρέματος», του Ερασίνου των Αρχαίων να πλημμυρίζη το δάσος από μελωδίες ανήκουστες.

Νομίζω πως δεν είναι απίθανη η γνώμη πως οι Τούρκοι άφησαν την Αττική δασωμένη κατά τα 8/10. Μόνον ο μεγάλος ελαιώνας των Αθηνών σκέπαζε πυκνά τη χώρα από τα δυτικά της Πεντέλης ως τα Φάληρα... Από την άλλη πλευρά, η ανατολική και μεσημβρινή μεριά της Πεντέλης ήταν ολικά δασωμένη.

Να τι έγραψεν αξιόλογος στυλίστας των χρόνων εκείνων, ο Μιχαήλ Μητσάκης, που πολλές φορές περιπλανήθηκε μέσα στους θόλους του δάσους αυτού: «Πλανώμενος μεταξύ των ατραπών αυτών επί μακρόν δεν συνήντας κανέν ανθρώπινον ον. Και εν τούτοις δεν εδοκίμαζες ποσώς το συναίσθημα της ερημίας. Η μοναξιά δεν σε επέεζεν, αλλ' εξ εναντίας σε ευχαρίστει. Όλος ο δεσμός αυτός εφαινετο ζων. Εις τα βάθη του, μεταξύ των στοίχων των δένδρων του, υπό τας θαλλώσας στοάς των εβασίλευεν ατάραχος σιγή. Αλλ' η σιγή αυτή δεν ήτο νεκρά. Όλοι οι κολοσσοί αυτοί εφαινοντο ως να ήσαν έμψυχοι και ως να εσίγων, απολαμβάνοντες καθ' εαυτούς την ηδονήν της υπάρξεως. Ούτε μια γωνία (...) δεν έμενε ξηρά και άγονος. Ως καταληφθέν υπό ανεξηγήτου οργασμού, πόθου γενετησίου, εξάρσεως δημιουργικής, το έδαφος ανέδιδε κατά μυριάδας τα θαλερά τέκνα των. Όλα έφερον άφθονον το σπέρμα του κάλλου και της υγείας, όλα ήσαν εύχροα, όλα απετέλουν μιαν μεγάλην και συμπαγή οικογένειαν αδελφών εν αρμονία και ρώμη...»

Και συνεχίζει ο Μητσάκης: «Εἰς πάσαν ἡμέραν, εἰς πάσαν ὥρα, εἴτε ὑπὸ τον ἀνελλιπὴ ἥλιον του θέρους, εἴτε ὑπὸ τον βαρύν ἀνεμον χειμῶνος, εἴτε ὑπὸ την αἰγλήν του φωτός, εἴτε ὑπὸ τον μανδύαν του ερέβους, το μέγα δάσος ἦτο πάντοτε το αὐτό: μεγαλοπρεπές και ἐπιβάλλον και θαυμάσιον. Κανείς ἀρρυθμος θόρυβος, κανείς παράτονος ἦχος δεν υψούτο. Ὡς μαγευθεῖς ὑπὸ μυστηριώδους δυνάμεως αοράτου νύμφης, κατοικοῦσης τα ἔγκατα αὐτοῦ, ο κολοσσός δρυμός ἐφαίνετο ὑπνώττων. Μακρὰν ἤκουες το ἡδὺ κελάρυσμα μικρῶν πηγῶν, χωρὶς να τας βλέπης (...) Και μόνος ἐν τῷ μέσῳ της ἱερᾶς ἐκείνης σιγῆς, ὑπὸ το θέλγητρον της ἀφάτου ἐκείνης ηρεμίας, ἐλησμόνεις κατὰ μικρόν ὅτι ἐκεῖ κάτω ὑπῆρχε πόλις...» (Ελληνικόν Ημερολόγιον 1888, σ. 80-92).¹

Ορισμένες αναφορές υπήρξαν και για συγκεκριμένες τοποθεσίες της ΝΑ πλευράς, ὅπως το Βαγιάτι, τα Καλήσια, το ρέμα του Βαλανάρη, το Ντράφι, την Νταού και το Πικέριμι.

- ♦ ...διὰ της οδοῦ Καλησιῶν ἐπορεύθημεν ἐντὸς του πυκνώτατου δάσους Βαγιάτι, του ἐκτεινομένου μέχρι των ὑπαρειῶν του πεντελικοῦ βουνοῦ Κατζουλιέρη.²
- ♦ Κατέρυθρος ἦτο η δύσις, το δε μέγα δάσος ἐφαίνετο φλεγόμενον, και εὐτυχῶς μη καίόμενον.³
- ♦ Κατανυκτικὴ πανερημία. Προχωρῶ σιγὰ πρὸς το παράξενον ἐρείπιον του Βαγιάτι,⁴ του ὁποῖου η φαῖα σιλουέττα ἀγκαλιάζεται μελαγχολικά ἀπὸ τα γύρω του και ἐντὸς του πεύκα.⁵
- ♦ Εἰς την κοίτην του χειμάρρου Βαλανάρη (...) βλαστῶνουν τα μεγάλα πλατάνια. Ἔως πᾶνω στο Δράφι και ψηλοτέρα ἕως τα Καλήσια, που ἔχει την πηγὴν του ο ωραῖος αὐτός χεῖμαρρος της Ἀττικῆς, φτάνουν τα αἰωνόβια πλατάνια.⁶

Ὁ Ἀλβανάκης (ό.π.) χαρακτηρίζει το τοπίο της μονῆς Ταῶ ως ρομαντικὴ, ἄγρια και μεγαλοπρεπὴ ἐρημιὰ και μάλιστα τοπίο «ἐκ των σπανιωτάτων λόγω φυσικῆς καλλονῆς».

Ὁ Δ. Καμπούρογλου ἀναφέρει το Πικέριμι και την Νταού ως περιοχή πυκνότητας δάσους.⁷ Το 1931, ο περιηγητὴς Κώστας Πασαγιάννης μᾶς δίνει μια λεπτομερὴ εἰκόνα των δασοσκεπῶν τοπίων του Πικεριμίου και της Ραφήνας:

¹ Φάνης Μιχαλόπουλος: «Ἀττικοὶ Περίπατοι – Το ἄλλοτε δάσος της Πεντέλης και ο Παλαιοντολογικὸς Θησαυρὸς του Πικεριμίου», ἐφημερίδα "Ἐμπρός", φύλλο 23/01/1957.

² "Ἀθηναῖος", «Ἀπὸ Πεντέλην εἰς Ντράφι», ἐφημ. "Ἐμπρός", 11-12-1923.

³ Ἀθηναῖος, ό.π.

⁴ Ἐννοεῖ τη Φραγκοκκλησιὰ. (Βλ. «ΠΕΝΤΕΛΗ - "Ἀπὸ τους Βυζαντινοὺς Χρόνους ἕως τη σύγχρονη ἐποχή" Μέρος Α'».)

⁵ «Βορβός», ἐφημ. Ἐμπρός, 4/11/1921.

⁶ «Βαλανάρης», ἐφημ. "Ἐμπρός", 2/4/2021.

Το μικρό χωριό, το Πικέρι, πέφτει παράμερα από το δρόμο μας, στα πιο ψηλά ριζοβούνια της Πεντέλης, αριστερά όπως πάμε στη Ραφίνα. (...) Αν πάρουμε το αντικλάδι αυτό του αμαξωτού δρόμου, που μας οδηγεί στο χωριό Πικέρι, και προχωρήσουμε ένα μικρό διάστημα πιο πάνω, θα απαντήσουμε ένα ερημοκλήσι. Λίγο πιο πέρα από το ερημοκλήσι απαντούμε ένα μονοπάτι, που μας οδηγεί δεξιά μέσα στα χωράφια. Αν πάρουμε το μονοπάτι αυτό, θα πέσουμε μέσα από καλλιεργημένα χωράφια και αμπέλια, σε ένα πυκνό, σύσκιο, και ολόδροσο πλατανόρεμα. Τα βελουδωτά φυλλώματα των γέρικων πλατάνων κρύβουν το φως απάνω από τη ρεματιά και τη βυθίζουν σε ένα παράξενο και μυστικό σύθαμπο.

Η δενδροσκέπαστη αυτή ρεματιά είναι η κοίτη του χείμαρρου Βαλανάρη. (...) Από το χάνι του Πικεριού ως στη Ραφίνα βαδίζουμε μέσα σε δάση. Δάση από πεύκα πυκνά και θαλερά φράζουν δεξιά και αριστερά το δρόμο μας, που τον πνίγουν οι σκόνες. Πριν από τη Ραφίνα τρία χιλιόμετρα ο δρόμος αποδιχάζεται. Ο ένας δρόμος ανεβαίνει αριστερά, προχωρεί μέσα στο δάσος, (...) ακολουθάει τα τελευταία προσηλιακά ριζοβούνια της Πεντέλης, απέναντι από την Εύβοια, και πηγαίνει στο Μαραθώνα (...) Ο άλλος δρόμος προχωρεί δεξιά, χαμηλότερα στα μεγάλα πεύκα και κατεβαίνει στα ωραιότερα ακρογιάλια της Ραφίνας. Μόλις περάσουμε, λίγο πριν από τη Ραφίνα, ένα γιοφυράκι κάτω από τα μεγάλα πεύκα, ξανοίγουμε διάπλατη την Εύβοια αγνάντιά μας, πάνω από τη θάλασσα (...) Στα αμμουδερά ομαλά ακρογιάλια της Ραφίνας κατεβαίνουν τα πεύκα ως στο γυαλό. Τα ανατολικά ριζοβούνια της Πεντέλης, που κατεβαίνουν αριστερά μας από πάνω, χωνεύουν μέσα στη θάλασσα και σχηματίζουν ένα μικρό γραφικό λιμανάκι για τις ψαρόβαρκες. (...) Όλα τα βουναλάκια γύρω και οι ακρογιαλιές της Ραφίνας κατάφυτες. Όλη η περιοχή παντού σκεπασμένη από πεύκα. Τα απαλοπράσινα χρώματα των πεύκων σμίγουν αρμονικά τις αχνογάλανες αποφεγγιές της ακύμαντης θάλασσας, που απλώνεται εμπρός, πέρα ως στα ακρογιάλια της Εύβοιας. (...) Ο δασοσκέπαστος λαιμός της Πεντέλης, που κατεβαίνει από πάνω ως τη θάλασσα, κρύβει ξοπίσω τη Χαλκίδα από τα μάτια μας.¹

Ο Πεζοπόρος, δεν θα παραλείψει φυσικά να περιγράψει κι αυτός το πυκνοδασωμένο τοπίο σε Πικέρι και Ντράφι:

Το Πικέρι είναι το πλέον δασοχαρές μέρος της Αττικής. Ήτο, δηλαδή, διότι σήμερα, όσα πεύκα κι αν διατηρεί ακόμη, δεν είχε πλέον η δασωμένη εκείνη περιφέρεια, τόσον πυκνά, «όπου φείδι δεν μπορούσε να περάση». (...) Θέληττα κατέχει το μονοπάτι από το Πικέρι προς το Δράφι. (...) Το μονοπάτι βαίνει προς ορεινήν περιφέρειαν, δίπλα εις μίαν από τας γοητευτικωτέρας ρεμματιάς της Αττικής. Το νερό, ερ-

⁷ «Ο Αναδρομάρχης της Αττικής», σ. 69-71.

¹ «Ελληνικά Ταξίδια», εκδ. Σιδέρη, Αθήναι 1931, σ. 66-68.

χόμενον από δυο αντιθέτους διευθύνσεις, τα Καλίσια και την Μαυρονώραν, χύνεται ενωμένον εις το ωραίον ρέμα. Είνε κρύον και πολλαχού σχηματίζει ανάμεσα εις μεγάλης λευκάς πέτρας, μικράς διαυγείς δεξαμενάς (...) Πελώρια πλατάνια, με καταπράσινα φυλλώματα, συνοδεύουν την ρεματιάν εις όλο το μήκος της. Πεύκα, εληές, μυρτιές και βάτοι είνε άλλη φυτική χαρά. Εκεί πλησίον η Κρύα Βρύσι. Το Δράφι είναι ερημία καταπράσινη...¹

Σε άλλο άρθρο του αναφέρεται στην ανατολική προέκταση αυτού του δάσους που έφτανε ως τη θάλασσα:

Είναι όμως μια άλλη χαρά ο περίπατος προς τον Άγιον Ανδρέαν. Το μονοπάτι περνά από δρυμούς. Οι κλάδοι των μεγάλων πεύκων κλείουν τον ουρανόν. Είναι δρόμος μιας και ημισείας ώρας από τους μοναδικωτέρους της Αττικής.²

Η δε Πύριζα, στο ψηλότερο τμήμα της ΝΑ πλευράς είχε χαρακτηριστεί από τους παλιούς ορειβάτες ως ο «Παράδεισος της Πεντέλης». Εν τούτοις στάθηκε αδύνατη, μέχρι στιγμής η εύρεση οποιουδήποτε στοιχείου (περιγραφικού κειμένου ή φωτογραφίας) για τη συγκεκριμένη περιοχή.

Η περιοχή της Παλλήνης και τα πρώτα κατάφυτα υψώματα της Πεντέλης (Φωτ. από www.pallini.gr)

¹ "Πεζοπόρος": «Ταώ», εφημ. "Εμπρός", 30/6/1920.

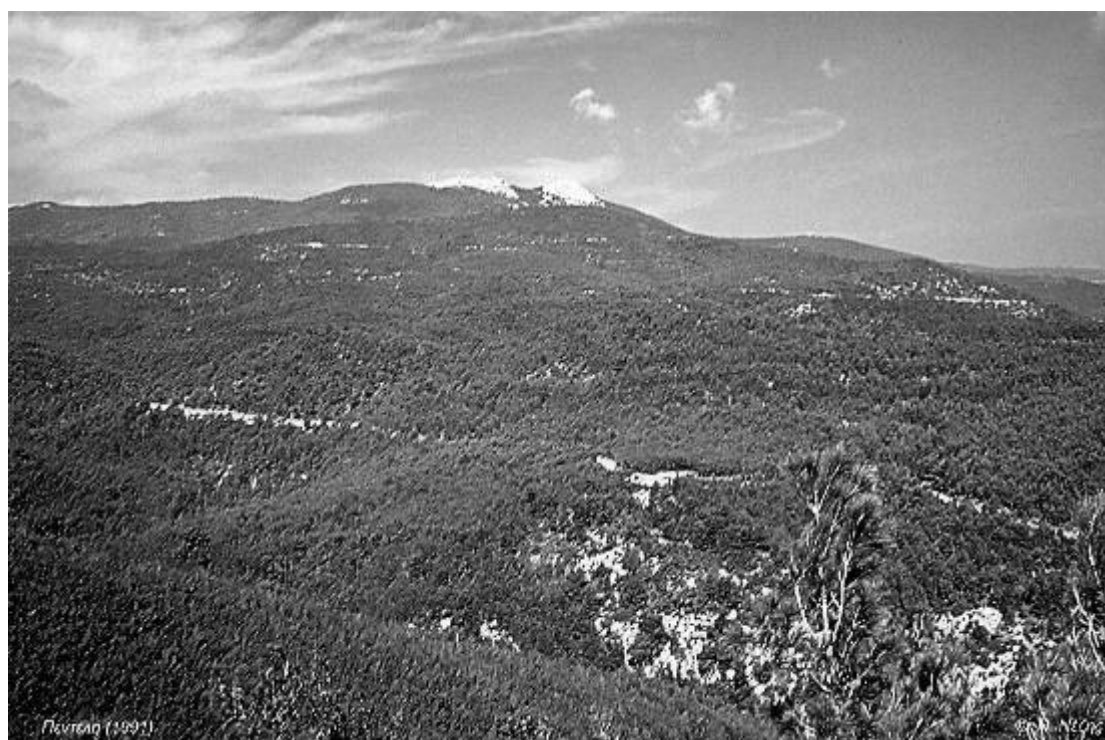
² "Πεζοπόρος", «Άγιος Ανδρέας», εφημ. "Εμπρός", 27/4/1920.

Το καταδασωμένο τοπίο της Νταού. Αξιοπρόσεκτο το ύψος του δέντρου που υπερβαίνει τα τουλάχιστον 20 μέτρα του ναού της Ταώ. (Φωτ. από <https://arachne.dainst.org/>)

Το Ντράφι, όταν ήταν κανονικό ρουμάνι. (Φωτ. από το βιβλίο «ΠΕΝΤΕΛΗ» του Τιμόθεου Κιλίφη.)

Οι καταδασωμένες πλαγιές της Μαυρηγόρας στις αρχές της δεκαετίας του '90. (Φωτ. Νίκος Νέζης.)

Ελάχιστες αναφορές ακόμα υπάρχουν και για τα δάση των βόρειων ημιορεινών προεκτάσεων της Πεντέλης, δηλαδή τη Σταμάτα, το Κουκουνάρι, τη Βρεδού και τον Αγ. Στέφανο. Ο J. Hobhouse αναφέρει πως όλες οι βορινές υπώρειες της Πεντέλης ήταν σκεπασμένες από πυκνά και άγρια πευκοδάση.¹ Ο Κ. Πασαγιάνης, αναφέρει επίσης ότι

όλος ο δρόμος από την Κηφισιά ως το Μπογιάτι, χλ. 8, φειδοτυλίζεται χαριέστατα μέσα εις δάση από πεύκα.²

Ο Πεζοπόρος κάνει λόγο για

...το μέγα, πυκνόν και ωραιότατον δάσος από έξοχα πεύκα. (...) Το νερό είναι άφθονον...

Κατόπιν δίνει μια εντυπωσιακή περιγραφή της μεγάλης ρεματιάς της Σταμάτας:

Παίρνομεν το ρέμμα της Σταμάτας, το βορείως βαίνον. Από τα ιδιοτυπώτερα αττικά ρεύματα. Έως ότου να εκβάλη εις τον ποταμόν Χάραδρον του Μαραθώνος σχηματίζει αγρίας διόδους εις πανυψήλους αποτόμους βράχους με σπαργώσαν μεγάλην φυτείαν, που καταπλήσσεται ο επιχειρών την δυσχερέστατην διάβασίν των. (...) Τώρα η ρεμματιά στενούται ανάμεσα εις δασωμένα βουνά. Μεγάλα πλατάνια αρχίζουν να την καταπίνουν. Το μέρος γίνεται δροσερόν, τρισευχάριστον. Είμεθα εις την φημισμένην θέσιν Γκούριζαν. Πηγή ρέει παρά την αριστεράν όχθη του ρέμματος και το νερό της είνε η πρώτη τροφοδότησις της φοβεράς εκείθεν χαράδρας με τους ογκολίθους της και τους χαριτωμένους καταρράκτας της...³

Παρόλο που όλη αυτή η ημιορεινή περιοχή της βόρειας Πεντέλης είχε πληγεί στο παρελθόν από τις φωτιές, διατηρούσε ακέραια μεγάλα τμήματα αιωνόβιου πευκοδάσους, ενώ οι ρεματιές της σκεπάζονταν ακόμα από –επίσης αιωνόβιο– πλατανόδασος. Αν και άργησα πολύ να επισκεφθώ αυτές τις περιοχές (14 χρόνια μετά από την πρώτη μου ανάβαση στην Πεντέλη), υπήρξα ιδιαίτερα τυχερός που πρόλαβα να πραγματοποιήσω δεκάδες ολόήμερες περιπλανήσεις για τα επόμενα 2,5 χρόνια (Γενάρης 2007-Αύγουστος 2009), ώσπου όλα έγιναν παρανάλωμα του πυρός στη μεγάλη φωτιά που ξεκίνησε από το Γραμματικό.

¹ «A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810», vol. I, Philadelphia, 1817, σ. 356.

² «Αττικοί Περίπατοι», εκδ. Ελευθερουδάκη, εν Αθήναις, 1922, σ. 81.

³ «Γκούριζα-Σταμάτα», εφημ. "Εμπρός", 21-6-1922.

Όψεις του αιωνόβιου δάσους της Σταμάτας (Φωτ. Πεζοπόρος)

Οι άλλοτε πλατανοβριθείς ρεματιές της Σταμάτας. (Φωτ. Πεζοπόρος)

"ΜΟΥΣΕΙΟ ΦΥΣΙΚΗΣ ΓΛΥΠΤΙΚΗΣ"

Φαίνεται πως ο «τεχνίτης θεός» δεν περιορίστηκε στα σχήματα και τα περιγράμματα της πεντελικής οροσειράς, αλλά φρόντισε ακόμα και για τη “διακόσμησή” της. Αυτό σημαίνει ότι στο γεωλογικό “θαύμα” της Πεντέλης εντάσσονται και τα βράχια που βρίσκονται διάσπαρτα στις πλαγιές της, αποτελώντας ένα ακόμα βασικό στοιχείο του ιδιόρρυθμου “χαρακτήρα” της. Τουλάχιστον από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, τα πεντελικά βράχια χαρακτηρίζονταν ως «περίεργα», «παράξενα», «παράδοξα», και «αλλόκοτα»:

- ♦ ...οι παραξένου διαμορφώσεως ανεμόδαρτοι και νεροφαγωμένοι οξείς, διασκορπισμένοι βράχοι του Πεντελικού...¹
- ♦ Ανατολικώς της υψίστης κορυφής η κορυφογραμμή (...) παρουσιάζει βραχώδεις περιέργων ως επί το πολύ σχημάτων κορυφάς.²
- ♦ Είνε ωραίοι βράχοι με παράξενα σχήματα, πευκοστόλιστοι. (...) Προς την ανατολικήν διεύθυνσιν, επί της οροσειράς, θα παρατηρήσετε αλλόκοτον βράχον, έχοντα σχήμα μυτερής σκούφιας.³
- ♦ Την γραφικότητα του παρά την κορυφήν τοπίου αυξάνει η δυτικώς αυτής επί της μεσημβρινής πλευράς ομάς όλως παραδόξων κατά τη μορφήν βράχων, ορατή και μακρόθεν.⁴
- ♦ Αν και μικρό βουνό, η περιοχή της κορυφής με τα περίεργα βράχια της, θυμίζει τοπίο μεγάλου βουνού που έχει υποστεί την επίδραση παγετώνων κατά το παρελθόν.⁵

Βεβαίως δεν είναι δυνατή, αλλά δεν έχει και νόημα, μια πλήρης παρουσίαση των πεντελικών βράχων. Εν τούτοις έγινε μια αυστηρότατη επιλογή όπου κατατίθενται τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα.

¹ "Πεζοπόρος", «Χιονισμένον Πεντελικόν», εφημ. "Εμπρός", 10/1/1923.

² Γ.Γ. Μησταρδής, «Αι περί το Πεντελικόν Περιοχαί από Απόψεως Επιστημονικών Ερευνών», "Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης", Αθήναι 1977, μέρος Β', σ. 8.

³ "Πεζοπόρος", «Λατομεία Πεντέλης», εφημ. "Εμπρός", 29/10/1921.

⁴ Μησταρδής, ό.π., σ. 6.

⁵ Νίκος Νέζης, «Τα Βουνά της Αττικής», σ. 135.

Οι βράχοι που στεφανώνουν την υψηλότερη κορυφή της Πεντέλης, και δη εκείνοι που καταλαμβάνουν το δυτικό και Β/Δ τμήμα της, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως οι πλέον εμβληματικοί, αφενός λόγω της θέσης στην οποία βρίσκονται, αφετέρου λόγω των μεγεθών τους· παράγοντες που τους καθιστούν ορατούς κι από απόσταση. Οι διαβρωμένες επιφάνειες και τα άγρια περιγράμματα των βράχων δημιουργούν μια χτυπητή αντίθεση πάνω στους ήπιους κυματισμούς του ορεινού αναγλύφου, ούτως ώστε να αποτελούν το ιδανικό συμπλήρωμα για το τοπίο της κορυφής, θυμίζοντας πράγματι τοπία μεγάλων βουνών, αλλά σε μια εντελώς σουρεαλιστική εκδοχή. Υπάρχουν στιγμές που ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες, το φως και τους χρωματισμούς της ατμόσφαιρας, οι βράχοι αυτοί από κοντά μοιάζουν σχεδόν ψεύτικοι, σαν ντεκόρ για κάποια ταινία επιστημονικής φαντασίας. Όταν καλύπτονται δε από το χιόνι, την ομίχλη ή το σκοτάδι της νύχτας, η παρουσία τους γίνεται ακόμα πιο απόκοσμη.

Πανοραμική άποψη της «στρατιάς» των βράχινων «φρουρών» της κορυφής. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Άποψη των βράχων της κορυφής, προτού το τοπίο αλλοιωθεί από τον ασφαλτόδρομο και τις κεραίες. (Λεπτομέρεια από φωτογραφία του Hermann Wagner, 1942)

Απόψεις των βράχων της κορυφής. (Φωτ. Πεζοπόρος)

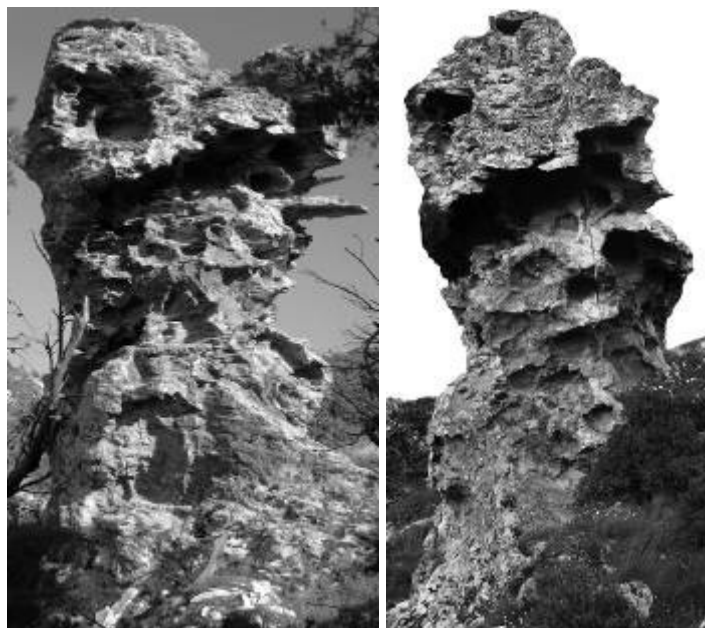
Φωτ. Πεζοπόρος

Η ιδιαιτερότητα των πεντελικών βράχων έγκειται εν πολλοίς, ή κατά κύριο λόγο, στο καταστροφικό μεν, εντυπωσιακό δε, φαινόμενο της αποσάθρωσης ή καρστικοποίησης των πετρωμάτων, όπως φαίνεται και στις προηγούμενες φωτογραφίες.¹ Σε περιπτώσεις βράχων από άλλες περιοχές της Πεντέλης, τα αλλόκοτα περιγράμματα και η σπηλαιώδης διάβρωση τους κάνουν να φαίνονται άλλοτε σαν στοιχειωμένοι, και άλλοτε σαν απροσδιόριστοι και φυσικά τρομακτικές οντότητες, βγαλμένες από κάποιο λαβκραφτικό εφιάλτη. Σε ορισμένα άλλα βράχια ο «τεχνίτης θεός» έχει προσθέσει κάποιες επιπλέον καλλιτεχνικές πινελιές, κάνοντάς τα να μοιάζουν με γλυπτά «σκοτεινής» αισθητικής. Ωστόσο, κάτι το οποίο κάνει ακόμα μεγαλύτερη εντύπωση είναι ότι πολλά από τα εν λόγω βράχια φαίνονται τόσο «ξέμπαρκα», που σε αντίθεση με τα «κλασικά» βράχια των βουνών, ετούτα εδώ φέρουν εκπληκτικές ομοιότητες με τους θαλασσοδαρμένους βράχους των νησιών, καθώς και κάποιους σχηματισμούς βραχονησίδων.²

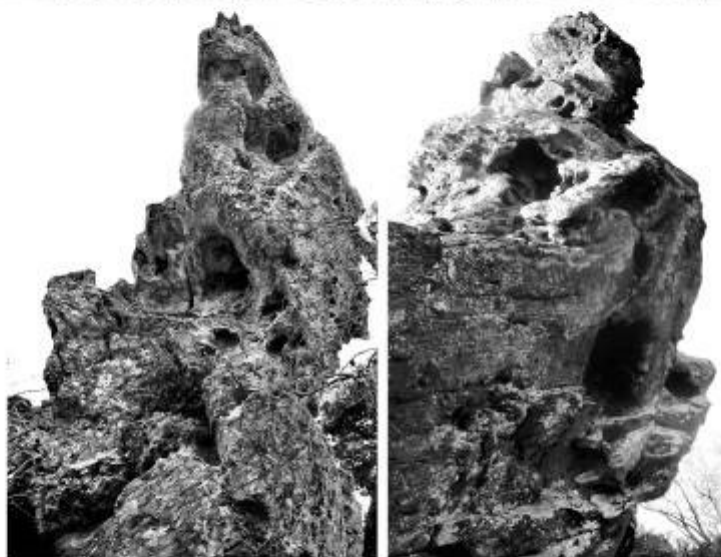
Ακολουθούν μερικά από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα.

¹ Υπάρχουν διάφοροι τρόποι αποσάθρωσης των πετρωμάτων όπως η χημική, και η φυσική ή μηχανική ενέργεια, όπου η μεν φυσική/μηχανική αποσάθρωση δεν μεταβάλλει τη χημική σύσταση του πετρώματος αλλά διαταράσσονται η συνοχή και οι μηχανικές του ιδιότητες, ενώ η χημική αποσάθρωση προκαλεί τη μεταβολή της χημικής σύστασης των ορυκτών ενός πετρώματος. Ωστόσο τον κυρίαρχο ρόλο στο έργο της καταστροφής των πετρωμάτων έχουν το νερό και ο άνεμος. Κυρίως σε ανοιχτές και εκτεθειμένες στον άνεμο περιοχές όπως έρημοι, βουνοκορφές και ακτογραμμές, και όταν στις περιοχές αυτές το πέτρωμα είναι σαθρό, ο αέρας “τρώει” το υλικό των βράχων, οι οποίοι με την πάροδο του χρόνου αποκτούν πορώδη μορφή, που σε πλήθος περιπτώσεων είναι αξιοθαύμαστη. Η εμφάνιση κάθε βράχου εξαρτάται φυσικά από το βαθμό της διάβρωσης που έχει υποστεί, αλλά και ο ίδιος ο βαθμός διάβρωσης εξαρτάται από τα συστατικά του κάθε πετρώματος.

² Τα βράχια της Πάτμου, επί παραδείγματι, παρουσιάζουν εκπληκτικές ομοιότητες με τα βράχια της Πεντέλης <https://www.patmosislandinfo.gr/patmostouristikosodigos/patmosvraxia/index.html>. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα βραχονησίδας που θυμίζει έντονα τα πεντελικά βράχια (κυρίως αυτά της κορυφής του Βουνού) βρίσκεται εδώ: <https://www.greekscapes.gr/index.php/2010-01-21-16-47-29/2018-03-19-23-13-15/187-vraxonisides#gallery97fe213007-3>

Οι δυο επάνω αντικριστές εικόνες δείχνουν όψεις του ίδιου βράχου.
(Φωτ. Πεζοπόρος)

Φωτ. Πεζοπόρος

Φωτ. Πεζοπόρος

Ορισμένοι από τους πλέον αλλόκοτους αποσαθρωμένους σχηματισμούς. (Φωτ. Πεζοπόρος)

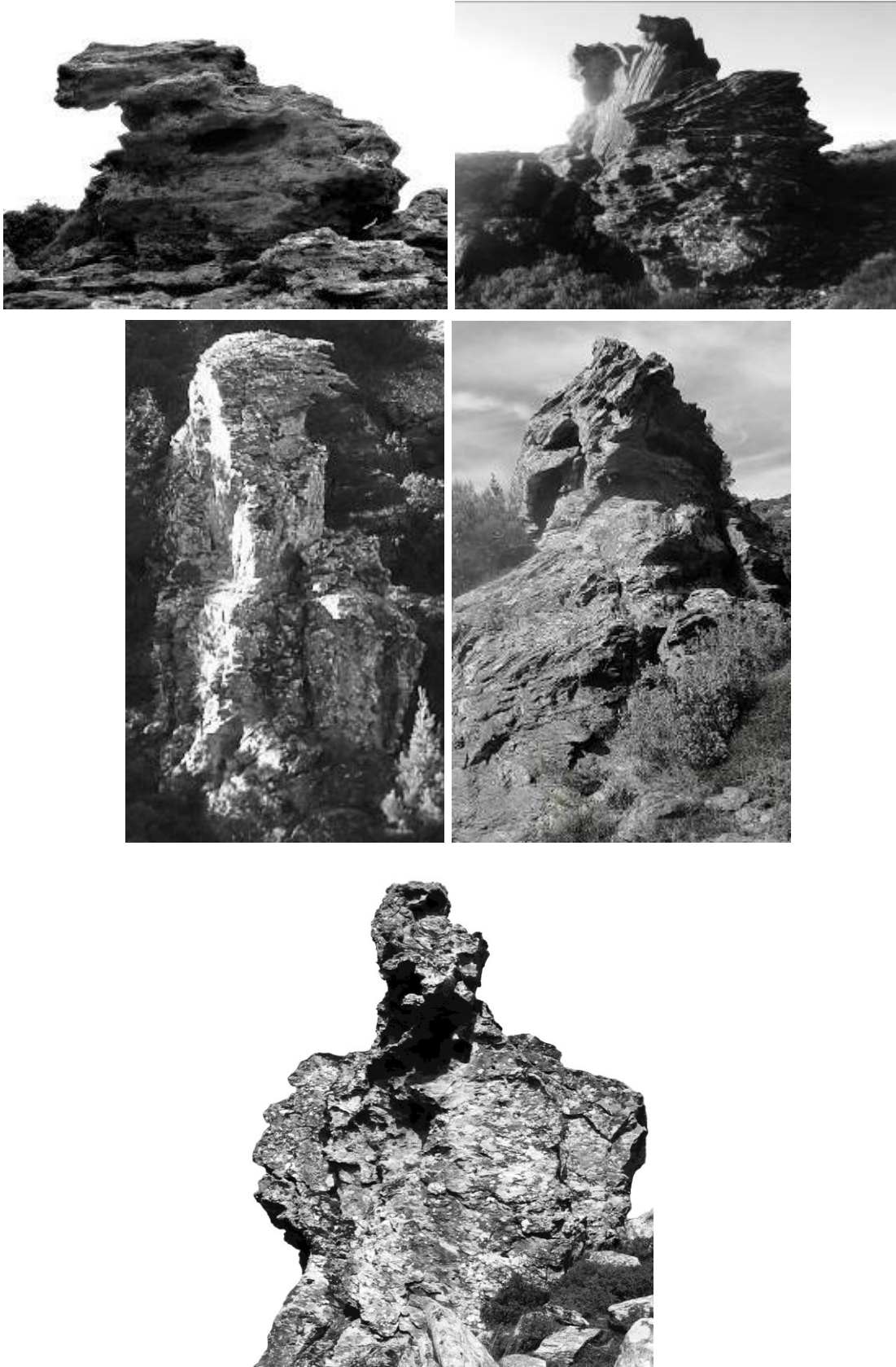
«Μονόφθαλμοι» αγριωποί βράχοι. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Βράχος σε σχήμα ημιθαμμένης οβίδας. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Μερικοί ακόμα αλλόκοτοι αποσαθρωμένοι σχηματισμοί οι οποίοι παρουσιάζουν καλλιτεχνικότερη όψη. Ο βράχος της τελευταίας εικόνας, αποτελεί τη μοναδική μικρογραφία σπηλαίου (και μάλιστα με δυο εισόδους-εξόδους) με εξωπραγματική αψίδα, μέσα στο οποίο χωράει άνετα να φωλιάσει μια μικρή αλεπού. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Μερικές ακόμα από τις καλλιτεχνικότερες εκδοχές αποσαθρωμένων σχηματισμών. Ο βράχος της τελευταίας εικόνας παρουσιάζει την όψη μεγάλης ζωόμορφης προτομής, με ακρωτηριασμένα φτερωτά άκρα. Θυμίζει κάπως τα ζωόμορφα φτερωτά τέρατα των μύθων της Μεσοποταμίας.
(Φωτ. Πεζοπόρος)

Συνεχίζω με ένα άλλο είδος βράχων, οι οποίοι με τη σειρά τους συμβάλλουν αποκλειστικά στην αίσθηση του λαξευμένου και καλλιτεχνικού. Οι βράχοι αυτοί είναι απλοϊκότεροι στο σχήμα, με ήπια περιγράμματα, και δεν παρουσιάζουν την έντονη διάβρωση των προηγούμενων βράχων. Οι παράγοντες αυτοί τους κάνουν να μοιάζουν περισσότερο με πρωτόγονα ή ακατέργαστα/ημίεργα γλυπτά.

Φωτ. Πεζοπόρος

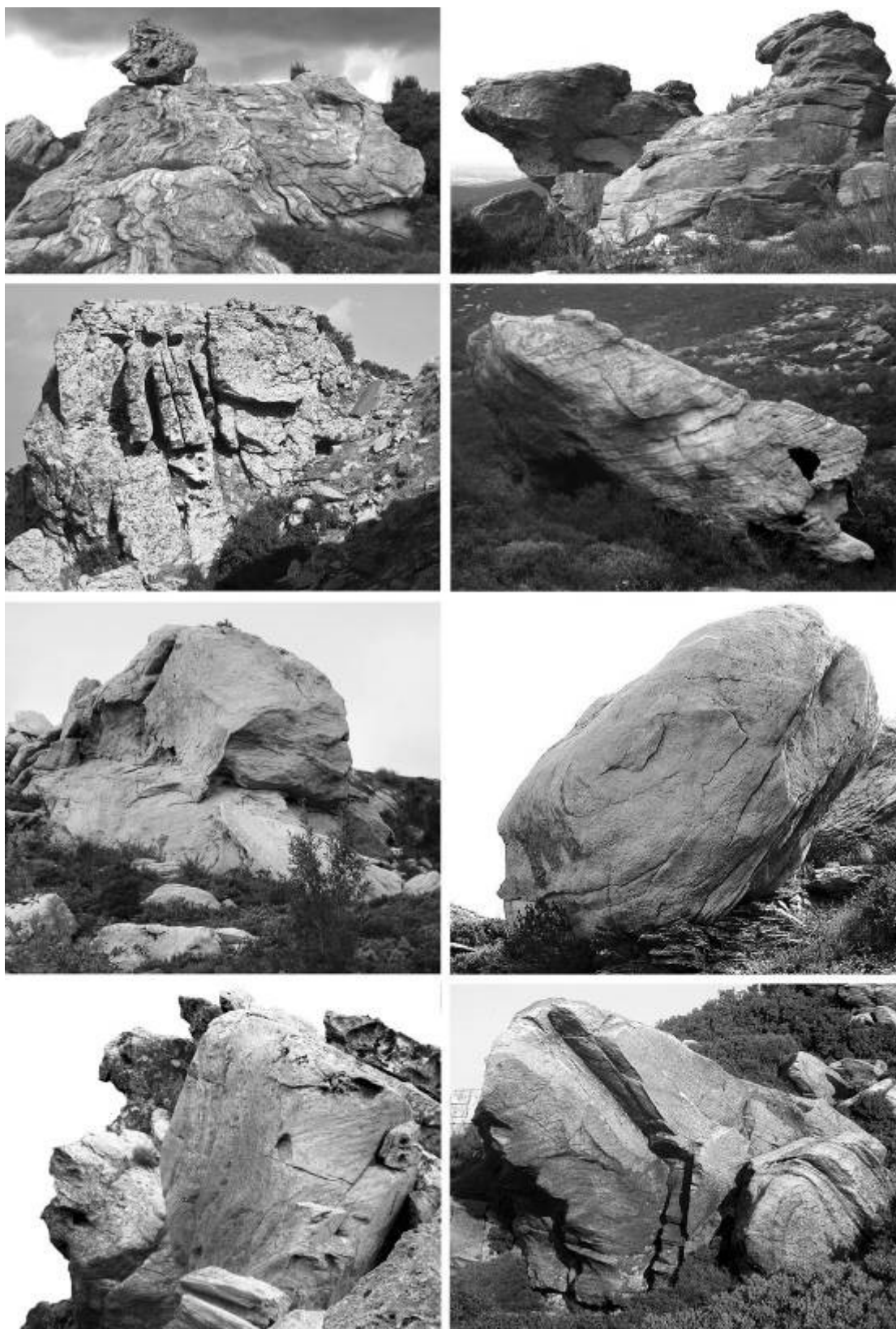

Έτερα φυσικά καλλιτεχνήματα. Ο βράχος της τελευταίας εικόνας δεξιά, θυμίζει κάπως τον γυάλινο «Δρομέα» των Αθηνών. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Τα παρακάτω βράχια δεν εντάσσονται σε κάποια συγκεκριμένη «κατηγορία», αλλά απλώς παρουσιάζουν αμιγώς παράξενα έως αλλόκοτα χαρακτηριστικά. Μερικά ξεπερνούν ακόμα κι αυτό το στάδιο, μοιάζοντας εντελώς “εξωγήινα”.

Οι δυο τελευταίες εικόνες αποτελούν όψεις της ίδιας συστάδας βράχων.
(Φωτ. Πεζοπόρος)

Φωτ. Πεζοπόρος

Φωτ. Πεζοπόρος

Φωτ. Πεζοπόρος

Πέρα από τα σχήματα, τα περιγράμματα, το βαθμό αποσάθρωσης, και το κατά πόσο οι βράχοι φαίνονται παράξενοι, καλλιτεχνικοί, κ.ο.κ., υπάρχουν και κάποιες ενδιαφέρουσες πτυχές της ιδιαιτερότητάς τους, οι οποίες έχουν να κάνουν με κάποιες τομές πάνω στα βράχια, οι οποίες, ενώ είναι φυσικότατες, δίνουν την εντύπωση ανθρώπινης επέμβασης. Για την ακρίβεια, έχω εντοπίσει δύο μόνο τέτοιες περιπτώσεις, και είναι οι ακόλουθες.

Κάθετη τομή-εσοχή ακριβώς στο μέσον της λείας επιφάνειας του βράχου. Στην αρχή ήμουν σχεδόν βέβαιος ότι το βάθος της θα ήταν ρηχό, αν όχι ρηχότατο. Αντ' αυτού, και προς έκπληξή μου διαπίστωσα πως όχι μόνο ήταν βαθύτατη, αλλά έβγαине και αέρας από μέσα, άρα επρόκειτο για διαμπερές άνοιγμα. Παρόλα αυτά στάθηκε αδύνατο να εντοπίσω την άλλη άκρη της τομής, κι αυτό λόγω της πυκνής, θαμνώδους και αγκαθωτής βλάστησης που αγκάλιαζε την πίσω πλευρά του βράχου κατά το ήμισυ. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Διαμπερής τομή σε σχήμα ενός σχεδόν τέλειου ισοσκελούς τριγώνου. (Φωτ. Πεζοπόρος)

ΟΙ "ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ" ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Πέρα από τα υλικά χαρακτηριστικά, το "πνεύμα του τόπου" ορίζεται επίσης από στοιχεία που σχετίζονται με το φως, εφόσον το φως αποτελεί έναν καθοριστικό παράγοντα στον τρόπο αντίληψης του τοπίου. Η ποιότητα του φωτός επηρεάζεται από την ώρα, τις καιρικές συνθήκες και τις εποχές, και αναλόγως μεταμορφώνει το τοπίο. Οι εναλλαγές φωτός και σκιάς, η τροχιά του ήλιου και ο διαφορετικός τρόπος που το φως προσπίπτει πάνω στο ανάγλυφο και στα αντικείμενα (δέντρα, βράχια) αλλάζουν την οπτική αντίληψη γι' αυτά, καθώς αλλάζει συνεχώς η χρωματική-θερμοκρασία του φωτός και η θέση του ήλιου.¹

Στην Αττική, οι παράξενες μεταβολές του χώρου από το "ερωτικό" σμίξιμο σκιάς και φωτός, είχαν τραβήξει την προσοχή και περιγράφονταν με θαυμασμό, τουλάχιστον από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα:

♦ ...η ζωηρά αλλ' αρμονική αντίθεσις των σκιών προς το φως προσδίδουσιν εις τα τοπία αυτής (της Αττικής) λαμπρότητα, ζώην και χάριν σπανίας ωραιότητος.²

♦ ...αι φωτοσκιάσεις των αντικειμένων, ιδίως δε κατά τον Ιανουάριον και τον Μάρτιον, εισίν εν Αθήναις εξαιρετού καλλονής, ομοίας δε ταύτης στερείται ο βορράς.³

♦ Το κλίμα, η κινούμενη μ' άλλους λόγους γεωμετρία της ατμόσφαιρας ενός τόπου, είναι παράγωγο της σχετικής του θέσης απάνω στον πλανήτη. Η θέση του αυτή καθορίζει τη σχετική του τόπου θέση ως προς τον ήλιο, που είναι μεταβλητή κατά τις εποχές. Το κλίμα πάσχει και επηρεάζεται κι απ' αυτή τούτη τη γεωμετρία του τόπου. Το φως διαφορίζεται, ως ένταση κι ως ποιότητα, από τη σχετική του τόπου θέση ως προς τον Ήλιο, από την απόκλιση των ακτίνων και την ποιότητα της ατμόσφαιρας. Η συναισθηματική φύση ανάγει συχνά την ποιότητα της ατμόσφαιρας εις αυτό τούτο το Φως. (...) Η βαθυτάτη απορία που γεννιέται στον άνθρωπο από το θέαμα της απόλυτης ομορρυθμίας ανάμεσα φωτός και αιθέρος ενός τόπου και της γεωμετρίας του εδάφους του, τον στενεύει να παραδεχτεί την ύπαρξη μιας αρμονικής ενότητας ανάμεσα των τριών τούτων στοιχείων. Πώς αλλιώς να εξηγήσει το πνεύμα μας την

¹ Βλ. Αλίν Μαρουκιάν, «Η ένταξη της αρχιτεκτονικής στο φυσικό περιβάλλον», σελ. 17, και Μαρία Μαράκη, «Το Τοπίο», σ. 38.

² Δ. Αιγινήτης: Το Κλίμα της Ελλάδος, τόμος Α': Το Κλίμα της Αττικής, εν Αθήναις, 1908.

³ Α. Κορδέλλας: Αι Αθήναι Εξεταζόμεναι υπό Υδραυλικήν Αποψιν, εκ του τυπογραφείου της Φιλοκαλίας, Αθήνησι, 1879, σ. 28.

ασύγκριτη τούτη αρμονία ανάμεσα στο καθαρό, πνευματικό και πλαστικότατο σχήμα των αττικών βουνών και του αβρού, λεπτού αιθέρος και του λαμπρού φωτός; Πραγματικά δε θε νά 'ταν αυθαίρετη εικασία, μα σύμφωνη προς την συνείδηση της κοσμικής αρμονίας που έχουμε μέσα μας, η παραδοχή πως η αρμονία τούτη δεν είναι ένα συμπτωματικό γεγονός μα ένα «αυστηρό επακόλουθο της ενδόμυχης αρμονίας της δημιουργικής Αρχής». Θα μπορούσαμε να δεχτούμε αξιωματικά πως: «η Γεωμετρία του εδάφους ενός τόπου, του αιθέρος και του φωτός είναι στοιχεία ομόρρυθμα». (...) Χαίρεται το προχώρεμα του κορμιού επάνω απ' την ανάγλυφη τούτη ταινία που είναι το έδαφος. Και το πνεύμα μας ευφραίνεται από τους άπειρους συνδυασμούς των τριών διαστάσεων του Χώρου, που μας συντυχαίνουν και αλλάζουν στο κάθε μας βήμα ένα γύρω μας, και που το πέραςμα ακόμη ενός συννέφου, ψηλά εις τον ουρανό είναι ικανό να τους μεταβάλλει.¹

Βεβαίως η γεωγραφική θέση είναι αυτή που καθορίζει τις σχέσεις του τόπου με το φως, όπως επισημαίνεται και στο τελευταίο απόσπασμα. Για την ιδιαιτερότητα της γεωγραφικής θέσης της Πεντέλης έγινε ήδη λόγος στο δεύτερο κεφάλαιο. Ως εκ τούτου, η πορεία που διαγράφει ο ήλιος πάνω από την Πεντέλη είναι εντελώς διαφορετική, όπως διαφορετική είναι και η ποιότητα του φωτός, κάτι το οποίο φυσικά είχε παρατηρηθεί και παλαιότερα:

Από το παράθυρόν μας θωρούμεν την Πεντέλην ως μίαν γραφικότητα. Το ελαφρόν σχήμα της, με το πλαστικόν τριγώνόν της, είνε τόσο ομαλόν την θέαν και το αττικόν φως παρουσιάζει τόσον παιγνιδιάρικην την άποψίν της.²

Κυρίως κατά τις πρωινές ώρες, όταν η ατμόσφαιρα είναι πεντακάθαρη και ο ήλιος βρίσκεται σχετικά χαμηλά στον ουρανό, οι σκιές που δημιουργούνται πάνω στο ανάγλυφο αναδεικνύουν την κάθε του πτυχή και κάνουν το Βουνό να μοιάζει «ολοζώντανο», μέσα από την –κατά Γιαννόπουλο– «μυώδη» όψη του.

¹ «Συναισθηματική τοπογραφία», 1935.

² Πεζοπόρος, «Το Λευκόν Βουνό», εφημ. «Έμπρός», 24/12/1919.

Το «σαν νευρώδης αλκιμότης αρκαδικού εφήβου Πεντελικόν». (Φωτ. από Google Earth)

Όμως αυτό που προσδίδει ακόμα μεγαλύτερη γοητεία στον ορεινό όγκο της Πεντέλης είναι οι φωτοσκιάσεις που δημιουργούνται, όταν το φως διαπερνά τα κενά μεταξύ των νεφών.

Φως και σκιά στην Πεντέλη. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Μερικές ακόμα από τις γοητευτικές και παράξενες φωτοσκιάσεις του πεντελικού τοπίου.
(Φωτ. Πεζοπόρος)

Ένας άλλος παράγοντας μεταμόρφωσης του κάθε βουνού είναι τα σύννεφα που σκεπάζουν τις κορυφές και τις πλαγιές του, κάνοντάς το να φαντάζει αινιγματικό, σαν ένα προκλητικό κάλεσμα στο άγνωστο, ακόμα κι αν όλα είναι απολύτως οικεία και χιλιοπερπατημένα. Στα ψηλά έως πολύ ψηλά βουνά, τέτοιου είδους εικόνες αναμφίβολα καθηλώνουν, προκαλούν δέος, και βιώνονται ως εκστατική εμπειρία. Αυτό όμως είναι κάτι αναμενόμενο σε τέτοιες περιπτώσεις. Στη λεπτοκαμωμένη Πεντέλη, και περισσότερο στη Β/Α πλευρά της, όλα αυτά συνιστούν κανονική αποκάλυψη, διότι απλούστατα κανείς δεν θα περίμενε να αντικρίσει εκεί καιρικές/ατμοσφαιρικές συνθήκες που επικρατούν σε ψηλότερα βουνά. Αυτό έχει βεβαίως να κάνει τόσο με τη γεωγραφική θέση της Πεντέλης (απόλυτη έκθεση στο Βορρά)¹, η οποία ευνοεί τη δημιουργία τέτοιων συνθηκών, όσο και με τη γεωμορφολογία, η οποία παραπέμπει σε μικρογραφία αχανούς οροσειράς, οπότε τα σύννεφα υπερτονίζουν ετούτη την αίσθηση.

Φωτ. Πεζοπόρος

¹ Σημειωτέον ότι το μοναδικό ορεινό εμπόδιο που έχει προς βορρά η Πεντέλη, είναι η Δίωφη Ευβοίας, περί τα 60 χλμ. μακριά.

Φωτ. Πεζοπόρος

Φωτ. Πεζοπόρος

Υπό ευνοϊκές ατμοσφαιρικές συνθήκες, η Β/Α πλευρά της Πεντέλης παρουσιάζει δύο ακόμα εντυπωσιακά φαινόμενα που δίνουν μια άλλη διάσταση στο τοπίο. Το πρώτο έχει να κάνει με την περίπτωση όπου κατά τις απογευματινές ώρες και προς τη δύση του ήλιου, τα σύννεφα πάνω από την Πεντέλη τυχαίνει να βρίσκονται σε κοντινή απόσταση από την κορυφογραμμή, με αποτέλεσμα το φως να διαπερνάει την οριζόντια «σχισμή» μεταξύ κορυφογραμμής και νεφών, δημιουργώντας ένα μαγικό παραπέτασμα ακτίνων/προβολέων που φέγγουν σε όλη την κοιλάδα της Ραπεντώσας.

Κάτι το οποίο θα ήθελα να σημειώσω εδώ είναι πως επί της δυτικής πλευράς δεν έχω δει ποτέ κάτι αντίστοιχο. Κατά την ανατολή του ήλιου, και με τα σύννεφα στην προαναφερθείσα κατάλληλη θέση, το φως δεν εμφανίζεται ποτέ υπό μορφή προβολέων, αλλά απλώς διαχέεται.

Φωτ. Πεζοπόρος

Φωτ. Πεζοπόρος

Το δεύτερο φαινόμενο αφορά την ομίχλη που εμφανίζεται κυρίως κατά τις πρωινές ώρες, η οποία αναδύεται σαν φουρτουνιασμένη θάλασσα, πάνω από την (πραγματική) θάλασσα του Ευβοϊκού, ενώ κατόπιν “καλπάζει απειλητικά” προς την Πεντέλη, σκεπάζοντάς την εξ ολοκλήρου.

Φωτ. Πεζοπόρος

Ένας ακόμα παράγοντας που συμβάλλει στις μεταμορφώσεις του τοπίου είναι φυσικά το χιόνι. Θα έλεγε κάποιος ότι και τα πιο “αδιάφορα” τοπία γίνονται όμορφα όταν είναι χιονισμένα. Η ιδιαιτερότητα της χιονισμένης Πεντέλης έγκειται ξανά στο σχήμα και το ανάγλυφό της, όπου το θέαμα του ολόλευκου πεντελικού «αετώματος» γίνεται κυριολεκτικά μεγαλειώδες. Αν σε όλο αυτό συνυπολογίζει κάποιος και το δάσος που υπήρχε εκεί έως και 32 χρόνια πριν, τότε γίνεται ίσως κατανοητός ο λόγος που παλαιότερα οι περισσότεροι Αθηναίοι επέλεγαν την Πεντέλη, κάθε φορά που χιόνιζε στα βουνά της Αττικής:

Το χιόνι που εκάλυψε σχεδόν την Ελλάδα αυτές τις ημέρες, δεν άφησε και το Αττικό λεκανοπέδιο μακριά από τις θωπείες της όμορφης “νύμφης” του Βορρά. Όλοι οι Αθηναίοι θα είδαν αυτό το εξαίσιο θέαμα (...) Πολλοί μάλιστα, που διαθέτουν και τροχοφόρον, εξέδραμον μέχρι τις ορεινές περιοχές της Αττικής (...) Στην Πεντέλη η κίνησης που παρατηρήθη ήταν πολύ μεγαλύτερα. Εκατοντάδες ιδιωτικών αυτοκινήτων και έκτακτα λεωφορεία μετέφεραν αρκετό κόσμο μέχρι το γραφικό ορεινό προάστιο της πρωτεύουσας. Ο κόσμος που κατέκλυσε την Πεντέλη από το Μοναστήρι μέχρι την Αγία Τριάδα, έμεινε καταγοητευμένος από το υπέροχον τοπίον.¹

Η γοητεία της χιονισμένης Πεντέλης αποτυπώνεται με εξαιρετική γλαφυρότητα από τον “Πεζοπόρο”:

Αι υπώρειαι του Πεντελικού είχαν τόσην λευκότητα, που εθαρούσε κανείς ότι αι πληγαί των λατομείων του μαρμάρου είχαν εκχύση το λευκόν αίμα των εις όλην την κοιλάδα του Διονύσου. Μεγάλη άσπερη λίμνη, της οποίας οι αφροί εθώπευαν και τας κλιτύς του Σταματοβουνιού. Απέναντι αι αυστηραί πτυχώσεις του Πεντελικού υψούντο γαληνιαίαι. Είχαν την ηρεμίαν του λευκού γήρατος. Έως τα λατομεία, όπου πυκνοί θάλλουν οι πευκώνες, το σκούρο των χάσμα με το λευκόν έδιδον την άποψιν του πρώτου γήρατος με τους μελαγχολικούς τόνους, που έχει το αλατοπίπερόν του. Ύπερθεν το κατάλευκον θαλερόν γήρας. (...) Ελαφρά τρίζει το πυκνόν χιόνι εις το βύθισμα των ποδών σας. Ο μόνος ήχος, που ακούετε εις την βαθείαν νηνεμίαν, η οποία διαδέχεται συνήθως τας χιονοθυέλλας. Δαντέλλες Βρυξελλών έχουν γίνει τα χαμηλά πουρνάρια και η [sic] αφάνες με τους στρογγυλούς σχηματισμούς των, φαντάζουν γύρω σας σαν μεγάλα, φρέσκα, δροσερά κεντήματα με κοπανέλλια. Και εις το λευκόν σάβανον του χειμῶνος δεν λείπει μια άνθησις. Δειλά αναπροβάλλουν εις διάμεσα μέρη, όπου το χιόνι άφηνε ακάλυπτον το υγρόν μαύρον χώμα, τα μωβ κρινάκια. (...) Και σύνθεσιν χαριεστάτην δαντελλώματος είδα εις κοιλότητα του βουνού. Το χιόνι είχε σκορπίσει την πούδρα του εις τριανταφυλλένιαν άνθησιν ρεικιών. Μεταξένιαν λάμψιν παρουσίαζε το λεπτόν πλέγμα του πρασίνου, του ροζ και του

¹ Αττικά ημερονύχτια: «Χιόνια», εφημ. “Εμπρός”, 7/12/1957.

Λευκού. Παραπλεύρως σιγηλός, αυστηρώς ρεμβάζων, λευκός βράχος εις την υψηλήν τοποθεσίαν είχε ελαφράν κλίσιν.

Εφαινετο ότι έκυπτε διά να δη ευχαριστότερα την χρωματικήν αρμονίαν.

Επάνω εις το στενόμακρον οροπέδιον, ευρύτατον σιντόνι είχε απλωθή. Το χιόνι ανεμπόδιστον από δένδρα επυκνώθη εις πηκτήν στρώσιν. Ως όραμα ήτο τόσοσ άμωμον, σαν αγνότης ονείρου. Εδίσταζε κανείς να το πατήση και εθλίβετο διά τας μεγάλας μαύρας κηλίδας, που άφινε το βήμα του. Νησάκια φαιά και αλλόκοτα ανεπρόβαλλαν εις την λευκήν θάλασσαν. Οι παραξένου διαμορφώσεως ανεμόδαρτοι, και νεροφαγωμένοι οξείς, διασκορπισμένοι βράχοι της κορυφής του Πεντελικού, οι οποίοι από μακράν του προσδίδουν την ελαφράν γραμμήν του γραφικού αετώματος. Πνοήν ανέμου δεν είχε το οροπέδιον, το συνήθως πολυτάραχον και γεμάτον βοήν. Η πλέον απόλυτος ορεινή ερημία και ηρεμία εις το ανώτερο ύψος του, εν μέσω της εκτυφλωτικής λευκότητος, παρείχε παράδοξον εντύπωσιν. Την ένιωθε κανείς εσώτερα και κάποιαν στιγμήν εδοκίμαζε αόριστον ανησυχίαν. Μόνος εις την υψηλήν κορυφήν έβγαλα δυνατήν κραυγήν. Ενόμισα, ότι δεν ήτο ιδική μου η φωνή. Εχάθη εις το κενόν, αναπήχτηος και αναπάντητος. Παγωμένη ήταν η ατμόσφαιρα. Ως υποταγμένοι εξάρσεις της λευκής συνθέσεως διεκρίνοντο αι χαμηλότεραι κορυφαί του όρους εις την μακράν διαγραφήν του. Ανατολικώτερον οι δυο διακεκριμένοι αλληλων κώνοι της Μαυρηνόρας έμοιαζαν με ανυψώσεις καταλεύκων τρούλλων εις το κυανούν του ουρανού επί κυανής βάσεως, του κάτωθέν των ηρεμούντος Ευβοϊκού. (...) Η Πάρνης και η καμπυλωτή Καραμπόλα της επρόβαλλε ως μόνος... Λευκός χαιρετισμός της προς την αδελφικήν Πεντέλην. Έ, κυρά μου, μη καμαρώνεις τόσο διά την εξαιρετικήν λευκήν χειμερινήν σου αμφίεσιν. Έχομεν και ημείς εδώ πάνω ένα θαυμαστόν αργυρούν διάδημα. Γοργή επήλθε η δύσις εις το χιονισμένο όρος και η λευκή χαρά έγινε τριανταφυλλένιον βρεφικόν γέλοιο. (...) Οξύ, διαπεραστικώτερον επηκολούθησε το βραδυνόν ψύχος και ο μεγάλος ορεινός λευκός όγκος εκαλύφθη ολόκληρος από απειροπληθές ράντισμα βαθυχρώμων μενεξέδων. Άφθονος η ιοχρωμία και τόσοσ αναγλυφικοί οι τόνοι της επί του λευκού επιπέδου όπου αι εδαφικάί ανωμαλίας, οι παράξενοι βράχοι, αι διασκορπισμέναι πέτρες, οι μεμονωμένοι αγριόθαμνοι, προσελάμβανον μαλακάς μορφάς, τα οποίας θα ελέγατε σχήματα βάμβακος. Ελαφραί εις την αρχήν, πυκνότεραι βαθμηδόν ανήλθον αι σκιαί από το βάθος των κατηφορειών και εκάλυψαν το όρος έως πάνω. Μαύρο βελούδο με ασημένιες παγιέττες έγινε ολόκληρον. Ο ταπεινός ορειβάτης διωλίσθησε εις την γιγαντιαίαν σκιάν, μόριον ταύτης.¹

¹ Χιονισμένον Πεντελικόν, εφημ. "Εμπρός", 10/1/1923.

Παλιές φωτογραφίες της χιονισμένης Πεντέλης, σε εποχές όπου το χιόνι διατηρούνταν έως δυο και τρεις μήνες πάνω στο Βουνό, και δεν έλιωνε την επόμενη ή τη μεθεπόμενη μέρα, όπως σήμερα. Πάνω: Άποψη της χιονισμένης Πεντέλης από την Αθήνα (φωτ. από British School at Athens, 1902.) Κάτω: Η χιονισμένη Πεντέλη όπως φαινόταν από το Μαρούσι (Φωτ. του 1963, από το αρχείο Κρηνιώς Καλοζύμη. Παρατίθεται στο διαδίκτυο.)

Η Ν/Δ (πάνω) και Β/Α (κάτω) πλευρά της Πεντέλης, μετά την τεράστια ποσότητα χιονιού που έπεσε το χειμώνα του 2000. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Αναφορικά με τις φωτοσκιάσεις του τοπίου για τις οποίες έγινε λόγος στην αρχή, η κάλυψη του χιονιού κάνει την Πεντέλη να φαίνεται ακόμα πιο μυστηριώδης και αινιγματική.

Φωτ. Πεζοπόρος

Ένας τελευταίος βασικός παράγοντας μεταμόρφωσης του κάθε τοπίου είναι φυσικά η νύχτα. Όταν η Πεντέλη ενδύεται το μαύρο διάφανο πέπλο της, τα φυσικά χαρακτηριστικά της (γεωμορφολογία, δάση, βράχια, κ.ο.κ) μεταμορφώνονται κατά τρόπο ώστε να “βλέπει” κάποιος σε αυτά το πλήρες “ζωντάνεμα” όλων των μύθων και των παραμυθιών που γέννησε το μεταφυσικό δέος και ο φόβος του ανθρώπου για το σκοτάδι.

Σε ένα βουνό όπως η Πεντέλη θα ήταν μάλλον αναμενόμενο πως ακόμα και οι νύχτες της θα απέπνεαν κάτι το εξίσου μυστηριώδες:

♦ Αλλά σιωπή, παρακαλώ. Βραδυάζει και η σελήνη μυστικοποιεί την σκιερήν γιγαντιαία βλάστηση. Τι λευκαί μορφαί κινούνται εις της [sic] ρεμματιές και της λαγκαδιές; Μη αι παλαιαί βακχίδες του αρχαίου βασιλέως της Ικαρίας, προεξήλθον της πομπής του Ικαρίου και των υπηκόων του, όπως υποδεχθούν με πλούσια δώρα των τον ερχόμενον εις την Αττικήν Βάκχον;¹

♦ Με το φεγγάρι παρεμείναμεν πολύ εις τα πλατάνια της και ακούγαμε το νερό να μουρμουρίζει. Ημίφως γλυκύ εις το μέρος, όπου έγινε δεκτός ο Διόνυσος διά πρώτην φοράν εις την Αττικήν. Αργά τη νύχτα επήραμε τον δρόμον της Κηφισιάς, άφωνοι, ευχαριστημένοι, όπως τα ψηλά πεύκα, που παρέστεκαν κατά την διάβασίν μας με ανοικτούς τους κλάδους των προς την νυκτερινήν γαλήνην.²

♦ Εδώ σταματώ προς στιγμήν την πορείαν για να εκδηλώσω τον θαυμασμόν μου δι’ όσα απ’ εκεί ψηλά ησθανόμεθα. Δια του λεπτοϋφάντου και διαφανούς πέπλου του φωτός της σελήνης, διεγράφοντο οπίσω μας αι στρογγυλαί κορυφογραμμαί του βουνού που είχαμε περάσει. Μακρυνά προς τον Σκαρμαγκάν κάποιος φάρος εστριφογύριζε λάμπων. Ο ουρανός ήτο διαυγέστατος κι η σελήνη αποστράπτων φανός του. Η δροσιά του βουνού εγένετο αισθητή εκεί απάνω. Ο μόνος θόρυβος που ηκούετο ήτο το ελαφρόν θρόισμα των φύλλων και μερικά τρέμοντα γαυγίσματα. Προ της απολύτου αυτής σιγής έκλεισαν και τα στόματά μας. Αφιερώθημεν δε ολοψύχως εις την θαυμαστήν θέαν και την νυκτερινήν γαλήνην, που μας διήγειρεν ένα περιέργον, δυσεξακρίβωτον κι απερίγραπτον συναίσθημα σεβασμού και μίαν αίσθησιν απολύτου αδυναμίας...

Γλυκά-γλυκά δε είχε ανατείλει το αργυρό φεγγαράκι, απάνω από της λεύκες του μοναστηριού του οσίου Τιμοθέου, όταν και η χρυσή παρέα, γελαστή και αγαπημένη όπως πάντοτε, εβάδιζε τον δρόμο τον πευκόφυτο προς την Αγία Μαρίνα και το Θαλάσσι πέρα προς Ν.Α του Αμαρουσίου. Το άσπρο και γλυκό φως της Πανσελήνου, που έπεφτε σταις βαθιές ρεματιές του Πεντελικού και σταις πευκόφυτες κολπώσεις

¹ Πεζοπόρος: «Η Πευκομανής Περιοχή», εφημ. "Εμπρός", 26/11/1919.

² "Πεζοπόρος", Η Κοιλιάς του Διονύσου, εφημ. "Εμπρός", 8/7/1921.

του, έδινε εις αυτά όψιν χαρμόσυνον, που εάν έλειπε αυτό θα τα έκανε το σκοτάδι της νύκτας πιο φοβερά, αφ' όσον ήσαν. Κοντά μας το «φίλεργον ρυάκι» του ποιητού, έτρεχε-έτρεχε βιαστικό και με το κελάρυσμά του το σιγοψίθυρο, κάποτε-κάποτε ενα-νούριζε τη χρυσή παρέα, όταν σε καμιά παχειά χλόη εκάθητο να ξεκουρασθή. Η απέραντη δ' αφετέρου ησυχία μέσα στον ατελείωτο εκείνον ωκεανό των πεύκων και της ροδοδάφνης την οποίαν κάποτε-κάποτε διέκοπτε κανείς οξύς συριγμός του σιδη-ρόδρομου ή η πολυτάραχη ζωή της πρωτευούσης, έκανε τον διαβάτη να αισθάνεται την μυστικοπάθειαν εκείνην και την ιεράν συγκίνησιν που τόσο βαρεια κάνει την καρδιά να χτυπά εις την ανοικτήν φύσιν, ακόμα δε και την εξοχήν να εννοεί και να λατρεύει εκείνον που όλα αυτά με νουν και με σοφίαν τόσον εύμορφα τα έπλασε.¹

♦ Η σκιά της Δουκίσσης δεν πλανάται μόνον γύρω από το έρημον και κατάλευκον παλαιογοτθικού ρυθμού παλάτι της, (...) την είδε στην λάμψη του φεγγαριού ένας παλαιός φύλαξ της Μονής. Δεν πλανάται μόνον γύρω από τον τάφον της κόρης της, αλλ' από κορφή σε κορφή, σαν να πετά, βρίσκεται έξαφνα κάτω στο Θαλάσσι και τριγυρίζει να βρη τη βαρκούλα της. Ούτε ίχνος δεν υπάρχει πλέον από την ωραίαν αυτήν βαρκούλαν με τα κομψά κουπιά, που την οδηγούσε μόνη της το βράδυ-βράδυ και παρεδίδετο εις τα όνειρά της, ενώ οι νεροχελώναις την εβαυκάλιζαν με το τρε-μουλιαστό τους παράπονον.²

Οι σύγχρονες πεντελικές νύχτες, παρά τη φωτορύπανση, τη βοή της πόλης, έχουν και πάλι κάτι το μαγικό. Εξάλλου υπάρχουν σημεία στο Βουνό όπου μπο-ρεί κάποιος να αισθανθεί την απόλυτη και ιερή σιωπή της νύχτας, και το αμόλυ-ντο από τεχνητό φωτισμό σκοτάδι.

Στις νύχτες της Πεντέλης θα επανέλθω στο γ' μέρος της τριλογίας.

¹ Ανωνύμου, «Το Σπήλαιον και η Κορυφή της Πεντέλης», περιοδικό "Η Νέα Γενεά", αρ. φυλ. 63, 1917.

² Δημήτριος Καμπούρογλου, «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», Βιβλιοπωλείο Δ.Ν. Καραβία, Αθήνα 1920, σ. 68-69.

Διάφορες όψεις νυχτερινής Πεντέλης (Φωτ. Πεζοπόρος)

(ΛΟΙΠΑ) ΑΞΙΟΣΗΜΕΙΩΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΦΥΣΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΗΣ ΠΕΝΤΕΛΗΣ

6.1. Το Πεντελικό Μάρμαρο

Η ιδιαιτερότητα που χαρακτηρίζει τη γεωλογική διαμόρφωση της Πεντέλης δεν αφορά μόνο τα επιφανειακά χαρακτηριστικά της, αλλά διαποτίζει –καθώς φαίνεται– και το υπέδαφος.

Αρχικά υπενθυμίζονται τα λόγια του Αιγινήτη, πως η Αττική μοιάζει να αποτελεί το έργο κάποιας «ανώτερης προνοίας, ενεργούσης υπέρ της προόδου, υπέρ του πολιτισμού, υπέρ της πνευματικής αναπτύξεως και διαπλάσεως της ανθρωπότητας». Με αυτό δεν εννοούσε μόνο τη γεωμορφολογία της Αττικής, αλλά και το πλούσιο σε πετρώματα υπέδαφος. Ίσως είχε κατά νου τον Ξενοφώντα, κατά τον οποίο η Αττική

Δεν υπερτερεί μόνο σε αγαθά που προέρχονται από ετήσιες καλλιέργειες, αντίθετα η χώρα έχει και παντοτινά αγαθά. Η φύση την έχει πλουτίσει με άφθονο μάρμαρο, από το οποίο κατασκευάζονται πολύ όμορφοι ναοί και βωμοί και ευπρεπέστατα αγάλματα για τους θεούς. Από αυτό το υλικό έχουν ανάγκη πολλοί, και Έλληνες και βάρβαροι (...) Διαθέτει, βέβαια, και αποθέματα αργύρου, σίγουρα από θεία πρόνοια· ενώ υπάρχουν πολλές γειτονικές πόλεις και στη στεριά και πέρα από τη θάλασσα, καμιά από αυτές δεν την διατρέχει ούτε μια μικρή φλέβα αργύρου.¹

Το γεγονός ότι στον τόπο όπου άνθισε η τέχνη υπήρχε ήδη σε αφθονία το πλέον κατάλληλο υλικό (μάρμαρο), ανήκει στις συμπτώσεις εκείνες που είναι τόσο εξωφρενικές, ώστε από τον Ξενοφώντα μέχρι τους Αιγινήτη, Πικιώνη, κ.ο.κ, να γίνεται λόγος περί θείας πρόνοιας. Την κραυγαλέα ετούτη σύμπτωση φαίνεται πως είχαν προσέξει και οι παλιοί περιηγητές, όπως ο Henri Bell:

Φαίνεται πως η φύση θέλησε να συγκεντρώσει στην ίδια γωνιά της γης τους μεγάλους άντρες, τους μεγάλους καλλιτέχνες και το ωραιότερο υλικό που θα μπορούσε να διατηρήσει αιώνια τη δόξα των μεν και τη μεγαλοφυΐα των δε.²

¹ «Πόροι ή Επί Προσόδων», 1.2-1.8, μτφρ. Α. Τυφλόπουλος.

² «Voyage en Grèce», Paris 1881, εκδ. Ιστορητής, 1994, σ. 81-90.

Το ίδιο περίπου αναφέρεται και σε ένα ανώνυμο άρθρο του 1920 για την Πεντέλη:

Υπάρχουν μάρμαρα απανταχού σχεδόν της γης, αλλ' ολίγισται χώραι έχουν προικισθή με τα εκλεκτά είδη των μαρμάρων, των οποίων αι ιδιότητες κατέστησαν ταύτα περίφημα ανά τον κόσμον. Μεταξύ των χωρών τούτων συγκαταλέγεται η Ελλάς, ην επροίκισεν η φύσις με παν ό,τι συντελεί εις την ανάπτυξιν των καλών τεχνών.¹

Όχι μόνο λοιπόν η Πεντέλη διέθετε μάρμαρο, αλλά εκεί υπήρχε η κάλλιστη ποιότητα μαρμάρου· γεγονός το οποίο τη μετέτρεψε στο μεγαλύτερο λατομικό κέντρο της αρχαίας Ελλάδας, ενώ τουλάχιστον από το 18^ο αι., η Πεντέλη ήταν διεθνώς γνωστή για την ποιότητα των μαρμάρων της.

Ο Christopher Wordsworth εξηγεί τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στο πεντελικό μάρμαρο και στα μάρμαρα άλλων περιοχών:

Το μάρμαρο των λατομείων της Πεντέλης μοιάζει στη λευκότητα και στη λαμπρότητα με εκείνο της Πάρου. Στη λεπτότητα της υφής το επισκιάζει. Από αυτή την άποψη είναι παρόμοιο με εκείνο της Καρράρα, αν και είναι απαλλαγμένο από τους μεταλλικούς λεκέδες, με τους οποίους το τελευταίο είναι συχνά λεκιασμένο.²

Κατά τον Henri Martyn Baird,

...τα εν τω Πεντελικώ όρει λατομεία εξυμνούνται ανά την υφήλιον δια το άσπιλον υλικόν το παρεσχεθέν υπ' αυτών εις την αρχαίαν τε και νεωτέραν τέχνην. Τα διασωζόμενα αρχαία κτήρια των Αθηνών ωκοδομήθησαν κυρίως δια πεντελικού μαρμάρου· οι δε κίονες του Παρθενώνος, καίτοι ο χρόνος ουδαμώς εφείσθη της ακηλιδώτου λευκότητός των, μένουν περικαλλείς ένεκα της υπεροχής του ονομαστού αυτού πετρώματος.³

Ο δε Gottfried Gruben, τονίζει πως

Υπήρχε μόνο ένα κατάλληλο υλικό που συνδυάζει την ακρίβεια των μορφών με μια απαλή, αιθέρια γλυκύτητα: το διάφανο, λεπτόκοκκο πέτρωμα του πεντελικού μαρμάρου.⁴

¹ «Η Πεντέλη», "Εθνικός Κύρηξ", Ιούνιος 1920, σ. 9.

² «Ελλάδα», εκδ. Εκάτη, σ. 117.

³ «Modern Greece, a Narrative of a Residence and Travells in that Country», New York, 1856, σ. 301.

⁴ «Ιερά και Ναοί των Αρχαίων Ελλήνων», εκδ. Α. Καρδαμίτσα, σ. 171.

Καμία άλλη «πηγή» μαρμάρου στον κόσμο δεν συζητήθηκε, μελετήθηκε, αλλά και... εξυμνήθηκε, όσο η Πεντέλη. Από τον 18^ο αι. μέχρι σήμερα, υπήρξαν αμέτρητες αναφορές για τη «συμβολή»(;) της Πεντέλης στο λεγόμενο «θαύμα του πολιτισμού». Αναφορές υπήρξαν ακόμα και σε στίχους ποιημάτων, ενώ δεν έλειψαν και ολόκληρα ποιήματα που εξυμνούν το πεντελικό μάρμαρο (βλ. γ' τόμο).

Παρακάμπτοντας για μια ακόμα φορά το γεγονός ότι πίσω από όλη αυτή την ωραιοποιημένη και «ποιητική» εκδοχή της πραγματικότητας κρύβεται ένα βάναυσα λεηλατημένο βουνό, θα ήθελα, κλείνοντας, να σταθώ σε ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο για το πεντελικό μάρμαρο, καθώς συνάδει με το μυστηριώδη χαρακτήρα της Πεντέλης.

Πριν από ενάμιση περίπου αιώνα, ο Γερμανός γεωλόγος R. Lepsius, παρατήρησε ένα φαινόμενο, το οποίο τον εντυπωσίασε αρκετά ώστε να το αναφέρει 4 φορές στο έργο του «Η Γεωλογία της Αττικής».

Η πρώτη αναφορά γίνεται στη σελ. 68:

Δέον, ως ιδίας προσοχής άξιον, να σημειώσωμεν ότι τα μάρμαρα του Πεντελικού, τόσω το ανώτερον όσω και το κατώτερον, δεν διαχέουσιν ασφάλτου οσμήν μετά θραύσιν, πράγμα όπερ εις όλα των βαθμίδων τούτων τα μάρμαρα της λοιπής Αττικής συμβαίνει. Τα πλείστα μάρμαρα, όπερ ο ίδιος εξήτασα, τα της Πελοποννήσου, Θεσσαλίας, Πάρου, Νάξου και λοιπών Κυκλάδων, τα της Εφέσου, Περγάμου και Προκοννήσου, Καρράρας κ.λπ., κατέχουσι την ιδιότητα ταύτην, και μόνο τα του Πεντελικού αποτελούσιν εκπληκτικήν εξαίρεσιν.

Η δεύτερη αναφορά γίνεται στη σελ. 170:

...τα πεντελήσια μόνον μάρμαρα μετά θραύσιν δεν διαχέουσιν ουδέποτε ασφατώδη οσμήν.

Εν συνεχεία στη σελ. 311:

...μετά θραύσιν ουδεμίαν ασφατώδη οσμήν διαχέει ο ασβεστομιγής ούτος μαρμαρυγιακός σχιστόλιθος.

Τέλος, στη σελ. 508 κάνει εκτενέστερη αναφορά στο φαινόμενο:

Ιδιαίτεράν όλως σημασίαν αποδίδω τη ιδιότητι απάντων των μαρμάρων και πολλών ασβεστολίθων, καθ' ην μετά θραύσιν διαχέουσιν ασφάλτου οσμήν· τοιαύτην τινα ασφαλτον δύναται τις να φαντασθή ως τελευταίον λείψανον προϋπαρξάντων οργανικών συστατικών. Την αυτήν σημασίαν αποδίδω εις την αποδειχθείσαν αρκετήν

περιεκτικότητα εις ανθρακικά μόρια των αττικών μαρμαρυγιακών σχιστολίθων και ασβεστομιγών τοιούτων· επίσης και τὰ τα ανθρακικά τμηματίδια μόνον ως λείψανα οργανικής ουσίας του αρχηγόνου υδατογενούς πετρώματος δύναμαι να εξηγήσω· προ παντός μάλιστα όταν η ανθρακική κόνις κείται εντός των ως θραυσματογενή τεμάχια δυνάμενων να θεωρηθώσιν αστρίων και χαλαζιών. Αμφότερα τὰ τα – ασφαλτον και άνθρακα– ευρίσκομεν εν τοις έτι μέλασιν ημικρυσταλλοπαγέσιν ασβεστολίθοις, ους εγνωρίσαμεν ήδη εν τω κρυσταλλοπαγεί πυρήνι του Λαυρίου ή της Καρράρας. Μοι φαίνεται όμως ανεξήγητον πώς τα πεντελήσια μάρμαρα πάσαν ασφαλώδη οσμήν απώλεσαν, αν και απηντήσαμεν εν Πεντελικώ ασβεστομιγείς μαρμαρυγιακούς σχιστολίθους οίτινες αφθόνως περιείχον ανθρακικά μόρια. Αφ' ετέρου τα γνευσιακής διαπλάσεως μάρμαρα, ως τα πάρια και νάξια, σχεδόν πάντοτε μετά θραύσιν ασφαλωδώς αποπνέουσιν.

Δεν γνωρίζω εάν σήμερα υπάρχει εξήγηση του εν λόγω φαινομένου, ωστόσο πέρα από τον Lepsius, δεν συνάντησα πουθενά (μέχρι στιγμής) σχετική αναφορά σε άλλες γεωλογικές έρευνες που έχουν γίνει για την Πεντέλη και το πεντελικό μάρμαρο.

6.2. Το στοιχείο του νερού

Το υπέδαφος της Πεντέλης διαθέτει ένα ακόμα σημαντικό προτέρημα –που όπως έγινε ήδη φανερό από το 3^ο κεφάλαιο– δεν είναι άλλο από το νερό. Είναι προφανές πως η ύπαρξη ενός δάσους όπως αυτού που υπήρχε κάποτε στην Πεντέλη προϋποθέτει την ύπαρξη νερού· επομένως στα προνόμια της Πεντέλης συγκαταλέγεται και η αφθονία των υδάτων της. Ετούτο οφείλεται στη φύση και τη διάταξη των πετρωμάτων που είναι υδροπερατά (ασβεστόλιθοι) και υδατοστεγή (σχιστόλιθοι), χάρη στα οποία δημιουργείται ένας πλούσιος υδροφόρος ορίζοντας¹:

- ♦ Στην Πεντέλη υπάρχουν άφθονες πηγές...²
- ♦ Είδομεν πόσας πολλές πηγάς έχει το όρος.³
- ♦ Αξιοσημείωτη είναι η καρστική υδροφορία της Πεντέλης...⁴

¹ Το νερό που διατρέχει τον πορώδη (υδροφόρο) ασβεστόλιθο, βγαίνει στην επιφάνεια με τη μορφή πηγών, όταν κατά την καθοδική πορεία του συναντήσει τα στρώματα σχιστόλιθου τα οποία είναι συμπαγή και αδιαπέραστα (υδατοστεγή).

² Α. Θεοφιλόπουλος, «Ένας περίπατος στην Πεντέλη», εφημ. "Εμπρός", 13/6/1948, σ. 7.

³ "Αθηναίος", «Δυτικόν Πεντελικόν», εφημ. "Εμπρός".

♦ Από το Πεντελικό όρος πηγάζουν και το διαρρέουν σημαντικός αριθμός ρυακιών, χειμάρρων...¹

♦ Όπου δάση καλύπτουσι τα όρη παράγοντα παχείαν γην απορροφώσαν και κατακρατούσαν το ύδωρ, ως επί των Β. και Α. κλιτύων του Πεντελικού, εκεί ρέουσι εν Αττική πηγαί και ρύακες...²

♦ Πλούσιαι πηγαί αναβρύουσιν από των Δ. προπόδων του Πεντελικού, ων τα ύδατα και κατ' αυτούς τους μάλλον θερμούς μήνες του θέρους τους ωραίους κήπους του Αμαρουσίου και της Κηφισίας δροσίζουν...³

♦ Τα ρεύματα του Πεντελικού εις όλας τας πλευράς του είνε άγρια και γίνονται ιλαρά εις τας υπωρείας, όπου όλα σχεδόν, καθώς είδομεν επανειλημμένως, έχουν πλουσίας πηγάς με καλόν νερόν...⁴

Ο δε Α. Σικελιανός, σε ένα από τα γράμματα που έστειλε στον Καζαντζάκη, του αναφέρει, μεταξύ άλλων, πως η Πεντέλη

...είναι το μόνο μέρος όπου υπάρχει αφθονία νερού σε αναλογία με όλα τα τοπία της Αττικής.⁵

Θα περίμενε κάποιος πως η δήλωση αυτή θα ήταν πιο ταιριαστή για την Πάρνηθα. Μήπως πρόκειται περί υπερβολής; Όχι. Λόγω των πολύ μικρότερων διαστάσεων της Πεντέλης, ήταν φυσικό κι επόμενο, η εμφάνιση μιας πηγής ή μιας ρεματιάς (κατά τη διάρκεια μιας πεζοπορίας) να ήταν πολύ πιο συχνή απ' όσο π.χ. στην Πάρνηθα, και έτσι η Πεντέλη να έδινε την (ψευδή) εντύπωση ότι είχε περισσότερο νερό. Όμως δεν ήταν ούτε αυτό· ή τουλάχιστον, δεν ήταν μόνο αυτό. Για να γίνει κάπως κατονοητό το μέγεθος της ποσότητας των υδάτων που υπήρχε παλιά στην Πεντέλη, αρκεί να γίνει μια σύγκριση με την Πεντέλη των αρχών της νέας χιλιετίας. Μετά τις φωτιές του '95, '98, και '00, η Πεντέλη είχε την όψη κυκλαδίτικου βουνού. Στα μάτια ενός άσχετου, η πιθανότητα ύπαρξης νερού σε

⁴ Π. Μαρίνος, Σ. Πλέσσας, Κ. Βαλαδάκη-Πλέσσα: «Θεματικοί Χάρτες Σχετικά με την Εκτίμηση της Επικινδυνότητας Έναντι Διαβρώσεων και Φερτών Υλών στην Αττική», σ. 589.

¹ Γ. Μηλιώνης, «Πολεοδόμηση Περιοχών ΓΠΣ Δήμου Πεντέλης, Μελέτη Γεωλογικής Καταλληλότητας», Ιούλιος 2011.

² Richard Lepsius, «Η Γεωλογία της Αττικής», Αθήνα, 1906, σ. 23.

³ Lepsius, ό.π.

⁴ "Πεζοπόρος": «Υπέρβασις του Πεντελικού», εφημ. "Εμπρός", 27/3/1923.

⁵ «Γράμματα», τομ. Α', σ. 270-271, Δεκέμβρης 1921.

ένα τέτοιο βουνό έμοιαζε ουτοπική.¹ Στην αίσθηση αυτή συνέβαλλε βεβαίως και το θέαμα από την αχανή έκταση των λατομείων. Μόνο ένας τρελός θα πίστευε ότι σε ένα τέτοιο, θεόγυμνο, κατάξερο και οικοπεδοποιημένο νταμαροβούνι, θα άκουγε ποτέ τον ήχο του νερού.

Εδώ λοιπόν έγκειται ένα ακόμα από τα αξιοθαύμαστα της Πεντέλης: Η ποσότητα των υδάτων στη δεκαετία που ακολούθησε (2000-2010) ήταν ασύλληπτη, σε συνάρτηση με τα άνω αποθαρρυντικά δεδομένα.

Σε ολόκληρο το ορεινό συγκρότημα της Πεντέλης έχω εντοπίσει/καταγράψει τουλάχιστον 70 πηγές (μαζί με τις ονομαστές), ενώ εάν προστεθούν σε αυτές και οι εξαφανισμένες πηγές που αναφέρονται σε παλιά περιηγητικά κείμενα, και που σημειώνονται στους παλιούς χάρτες, τότε υπερβαίνουν τις 100. Το εκπληκτικό λοιπόν για μια ακόμα φορά εδώ είναι πως αυτά που βρίσκονται «απλωμένα» στην Πάρνηθα, «στριμώχνονται» στην Πεντέλη. Όπως με τα είδη της χλωρίδας, έτσι και σε ό,τι αφορά το νερό, η Πεντέλη συγκέντρωνε περίπου τον ίδιο σχεδόν αριθμό πηγών με εκείνων της Πάρνηθας, όπου εκεί έχουν καταγραφεί έως και 120 πηγές.²

Το δε υδρογραφικό δίκτυο της Πεντέλης, στη Β/Α και κυρίως στη Ν/Α πλευρά είναι πυκνότατο, δενδριτικού τύπου. Παλιότερα, τα περισσότερα ρέματα είχαν νερό, ενώ μέχρι και σήμερα, ορισμένα από αυτά εξακολουθούν να ρέουν ακόμα ετησίως. Αυτό δεν σημαίνει πως η Πάρνηθα έχει λιγότερα ρέματα. Απλώς πρόσεξα ότι στην Πεντέλη υπάρχει μεγαλύτερος αριθμός «ζωντανών» ρεμάτων απ' όσο στην Πάρνηθα. Υποθέτω πως η μόνη εξήγηση γι' αυτό είναι ότι τα σχιστολιθικά πετρώματα της Πεντέλης βρίσκονται σε μικρότερα βάθη απ' όσο στην Πάρνηθα, με αποτέλεσμα να γίνεται πιο γρήγορα υπερχείλιση του υδροφόρου ορίζοντα, και έτσι να υπάρχει περισσότερη επιφανειακή ροή (αυτό εξηγεί και το γιατί κάποιες πηγές στην Πεντέλη έχουν κρύο νερό, ενώ σε κάποιες άλλες το νερό είναι δροσερό – που σημαίνει ότι δεν πηγάζουν από μεγάλο βάθος).

Μπορεί λοιπόν να φανταστεί κάποιος τι νερό υπήρχε στην Πεντέλη την εποχή που ο Σικελιανός έγραφε εκείνο το γράμμα στον Καζαντζάκη, και φυσικά πολύ παλαιότερα. Αποτελεί αξιοθαύμαστο γεγονός ότι σε αυτό το μικρό βουνό, που στη συνολική του έκταση δεν είναι παρά το 1/5 της Πάρνηθας, υπήρξε η ίδια αφ-

¹ Δεν υπήρξε άνθρωπος, την εποχή εκείνη, που να μην αναρωτήθηκε τι πάω και κάνω στην Πεντέλη, που δεν έχει ούτε σκιά, ούτε νερό, παρά μόνο νταμάρια και κατσάβραχα.

² Βλ. Νίκος Νέζης – Δημήτρης Γιώτας, «Πάρνηθα», εκδ. Ανάβαση, Αθήνα 2006, σ. 25.

θονία νερού, η οποία για χιλιάδες χρόνια ήταν τεράστιας ζωτικής σημασίας για τους κατοίκους της Αττικής.¹

6.3. Η λίμνη Θάλωσι

Πέρα από την αισθητική αξία της λίμνης Θάλωσι, για την οποία έγινε λόγος στο 4^ο κεφάλαιο, φαίνεται πως η αξία της, ως γεωλογικό φαινόμενο, ήταν ακόμα μεγαλύτερη.

Εφόσον στην Πεντέλη τα πάντα έχουν την τάση να ξεφεύγουν από τα συνηθισμένα, έτσι και το Θάλωσι δεν θα ήταν μια απλή χαριτωμένη λίμνη στην εξοχή, με κύκνους, πάπιες και νούφαρα, αλλά μια σκοτεινή και απόκοσμη κολυμβήθρα, με την υδάτινη επιφάνειά της να καλύπτει τον πυθμένα ενός κρατήρα, βάθους 25 μέτρων.²

Διάφορες απόψεις έχουν ακουστεί ως προς τη δημιουργία αυτού του κρατήρα (πτώση μετεωρίτη, ηφαίστειο, δολίνη), όμως η πιο ορθή είναι ότι το κοίλωμα αυτό προέρχεται από την κατάρρευση οροφής κάποιου μεγάλου σπηλαίου· πρόκειται δηλαδή περί δολίνης, όπως αρχικά βεβαιώνεται από τον R. Lepsius:

Μικροτέρα τοιαύτη κατάπτωσης, επίσης Βουλιαγμένη καλουμένη, ανοίγεται ως κρατήρ εν τω ανωτέρω μαρμάρω των Δ. προλόφων του Πεντελικού, 1,5χμ. ΒΔ της μονής Πεντέλης· και αυτή κοιλότης προελθούσα εκ κατακρημνισθείσης οροφής.³

Το ίδιο αναφέρεται και από τον αστρονόμο Κ. Χασάπη, μόνο που προσθέτει και μια ακόμα άποψη:

Μικρά λίμνη σχηματιζομένη εις το βάθος εδαφικού κοιλώματος ευρισκομένου παρά τας δυτικές υπωρείας του Πεντελικού όρους, εις το πρηνές του ανατολικάς των Μελισσίων κωνοειδούς λόφου, και εις ύψος 370 μέτρων περίπου υπέρ την επιφάνειαν της θαλάσσης. Ο ιδιόμορφος σχηματισμός του χοανοειδούς τούτου κοιλώματος, διαμέτρου περί τα 80 μέτρα, οφείλεται πιθανώτατα εις καθίζησιν εκ σεισμικών δονήσεων. Διευτώθη εντούτοις και η γνώμη ότι ίσως να πρόκειται περί κοιλώματος σχηματισθέντος εκ πτώσεως αερολίθου.⁴

Τα περί μετεωρίτη επαναλαμβάνει και αλλού:

¹ Ίσως κάποτε γράψω ένα... «υδρολογικό» βιβλίο για την Πεντέλη.

² Αποτελεί πιστό σχεδόν αντίγραφο σε μικρογραφία, της Κόκκινης Λίμνης (Crveno Jezero) στην πόλη Imatski της Κροατίας, ενός τεράστιου λάκκου/καταβόθρας, βάθους 528μ.

³ «Η Γεωλογία της Αττικής», σ. 70.

⁴ Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν "Ηλίου", τ. 9, σ. 469.

Υπάρχουν αρκετές ικανές ενδείξεις, ότι είναι δυνατόν να υπάρχει μετεωρικός κρατήρας στο «Θάλωσι» παρά την Νέα Πεντέλη...¹

Τελικά, δεν μάθαμε ποτέ τι απέγιναν εκείνες οι «αρκετές ικανές ενδείξεις». Αλλά, τι σημασία έχει... Από τη στιγμή που η δημιουργία μιας λίμνης από πτώση μετεωρίτη ακούγεται πολύ πιο γοητευτική από την «πεζή» εξήγηση περί καθίζησης του εδάφους, αυτός ήταν και ο λόγος που επικράτησε – πόσο δε μάλλον όταν προέρχεται και από «έγκυρα επιστημονικά χείλη».² Έτσι, για τους μεν Νεοπεντελιώτες πρόκειται για την πλέον αποδεκτή εκδοχή εφόσον τονώνει το «γόητρο» του δήμου τους, για τους δε ουφολόγους αποτελεί ακλόνητο επιχείρημα υπέρ των «απογειωμένων» απόψεων και ισχυρισμών τους. Πρόκειται όμως απλά για μια θεωρία· μια θεωρία που γοητεύει και οτιδήποτε μας γοητεύει είναι αδύνατο να το αποχωριστούμε, ακόμα κι αν δεν έχει κανένα έρεισμα στην πραγματικότητα.

Κάτι άλλο το οποίο ίσως αξίζει να σημειωθεί, είναι ότι το Θάλωσι μοιάζει αρκετά με το είδος των λιμνών εκείνων, που στη Γεωλογία, στην Υδρολογία και στην Ηφαιστειολογία χαρακτηρίζεται από το διεθνή όρο «Μάαρ» (Maar) ή «Μάαρε» (Maare), από τη λατινική λέξη mare, που σημαίνει «θάλασσα». Οι λίμνες Μάαρ είναι σπάνιοι κυκλικοί κρατήρες που δημιουργούνται από την αλληλεπίδραση της μαγματικής έκρηξης με τα υπόγεια ύδατα.³ Αργότερα, ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει οποιαδήποτε λίμνη παρουσιάζει τέλειο, ολοστρόγγυλο σχήμα. Η Λίμνη της Πεντέλης ανήκει στη δεύτερη κατηγορία, και εδώ προκύπτει μια γοητευτική σύμπτωση: παρόλο που δεν πρόκειται για πραγματική λίμνη Μάαρ αλλά απλώς μοιάζει, το όνομά της ήταν Θάλωσι· μια ονομασία, που, όπως και ο γεωλογικός όρος, σημαίνουν «θάλασσα».

Φαίνεται όμως πως η Λίμνη είχε(;) και κάποιες παραξενιές. Δεν γνωρίζω κατά πόσο μπορεί να ευσταθούν, καθώς δεν προέρχονται από γεωλογικές παρατηρήσεις αλλά από διαδόσεις των παλιών Νεοπεντελιωτών. Έλεγαν, λοιπόν, ότι ενώ υπήρχαν χειμώνες όπου η Λίμνη ήταν στεγνή, γέμιζε ξαφνικά την άνοιξη. Άλλοι έλεγαν ότι ξεραινόταν κάθε 3-4 χρόνια και γέμιζε ξαφνικά με νερό χωρίς να έχει βρέξει (ή χιονίσει). Άλλοι πάλι έλεγαν πως αυτό συνέβη μια φορά, όπου η λίμνη είχε αποστραγγιστεί για 4 χρόνια, και αργότερα το νερό επανήλθε ως «δια μα-

¹ «Σύγχρονος Εκλαϊκευμένη Αστρονομία», εκδ. Κουμουνδουρέα, 1957, σ. 536.

² Η αξιοπιστία του Κ. Χασάπη, ως επιστήμονα, θα μπορούσε ίσως να κριθεί από τη συνεργασία του με τον Ι. Πασσά, για την ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη έκδοση των «Ορφικών».

³ Ένα κατατοπιστικό βίντεο σχετικά με τη δημιουργία των λιμνών Μάαρ βρίσκεται εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=d2uDaOFCPLE>

γείας». Το σίγουρο πάντως είναι ότι η Λίμνη περνούσε από περιόδους όπου ήταν τελείως στεγνή, όπως μαρτυρούν παλιές φωτογραφίες.

Αυτό που έκανε το Θάλωσι μοναδικό ως δολίνη, ήταν ότι σε αντίθεση με τις φημισμένες και ονομαστές δολίνες σε Αττική (βλ. «Χάος» Λαυρίου) και της υπόλοιπης Ελλάδας (Αργολίδα, Ιτέα, κ.α.) ήταν από τις ελάχιστες που είχαν νερό.

Επίσης, σε κανένα άλλο βουνό της Αττικής δεν υπήρχε/υπάρχει λίμνη. Το Θάλωσι αποτελούσε τη μοναδική φυσική ορεινή λίμνη της Αττικής.

Ο κρατήρας της λίμνης Θάλωσι από αεροφωτογραφίες του 1945 και 1953 αντίστοιχα.
(Παράθεση από <https://limnithalossi.blogspot.com>)

6.4. Τα «είδωλα» του φυσικού τοπίου

Από έναν τόπο ο οποίος θεωρείται Παράξενος δεν θα μπορούσε φυσικά να απουσιάζει και το φαινόμενο της παρειδωλίας.¹

Σε όλους τους αρχαίους λαούς, τα φαινόμενα παρειδωλίας στη φύση (κυρίως ανθρώπινες μορφές ή φιγούρες πάνω στα βράχια) προκαλούσαν την έκπληξη, την απορία και το θαυμασμό, γεγονός που υποχρέωνε τους ανθρώπους να καταφύγουν στο μύθο, προκειμένου να βρεθεί μια εξήγηση για την ύπαρξή τους. Στην ελληνική μυθολογία, επί παραδείγματι, ο πιο χαρακτηριστικός ίσως μύθος είναι η μεταμόρφωση της Νιόβης σε βράχο.²

Βεβαίως τα εκπληκτικά αυτά μνημεία της φύσης δεν παύουν να αποτελούν αντικείμενο θαυμασμού και να διεγείρουν τη φαντασία ακόμα και σήμερα.

Μέχρι εδώ όλα καλά. Το πρόβλημα ξεκινάει από τη στιγμή που αρχίζουν και οι απόπειρες ερμηνείας – και δεν αναφέρομαι στους αρχαίους, αλλά στη σύγχρονη μυθοπλασία.³

¹ Παρειδωλία ονομάζεται το ψυχολογικό φαινόμενο όπου μια τυχαία, ασαφής εικόνα, εκλαμβάνεται ως ευκρινής και αναγνωρίσιμη. Πρόκειται, δηλαδή, για μία οπτική ψευδαίσθηση, όπου παρουσιάζονται πρόσωπα ή άλλα αντικείμενα πάνω σε κάθε φυσική και τεχνητή επιφάνεια.

Κατά κανόνα, η παρειδωλία αποδίδεται σε εγκεφαλική διαταραχή. Κάποιοι ερευνητές όπως ο επικεφαλής καθηγητής Kang Lee από το Πανεπιστήμιο του Τορόντο έχει αντίθετη άποψη: «Οι περισσότεροι άνθρωποι νομίζουν ότι πρέπει κάποιος να μην είναι διανοητικά φυσιολογικός, ώστε να βλέπει αυτούς τους τύπους εικόνων και γι' αυτό τα άτομα που αναφέρουν αυτό το φαινόμενο, συχνά γελοιοποιούνται, αλλά τα ευρήματα υποδεικνύουν ότι οι άνθρωποι βλέπουν συχνά ανύπαρκτα χαρακτηριστικά, επειδή ο άνθρωπος εγκέφαλος είναι μοναδικά προγραμματισμένος να αναγνωρίζει πρόσωπα, έτσι ώστε ακόμα και όταν υπάρχει μόνο μια μικρή ένδειξη χαρακτηριστικών προσώπου, ο εγκέφαλος την ερμηνεύει αυτόματα ως πρόσωπο». Αυτά τα «οράματα», κατά τον Lee, δεν είναι μέρος της φαντασίας του θεατή, ή δεν προκαλούνται από δυσλειτουργία/ανωμαλία του εγκεφάλου – αντίθετα είναι μια βασική φυσική αντίδραση.

(Βλ. <https://www.orasisonline.gr/enimerwsi/epistimonika-nea/item/1096-ti-einai-h-pareidwlia.html>)

Κατά τη δε ψυχολόγο Αγγελική Τσαγκαράκη, το φαινόμενο της παρειδωλίας συνδέεται άμεσα με το ανθρώπινο σύστημα αντίληψης προσώπου, και αποτελεί μία σχεδόν καθολική ανθρώπινη εμπειρία (κλασικό παράδειγμα το «πρόσωπο» της Σελήνης, ή η φιγούρα του Ιησού πάνω σε μια φρυγανιά). Μόλις αυτά τα πρόσωπα γίνουν αντιληπτά είναι δύσκολο να αγνοηθούν, παρόλο που δεν είναι αληθινά. Στοιχεία παρειδωλίας έχουν βρεθεί ακόμα και σε βρέφη, όπως και σε πιθήκους, υποδηλώνοντας ότι η εσφαλμένη αντίληψη ενός προσώπου μέσα σε ένα αντικείμενο είναι ένα καθολικό χαρακτηριστικό της αντίληψης προσώπου από όλα τα πρωτεύοντα θηλαστικά. («Παρειδωλία: Τι είναι και πως εκδηλώνεται», www.angelikitsagkaraki.com)

² Οι θεοί μεταμόρφωσαν τη Νιόβη σε βράχο πάνω στο Σίπυλο όρος, προκειμένου να την απαλλάξουν από τον ατελείωτο θρήνο για το θάνατο των παιδιών της. Όμως ακόμα και μετά τη μεταμόρφωσή της, δυο βαθουλώματα στα βράχια που δεν ήταν άλλα από τα μάτια της, εξακολουθούσαν να δακρύζουν νυχθημερόν, όπως λέει ο Απολλόδωρος. Στον ίδιο βράχο αναφέρεται και ο περιηγητής Πausanias: «Αυτή τη Νιόβη την είδα και εγώ με τα μάτια μου, όταν ανέβηκα στο βουνό Σίπυλον. Ο βράχος και ο γκρεμός καθόλου δεν έχουν σχήμα γυναίκας που πενθεί ή κάτι τέτοιο γι' αυτόν που στέκεται εκεί κοντά. Αν όμως απομακρυνθείς, θα νομίσεις ότι βλέπεις γυναίκα δακρυσμένη και θλιμμένη».

³ Π.χ. και τι δεν έχει ακουστεί για τη «λαξευμένη μορφή του Διός» στην κορυφή Στεφάνι στον Όλυμπο, ή τις επίσης «λαξευμένες μορφές του Διός» στον Όρλιακα, καθώς και στον Ιερό Βράχο της

Αυτό που ανέκαθεν προκαλούσε τη μυθοπλασία (αρχαία και σύγχρονη) γύρω από τα φαινόμενα παρειδωλίας είναι η σκέψη για το ποσοστό τύχης που απαιτείται, ούτως ώστε να προκύψει μια αναπαράσταση μορφής ή αντικειμένου, μέσα από «τυφλές» φυσικές διεργασίες. Μια σκέψη που ομολογουμένως προκαλεί το θαυμασμό, καθώς δεν είναι μόνο η τύχη, αλλά και το γεγονός πως η φύση σμίλεψε μορφές ζώων, ανθρώπων, αλλά και ανθρώπινων έργων προτού υπάρξει οτιδήποτε από όλα αυτά.¹ Βεβαίως, και εδώ ισχύουν όσα ειπώθηκαν στο πρώτο κεφάλαιο για τις φυσικές «πυραμίδες»: αν υπάρχει κάτι το οποίο θα πρέπει να μας εκπλήσσει είναι η ίδια η φύση. Όσο βλακώδες είναι να αποδίδει κάποιος την κατασκευή των αιγυπτιακών πυραμίδων στους εξωγήινους, άλλο τόσο βλακώδες είναι να αποδίδονται σε ανθρώπους τα έργα της ίδιας της φύσης.

Ας έρθουμε στην Πεντέλη, όπου στο 4^ο κεφάλαιο πήραμε μια πρόγευση από τον Πεζοπόρο, ο οποίος κάνει λόγο για ένα βράχο σε σχήμα μυτερής σκούφιας. Εδώ ο «τεχνίτης θεός» σμίλεψε ένα πλήθος από μορφές ζώων, ανθρώπων, μυθικών πλασμάτων καθώς και άλλων φυσικών και ανθρωπογενών αντικειμένων, ενίοτε με εξωφρενική ακρίβεια. Κάποιες από αυτές μοιάζουν τόσο ρεαλιστικές, σαν να έχουν σμιλευθεί από ανθρώπινο χέρι.

Βέβαια, τις περισσότερες φορές τα πράγματα είναι υποκειμενικά, εφόσον καθένας βλέπει αυτό που του υπαγορεύει η φαντασία του. Ως εκ τούτου, η επιλογή των φωτογραφιών που παρουσιάζονται παρακάτω βασίστηκε σε ένα είδος... «τεστ» ή «γκάλοπ» που έκανα κατά καιρούς, κι αυτό όποτε το 'φερνε η περίπτωση (και η κουβέντα), σε επισκέψεις συγγενών και φίλων στο σπίτι. Τους έδειχνα φωτογραφίες στον υπολογιστή, και τους ρωτούσα το τι ενδεχομένως βλέπουν σε αυτές, χωρίς, βέβαια, να τους έχω πει τη δική μου γνώμη. Ήθελα απλούστατα να διαπιστώσω, εάν οι γνώμες συμπίπτουν. Έτσι, για το βιβλίο αυτό επέλεξα μονάχα τις περιπτώσεις εκείνες όπου υπήρξε απόλυτη συμφωνία.

Ακρόπολης των Αθηνών. Όχι μόνο δεν πρόκειται για «πανάρχαιες λαξευμένες βραχομορφές», όπως διατείνονται ορισμένοι, αλλά τα πενιχρότατα χαρακτηριστικά τους, μόλις και μετά βίας φέρουν σε ανθρώπινη μορφή.

Από τη στιγμή που αυτές οι «βραχομορφές» βρέθηκαν σε ιστορικά και μυθολογικά «φορτισμένους» τόπους, προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι δεν έχουμε να κάνουμε με τυχαία φυσικά δημιουργήματα, αλλά για ανθρώπινα έργα. Τα γιγάντια μεγέθη των «μορφών» αποτελούν την ύστατη απόδειξη ότι πρόκειται για... «πανάρχαιες κατασκευές, απομεινάρια κάποιας προκατακλυσμιαίας υπερτεχνολογίας». Τέτοιου είδους «έρευνες», απλούστατα καταδεικνύουν την «τρικυμία» στα μυαλά ορισμένων, οι οποίοι δεν μπορούν ή δεν θέλουν να ξεχωρίσουν μια φυσική επιφάνεια από μια τεχνητή (όπως συμβαίνει και με την «πυραμίδα» του Ταΰγετου).

¹ Αυτό θυμίζει λίγο την πλατωνική θεωρία περί Ιδεών, όπου όλα τα αντικείμενα οφείλουν την ύπαρξή τους στις αυθύπαρκτες, αμετάβλητες και νοητές οντότητες που είναι οι Ιδέες. Είτε είχε δίκιο είτε όχι, ο Πλάτων, το βέβαιο είναι πως η περί "Ιδεών" θεωρία του βρίσκει σίγουρα πρακτική εφαρμογή... επί εδάφους.

Ξεκινώ λοιπόν με κάποια βράχια τα οποία ονόμασα «αγάλματα», διότι το σχήμα τους παραπέμπει σε αγάλματα με ανθρώπινα κυρίως χαρακτηριστικά. Οι επιφάνειες αυτών των βράχων είναι αρκετά ήπιες/ομαλές, γεγονός που –σε συνδυασμό με το σχήμα– κάνει τα βράχια να φαντάζουν λαξευμένα. Ορισμένα δε από αυτά θυμίζουν γνωστά ανθρώπινα έργα, με πιο «χτυπητό» παράδειγμα τον «Κούρο» της Πεντέλης.

Σχήμα ξαπλωμένου γενειοφόρου άνδρα, με το χέρι ακουμπισμένο στην κοιλιά. Ο βράχος παρουσιάζει εκπληκτική ομοιότητα με το περίφημο ημιτελές άγαλμα από τα αρχαία λατομεία της Νάξου, γνωστό ως Κούρος του Απόλλωνα, ή Κολοσσός του Διονύσου. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Ο Κούρος της Νάξου, για τη σύγκριση. (Φωτ. από το διαδίκτυο)

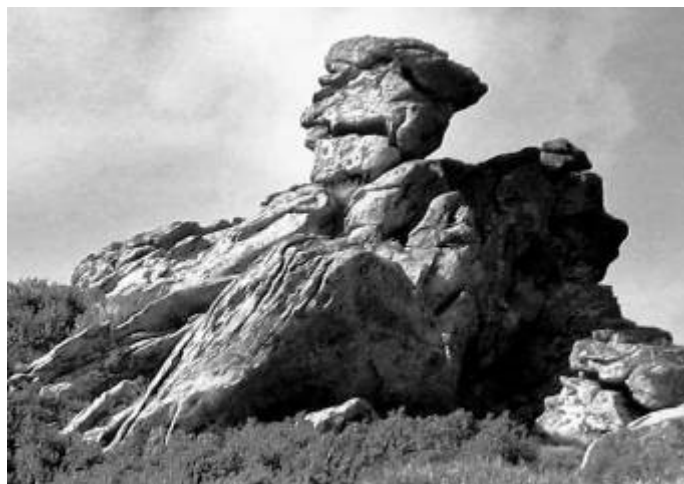
Το φυσικό αυτό γλυπτό παρουσιάζει δυο ολοκάθαρες φιγούρες, ενός άντρα με κουκούλα, και ενός παιδιού, που ατενίζουν τη θέα πιασμένοι αγκαζέ. Ο άντρας υψώνει το ακρωτηριασμένο χέρι του για να χαιρετίσει από ψηλά το Μαραθώνα. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Προφίλ αρχαίου οπλίτη με κράνος. Κρίνοντας από τα σφιγμένα χείλη, μοιάζει... ετοιμοπόλεμος.
(Φωτ. Πεζοπόρος)

Ο «Κοιμώμενος Γέρων» (Φωτ. Πεζοπόρος)

Μεσήλικας με αγέρωχο ύφος, σουφρωμένα χείλη, με το κεφάλι στραμμένο αριστερά, φοράει στρατιωτικό πλήηκιο, κάθεται κατάχαμα ενώ το χέρι του ακουμπάει στο γόνατο του λυγισμένου ποδιού. (Φωτ. Πεζοπόρος)

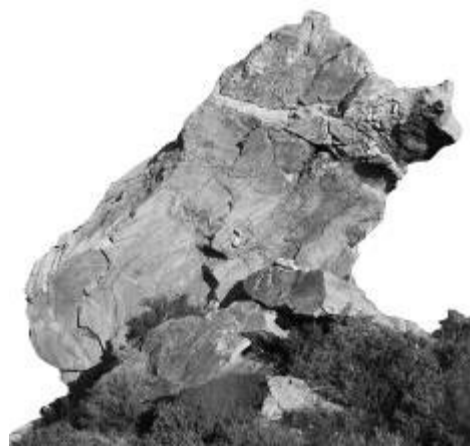

Η «Γριά των Βράχων». Το αξιοσημείωτο είναι ότι πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση όπου και οι δύο πλευρές του βράχου εμφανίζουν την ίδια ακριβώς όψη. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Ο βράχος σε σχήμα μυτερής σκούφιας, που αναφέρεται από τον «Πεζοπόρο». (Φωτ. Πεζοπόρος)

Περνάμε σε μορφές και ενίοτε ολόσωμες αναπαραστάσεις πλασμάτων του λίθινου «ζωϊκού βασιλείου» της Πεντέλης.

Αρ. «Χιμπατζής με τριγωνικό καπέλο». Δεξ. «Χοίρος». (Φωτ. Πεζοπόρος)

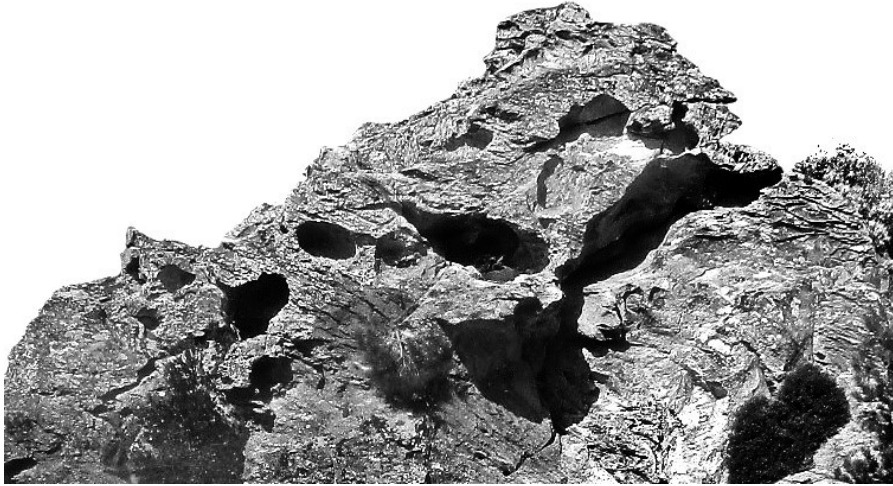
Αρ. «Κεφαλή αλόγου». Δεξ. «Μαινόμενος Ταύρος». (Φωτ. Πεζοπόρος)

Αρ. «Καρχαρίας». Δεξ. «Χελώνα». (Φωτ. Πεζοπόρος)

«Πέρδικα». (Φωτ. Πεζοπόρος)

Από δεξιά: Κεφαλές-προφίλ βοδιού, τράγου, και μια σχεδόν ανφάς ανθρώπινη μορφή με ανοιχτά στόματα. Η εικόνα αυτή μου θύμισε τα τέσσερα ζώα της Αποκάλυψης, μολονότι εδώ παρουσιάζονται τρία, και με μόνα κοινά μεταξύ τους το μόσχο και τον άνθρωπο. Εάν στο όραμα του Ιωάννη, τα τέσσερα ζώα εμφανίζονται να δοξολογούν ακατάπαυστα το Θεό, τα «ζώα» της πεντελικής «Αποκάλυψης» δοξολογούν ομοίως ακατάπαυστα τα αττικά ηλιοβασιλέματα. (Φωτ. Πεζοπόρος)

«Κρανίο δεινόσαυρου». (Φωτ. Πεζοπόρος)

Αρ. Ομοίωμα δέντρου, το οποίο ο φίλος Λ.Ρ. χαρακτήρισε ως «πομπητικό». Δεξ. Φυσική αναπαράσταση «ερείπίων αρχαίου τείχους». (Φωτ. Πεζοπόρος)

Ακολουθούν κάποιες βραχομορφές οι οποίες παραπέμπουν σε «χθόνια στοιχεία» του τόπου.

Φωτ. Πεζοπόρος

Κάποιες άλλες ανθρώπινες ή ημι-ανθρώπινες βραχομορφές είναι έντονα καρστικοποιημένες, μεταδίδοντας μια αίσθηση φόβου/τρόμου, οδύνης, και αγωνίας.

«Σιωπηλό ουρλιαχτό» (Φωτ. Πεζοπόρος)

Έτερες «κραυγές», και πρόσωπα γεμάτα οδύνη.
(Φωτ. Πεζοπόρος)

Αναπαράσταση μητέρας με ημιζώδη χαρακτηριστικά προσώπου, κρατά ένα σπαργανωμένο βρέφος στην αγκαλιά της. Διακρίνεται το ξεσκέπαστο λείο μέτωπο του βρέφους, ενώ η μητέρα το κοιτάζει στοργικά. Η μορφή της θυμίζει τα Τρόλλ της σκανδιναβικής μυθολογίας, όπως αυτά απεικονίζονται σε έργα περίφημων ζωγράφων, όπως του σουηδού John Bauer (1882-1918) ή του νορβηγού Theodor Kittelsen (1857-1914). Ο βράχος αυτός αποτελεί μια εξαιρετική αναπαράσταση της αρχετυπικής εικόνας –για όλες τις μυθολογίες και θρησκείες– της βρεφοκρατούσας θεότητας ή της «μεγάλης μητέρας» (Γης). Ο φίλος Γ.Τ. αποκάλεσε το βράχο «Πάτσα Μάμα» (όνομα της θεάς Γης στη μυθολογία των Ίνκας). (Φωτ. Πεζοπόρος)

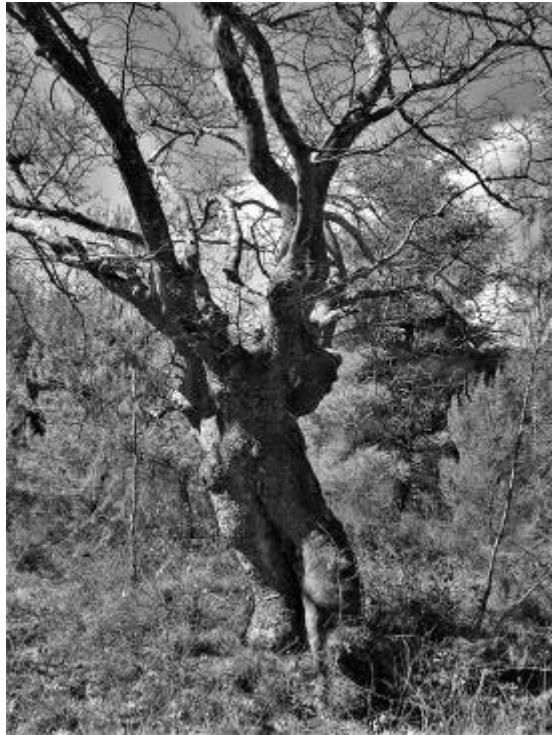
Ετούτος ο βράχος είναι από τους πλέον αλλόκοτους, δεδομένου ότι αυτό που αναπαριστά αποδίδεται στην πλέον σουρεαλιστική εκδοχή του. Ο δεξιά βράχος ορθώνει με επιτιμητικό ύφος την κεφαλή του στον αριστερό βράχο. Η δε στάση του «σώματος» του αριστερού βράχου παρουσιάζει όλα τα σημάδια ενοχής. Καθήμενος, με τα χέρια τεντωμένα (στάση αμηνανίας), και την κεφαλή να κοιτάζει με μειδίαμα ενοχής, τη μορφή του «ανακριτή». Θεώρησα ότι κάτι τέτοιο το βλέπω μόνο εγώ, και απέδιδά την όλη σκηνή στην καλπάζουσα φαντασία μου... Μέχρι που έδειξα τη φωτογραφία στη φίλη Κ.Τ., και... έσκασε στα γέλια. Σε ερώτησή μου «ως προς τι ο γέλως», απάντησε «μα, δε βλέπεις το αντρόγυνο; Ο σύζυγος έχει υποψιαστεί τις απιστίες της συζύγου, και την "καθίζει στο σκαμνί"!»!

(Φωτ. Πεζοπόρος)

Εκτός από πέτρες, βράχους και βραχώδεις επιφάνειες, αρκετά φαινόμενα παρειδωλίας παρατηρούνταν και επάνω σε κορμούς πλατάνων.

Καλογυμνασμένος, γουρλομάτης ανήρ, επιδεικνύει τα μπράτσα του, με το κεφάλι στραμμένο δεξιά. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Πλάτανος ο «Περιπατητικός» (ή ο «Ελεφαντοπόδαρος»). (Φωτ. Πεζοπόρος)

Το στοιχείο του γερο-πλάτανου (Φωτ. Πεζοπόρος)

Περιέργως, δεν συνάντησα ποτέ φαινόμενα παρειδωλίας σε πεύκα, παρά μόνο σε καμένους κορμούς πεύκων. Για την ακρίβεια έχω εντοπίσει μόνο δυο τέτοιες περιπτώσεις και είναι οι παρακάτω.

Μύτη αριστοκρατική, περπατησιά αγέρωχη. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Η κερασφόρα χορεύτρια της Πεντέλης. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Πέραν όλων αυτών, έπρεπε να περάσουν 15 χρόνια από τότε που εμφανίστηκε το Google Earth, για να προσέξω ότι το ανάγλυφο του βουνού Αγριλίκι παρουσιάζει ανθρώπινο πρόσωπο.

Ακόμα χειρότερα, έπρεπε να περάσουν 25 χρόνια από την πρώτη μου επίσκεψη στη Σπηλιά, για να συνειδητοποιήσω, εν έτει 2018, ότι το άνοιγμα της εισόδου σχηματίζει ένα πελώριο όρνεο, ωσάν καθήμενο επί κλάδου, στραμμένο προς το εσωτερικό της Σπηλιάς.

Φωτ. Πεζοπόρος

6.5. Τα πεύκα της Πεντέλης και οι «παράξενιές» τους

Μέσα στο (πρώην) πευκοδάσος της Πεντέλης υπήρχαν κάποια δέντρα που ξεχώριζαν με την ασυνήθιστη παρουσία τους, μοιάζοντας σαν “στοιχειωμένα”. Φυσικά δεν υπάρχει τίποτε το περίεργο ή το ανεξήγητο σε αυτό,¹ ούτε πρόκειται για κάποιο σπάνιο φαινόμενο, διότι πεύκα με παράξενα σχήματα υπάρ-

¹ Τα αίτια οφείλονται τόσο σε εξωτερικούς παράγοντες, όπως η δύναμη του αέρα, το βάρος του χιονιού, ο παγετός, η κλίση του εδάφους, ασθένειες προκαλούμενες από έντομα (βλ. πιτυοκάμψη), όσο και σε εσωτερικούς παράγοντες που έχουν να κάνουν με τις διεργασίες ανάπτυξης, καθώς και τις όποιες ιδιαιτερότητες του ίδιου του δέντρου.

χουν παντού¹ απλώς, στους Παράξενους Τόπους εμφανίζονται συχνότερα,² επομένως δεν θα μπορούσαν να λείπουν από την Πεντέλη, όπου όλες οι ιδιοτροπίες της φύσης έχουν συσσωρευτεί επάνω σε μια μινιατούρα βουνού.

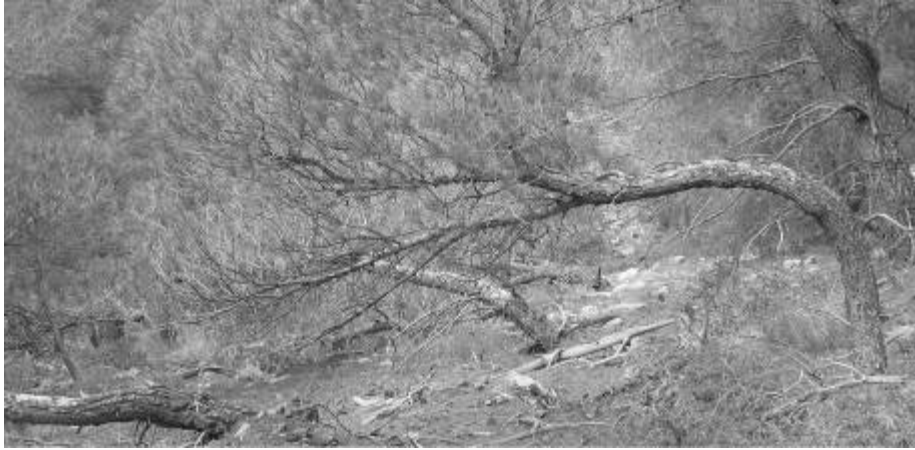
Βέβαια, ακριβώς επειδή πρόκειται για την Πεντέλη, τα πράγματα δεν θα ήταν (και πάλι) τόσο απλά: τα “στοιχειωμένα” πεύκα ήταν “επιλεκτικά” ως προς την πλευρά της Πεντέλης στην οποία επρόκειτο να φυτρώσουν. Όσα από αυτά εντοπίστηκαν κατά τις προηγούμενες δεκατίες, βρίσκονταν αποκλειστικά επί της Δ-ΝΔ και Ν-ΝΑ πλευράς, και συγκεκριμένα από το κεντρικό δυτικό τμήμα του κύριου όγκου της Πεντέλης έως τη Νταού. Αντίθετα, στο Δ-ΒΔ τμήμα (δηλ. από Κοκκιναρά έως Εκάλη) και σε ολόκληρο το Β-ΒΑ τμήμα του Βουνού (Ρέα, Διόνυσος, Ραπεντώσα, Σταμάτα κ.λπ.) δεν έτυχε να συναντήσω ποτέ ούτε ένα τέτοιο πεύκο· κι αυτό δεν είναι υπερβολή· δεν βρήκα ούτε ένα. Το πράγμα γίνεται ακόμα πιο περίεργο, αν αναλογιστεί κάποιος ότι το διάστημα 2000-2009, το περισσότερο δάσος βρισκόταν στα βόρεια της Πεντέλης, ενώ η ΝΔ και ΝΑ πλευρά είχαν καεί ολοσχερώς. Δεν είναι αντιφατικό; Παρόλα αυτά, όσα παράξενα πεύκα εντόπισα βρίσκονταν στη λιγότερο δασωμένη έως εντελώς απογυμνωμένη πλευρά της Πεντέλης, όπου το μόνο που έβλεπε κανείς ήταν σκόρπιες «τούφες» παλιού δάσους εδώ κι εκεί, καθώς και κάποια μεμονωμένα πεύκα. Άραγε, πόσα τέτοια δέντρα θα υπήρχαν ακόμα σε όλη αυτή την έκταση προτού καεί.

Όπως και με τα βράχια, έτσι και εδώ δεν είναι δυνατό να εκθέσω όλα τα ιδιαίτερα πεύκα τα οποία εντόπισα στην Πεντέλη κατά το παρελθόν, παρά επέλεξα τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Αρχίζοντας από τη Δ-ΝΔ πλευρά, ασυνήθιστα πεύκα εντοπίστηκαν στο διασωθέν (έως και το 2007) δάσος που υπήρχε πάνω από τη Νέα Πεντέλη. Κάποια από αυτά παρουσίαζαν έντονες στρεβλώσεις στους κορμούς, ενώ κάποια άλλα είχαν παραμορφωθεί εντελώς. Τα πεύκα αυτά παρουσιάζονταν άλλοτε σε μικροομάδες (4 έως 5), και άλλοτε κατά μόνας, που ήταν και το πιο σύνηθες.

¹ Παράξενα πευκοδάση υπάρχουν σε πολλές περιοχές του πλανήτη, με πιο γνωστά το «Στρεβλό Δάσος» στην πόλη Γκριφίνο της Πολωνίας και το «Χορεύον Δάσος» στο Καλίνινγκραντ της Ρωσίας. Στους παρακάτω συνδέσμους, υπάρχουν επίσης άμυλλες περιπτώσεις παράξενων πεύκων ανά τον κόσμο: <https://zoothelpblog.blogspot.com/2016/09/blog-post.html>
<https://www.shutterstock.com/el/search/similar/793339567>

² Δεν το λέω καθόλου αυθαίρετα, αλλά κατόπιν δεκάδων πολύωρων ή ολοήμερων περιπλανήσεων σε άλλα πευκοδάση της Αττικής, καθώς και της Εύβοιας ανέγγιχτα (τότε) από τις φωτιές. Από όλες αυτές τις περιοχές, το ποσοστό των παράξενων σχηματισμών πεύκων έφτανε συνολικά το 30% των αντίστοιχων πεύκων που υπήρχαν στην καμένη –επαναλαμβάνω–Πεντέλη.

Μικρές ομάδες πεύκων με έντονα στρεβλωμένους κορμούς. Αν βρίσκονταν σε κάποια περιοχή ανοιχτή στους ανέμους (π.χ. παραλία ή κάποια κορυφογραμμή) δεν θα έκαναν τόση εντύπωση. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Άλλο ένα σύνηθες φαινόμενο, σε εκείνο το δάσος, ήταν τα “έρποντα” ή οριζόντια πεύκα: δηλαδή πεύκα τα οποία για κάποιο λόγο διπλώθηκαν στη βάση του κορμού κατά την ανάπτυξη, οπότε μεγάλωσαν παράλληλα με το έδαφος. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Δεν πρόκειται για ξεραμένο, ξεριζωμένο πεύκο. Φύτρωσε δίπλα σε μικρή ριζιμιά πέτρα (βέλος) η οποία εν συνεχεία «σφιγταγκαλιάστηκε» από τον κορμό. Δεν μεγάλωσε όπως τα υπόλοιπα πεύκα, αλλά του έμελλε να αποκτήσει αυτή την καμπούρα, το ασθενές φύλλωμα, και τη γενικότερη καχεκτική όψη. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Ο κορμός, οι κλάρες καθώς και οι ρίζες αυτού του πεύκου φαίνονταν τόσο «ζωντανές» που κάλλιστα θα παρομοιάζονταν με πλοκάμια ή πόδια κάποιας ασπόνδυλης οντότητας σε σχήμα δέντρου, που –σαν τις αράχνες που παραμονεύουν– είναι έτοιμη να μετακινηθεί από στιγμή σε στιγμή. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Περίεργη συστροφή και σκίσιμο κορμού από τη μέση και πάνω, σχηματίζοντας ένα στριφογυριστό “καρούμπαλο”-εξόγκωμα. Βέβαια, και το υπόλοιπο πεύκο με τις οφιοειδείς κλάρες του δεν φαίνεται λιγότερο παράξενο. Τόσο η όψη όσο και η ηλικία του (απομεινάρια παλαιότερου πευκοδάσους), το διαφοροποιούσαν αισθητά από τα γύρω πεύκα. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Ένα άλλο πρωτοφανές (κατ’ εμέ πάντα) εύρημα ήταν και αυτό το πεύκο, που, ενώ ήταν φυσιολογικό όπως τα υπόλοιπα, από τη βάση του κορμού του ξεπετάγονταν έξι λεπτότεροι και στρεβλωμένοι κορμοί πεύκων. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Αυτό το δάσος ήταν πραγματικά το δάσος των εκπλήξεων. Εδώ, ο καμπυλωτός κορμός αποτελεί ρίζα του αριστερού πεύκου, εφόσον και τα δυο άκρα του είναι χωμένα στη γη.

Μάλιστα η ρίζα ήταν ελαφρώς ανυψωμένη από το έδαφος, σχηματίζοντας ιδανικό κάθισμα. Εν πάσει περιπτώσει, τέτοιου είδους ρίζες μάλλον σπανίζουν.

(Φωτ. Πεζοπόρος)

Από τη δυτική πλευρά μεταφερόμαστε νοτιοδυτικά, στην περιοχή της Π. Πεντέλης, σε ένα άλλο κομμάτι παλιού πευκοδάσους που είχε σωθεί από τις φωτιές, και το οποίο κάλυπτε μέρος του ΝΑ τμήματος της κοιλάδας ανάμεσα σε Μονή Πεντέλης και λόφο Κατσουλιέρη.

Ένας δυνατός/θυελλώδης άνεμος, οπωσδήποτε έχει τη δύναμη να ξεριζώσει δέντρα ή να σπάσει τους κορμούς τους. Αυτό, είναι το σύνηθες, και συμβαίνει σε οποιοδήποτε δάσος. Υπάρχουν όμως και σπάνιες περιπτώσεις όπου κάποιοι στροβιλισμοί του αέρα είναι δυνατόν να στρίψουν τον κορμό ενός δέντρου χωρίς να τον σπάσουν. Ήταν μόλις το Γενάρη του 2006, όταν για πρώτη φορά είδα ένα τέτοιο πεύκο στην Π. Πεντέλη. Ο κορμός του είχε διπλωθεί μέχρι εδάφους, χωρίς να σπάσει ο κορμός. Υπήρχε μόνο ένα λεπτό κάθετο σκίσιμο στο σημείο συστροφής του κορμού. Κάτι άλλο που μου έκανε εντύπωση είναι ότι κανένα από τα γύρω πεύκα δεν είχε πέσει ή σπάσει, αλλά ούτε καν γείρει. Μόνο το συγκεκριμένο είχε υποστεί αυτή τη ζημιά.¹

¹ Τη χαριστική βολή στο πεύκο την έδωσε ο Δήμος Πεντέλης. Εννέα μήνες μετά (Οκτώβρης '06) το πεύκο κόπηκε, και μάλιστα μαζί με άλλα πέντε πεύκα τα οποία δεν είχαν κανένα απολύτως πρόβλημα.

Αρ. Το λυγισμένο αλλά μη σπασμένο πεύκο Δεξ. Η συστροφή του κορμού (Φωτ. Πεζοπόρος)

Βαδίζοντας νοτιοανατολικότερα, στην κοιλάδα των Καλησιών, τα πιο εντυπωσιακά πεύκα ήταν αυτά που παρουσιάζονται ευθύς παρακάτω.

Αρχικά, θεώρησα πως είχε σπάσει ο κορμός του, οπότε κάποιο κλαδί ανέλαβε να πάρει τη θέση του εκλιπόντος κορμού. Αντ' αυτού, τελικά, ο κορμός διπλώνεται απότομα σχηματίζοντας τον "κόμπο" που φαίνεται στην πάνω φωτογραφία. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Μια άλλη αξιοσημείωτη περίπτωση ασυνήθιστου σχηματισμού σε εκείνη την περιοχή, αποτελεί το παρακάτω πεύκο το οποίο εδράζεται πάνω σε έτερο οριζόντιο κορμό, τα άκρα του οποίου είναι χωμένα στα πρηνή της μικρής ρεματιάς. Πρόκειται για μια ακόμα από εκείνες τις σπάνιες εντυπωσιακές ρίζες των πεύκων της Πεντέλης.

Φωτ. Πεζοπόρος

Ανατολικότερα, προς την Νταού, συνάντησα κι αυτό εδώ το πεύκο, το οποίο ενώ «έρπει» οφιοειδώς για 3 περίπου μέτρα, στη συνέχεια ο κορμός του ορθώνεται απότομα.

Φωτ. Πεζοπόρος

Ακολουθούν μερικά ακόμα παραδείγματα από τις περιοχές Ντράφι, Νταού και Ξυλοκέριζα.

Στην ίδια περιοχή, στον κορμό ενός άλλου πεύκου είδα ετούτο το ασυνήθιστο ζεύγος κλαδιών. Τέτοιου είδους εξογκώματα σε σχήμα μαστού δεν έτυχε να ξανα παρατηρήσω στην Πεντέλη ή αλλού. Αυτή είναι η μία και μοναδική περίπτωση μέχρι στιγμής.
(Φωτ. Πεζοπόρος)

Το εξέχον κλαδί του αριστερού πεύκου δεν ακουμπούσε πάντοτε τον δεξιό κορμό. Παρόλα αυτά, το δεξί πεύκο φαίνεται πως ήταν αρκετά «ερωτευμένο» με το αριστερό, εφόσον κατέβαλε μεγάλη προσπάθεια να πλησιάσει το κλαδί. Ο κορμός διογκώθηκε σε εκείνο ακριβώς το σημείο, προκειμένου να "αγγίξει" το κλαδί. Τελικά όχι μόνο το άγγιξε, αλλά ο φλοιός του δημιούργησε χείλος προκειμένου να το τυλίξει, και το κλαδί είναι για τα καλά κολλημένο πάνω στον κορμό.
(Φωτ. Πεζοπόρος)

«Τον πλάκωσε ο βράχος», ή απλά δυο ρίζες πεύκου σε σχήμα ποδιών. (Φωτ. Πεζοπόρος)

Κάτι ακόμα ασυνήθιστο το οποίο πρόσεξα στα πεύκα της Πεντέλης και που δεν έχω ξαναδεί πουθενά αλλού, είναι η παρουσία βλάστησης πάνω στα κουκουνάρια. Η πρώτη φορά που είδα κάτι τέτοιο ήταν προ 12ετίας (2014) σε ένα και μοναδικό πεύκο μέσα στο πυκνότατο δάσος της Ρέας, ενώ η δεύτερη και τελευταία φορά ήταν μόλις φέτος (22/3/2026), στο δάσος του Κοκκιναρά, πάλι σε ένα και μοναδικό πεύκο.

Στο πεύκο της Ρέας υπήρχαν μόνο δυο κουκουνάρια με βλάστηση, όπου μάλιστα στο ένα είχαν φυτρώσει έως και 3 διαφορετικά είδη φυτών.

Αρ. Το κουκουνάρι με την πλουσιότερη χλωρίδα. Δεξ. Το δεύτερο κουκουνάρι στο ίδιο πεύκο.
(Φωτ. Πεζοπόρος)

Δεδομένου ότι το κλίμα της βορινής πλευράς είναι δροσερότερο (και υγρότερο), απέδωσα εκεί την ύπαρξη χλωρίδας πάνω στα κουκουνάρια. Όμως διαψεύστηκα όταν βρήκα άλλο ένα κουκουνάρι πάνω σε πεύκο επί της δυτικής πλευράς, στο δάσος του Κοκκιναρά.

Φωτ. Πεζοπόρος

Το ερώτημα, βέβαια, παραμένει, και στις δυο περιπτώσεις. Γιατί μόνο ένα-δύο κουκουνάρια πάνω σε ένα και μοναδικό δέντρο, μέσα σε ολόκληρο δάσος;

Κλείνω με την παρακάτω φωτογραφία, η οποία κρύβει ένα παράλογο και ένα παράδοξο. Το παράλογο έχει να κάνει με το γεγονός ότι υπάρχουν δυο γερμανικά νεκροταφεία όλα κι όλα στην Ελλάδα, και το ένα αποφάσισαν να το φτιάξουν κυριολεκτικά στο “πουθενά”, στη Β/Α πλευρά της Πεντέλης, στην πιο άγρια και απομονωμένη περιοχή του Βουνού (το άλλο βρίσκεται στο Μάλεμε της Κρήτης). Το παράδοξο, τώρα, αφορά την πυκνή συστάδα αναγεννημένου πευκοδάσους (κάηκε το '09) στα βόρεια του νεκροταφείου, και η οποία μιμείται το σχήμα του αγκυλωτού σταυρού. Μάλιστα η απόληξη του δεξιού σκέλους δεν θα σχηματιζόταν χωρίς τη “συνδρομή” του μεγάλου μεμονωμένου δέντρου στα όρια του χωραφιού.

Φωτ. Πεζοπόρος

Παράρτημα: "Ίτε Αρούρης Άχθη"

Πριν από αρκετά χρόνια, καθώς ξεφύλλιζα ένα τεύχος του περιοδικού "Αρχαιολογία", έπεσα πάνω στο ακόλουθο απόσπασμα (από άρθρο της Κλαίρης Ευστρατίου):

Επικαλούμαστε το παρελθόν και τα πνευματικά του επιτεύγματα διεκδικώντας μια ισότιμη θέση στη σύγχρονη διεθνή πολιτική και πολιτιστική κοινωνία, ενώ με μανία καταστρέφουμε τα υλικά κατάλοιπα αυτού του παρελθόντος. Μήπως τελικά επαληθεύουμε τις εκτιμήσεις του Άγγλου φιλόλογου που στα τέλη του 18^{ου} αι. έγραφε: «Αλλά αυτοί οι τρομεροί Έλληνες παραμορφώνουν τα πάντα στη χώρα των θεών»;

Είναι πράγματι ο ίδιος ο «περιούσιος» λαός των Νεοελλήνων που παραμορφώνει (κυριολεκτικά) τα πάντα σε αυτόν τον τόπο, και όχι κάποιες... «σκοτεινές ανθελληνικές δυνάμεις που θέλουν το κακό μας». Όμως η καταστροφή αυτή δεν αφορά μονάχα τα αρχαία μνημεία. Προπάντων αφορά το ίδιο το φυσικό τοπίο:

Τα τελευταία χρόνια η ανθρώπινη παρουσία στο τοπίο έχει αυξηθεί υπέρμετρα και συνεχίζεται με εντεινόμενους ρυθμούς. Οι οικισμοί επεκτείνονται προς όλες τις κατευθύνσεις, ενώ η εκτός σχεδίου δόμηση διασπείρει κτίσματα παντού. Μεγάλα έργα –κυρίως οδικά, αλλά και αεροδρόμια, λιμάνια και υδροηλεκτρικά φράγματα– αλλοιώνουν ριζικά το φυσικό τοπίο, συχνά με φαραωνικού τύπου παρεμβάσεις. (...) Το περίεργο είναι ότι οι μεταβολές αυτές δεν προέρχονται από πληθυσμιακές πιέσεις, μια και ο πληθυσμός της χώρας παραμένει περίπου σταθερός. Προέρχονται από προσπάθειες εκμετάλλευσης του χώρου σε αναζήτηση αύξησης εισοδημάτων και βελτίωσης του επιπέδου ζωής. (...) Ας σημειωθεί ότι –όπως συμβαίνει σε όλο τον κόσμο (CPRE, 1996)– δεν είναι μόνο οι μεγάλες παρεμβάσεις και τα έργα που βλάπτουν. Η αργή αλλά σταθερή συσσώρευση μικρών αλλοιώσεων σε ακτές, κάμπους και βουνά μπορεί να επιφέρει τελικά μεγαλύτερες βλάβες και αλλοιώσεις και να έχει απρόσμενες επιπτώσεις στο χαρακτήρα ενός δρόμου, ενός οικισμού ή μιας ευρύτερης αγροτικής ζώνης. Αυτή είναι η πιο ύπουλη και «αθόρυβη» μεταλλαγή του ελληνικού τοπίου.¹

¹ «Σε Αναζήτηση του Ελληνικού Τοπίου» – 1^η Συνάντηση Εργασίας 21 και 22 Μαΐου 2009 στο πλαίσιο του προγράμματος "Διαφύλαξη και Διαχείριση του Ελληνικού Τοπίου", στο Μουσείο του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Σε ό,τι αφορά την Αττική, πρόκειται πέραν πάσης αμφιβολίας για την πιο κατεστραμμένη και υποβαθμισμένη γωνιά της Ελλάδας, και βασική αιτία γι' αυτό ήταν η ίδια η ιστορία της. Ήταν η αρχαία ιστορική σημασία της ο λόγος που η Αθήνα ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα της Ελλάδας το 1834· οπότε είναι το λιγότερο τρομακτική η σκέψη, το πόσο γρήγορα –μέσα σε μόλις 192 χρόνια– ο τόπος αυτός έφτασε στην τωρινή του κατάντια.

Σε τι κατάσταση βρίσκεται η Πεντέλη μέσα σε όλο αυτό; Θα έλεγε κάποιος ότι δεν βρίσκεται καν στη χειρότερη θέση, αλλά στη χειρίστη όλων. Αποτελεί δε τραγικότατη ειρωνία, το γεγονός ότι το άλλοτε ομορφότερο και πιο εμβληματικό βουνό της Αττικής αποτελεί, κυρίως κατά την τελευταία τριακονταετία, το πιο βάνανυσα κατεστραμμένο και λεηλατημένο βουνό της Ελλάδας, πολύ πιθανό και της Ευρώπης. Αφορμή για την καταδίκη της ήταν οι ιδιαιτερότητές της. Την Πεντέλη την κατέστρεψαν τα ίδια της τα προτερήματα. Η γεωγραφική θέση, το κλίμα και η φυσική ομορφιά προκάλεσαν τη ραγδαία οικοπεδοποίησή της. Σαν άμεσο αποτέλεσμα της οικοπεδοποίησης, ακολούθησε αύξηση των πυρκαγιών, οι οποίες την απογύμνωσαν ολοκληρωτικά. Εξαιτίας δε του μαρμάρου της, ξεκοιλιάστηκε.

Η δίκην πανούκλας εξάπλωση των οικισμών που έχουν “μικρύνει” και “κοντύνει” το Βουνό, οι τεράστιες πληγές των λατομείων και οι καμένες πλαγιές, αποτελούν τα μεγάλα και ορατά αποτελέσματα του βανδαλισμού που έχει υποστεί η Πεντέλη όλα αυτά τα χρόνια. Μα, υπάρχει κάτι χειρότερο από αυτά, θα αναρωτηθεί κάποιος. Ναι, υπάρχει, και πρόκειται για αυτό που αναφέρθηκε προηγουμένως ως η πιο ύπουλη και “αθόρυβη” μεταλλαγή του τοπίου: καταστροφή της χλωρίδας και του ορεινού ανάγλυφου από τζιπ και μοτοσυκλέτες (όλη η Πεντέλη μια ατελείωτη πίστα), παράνομες εξορύξεις μαρμάρου, αυθαίρετες κατασκευές και παράνομες επεμβάσεις στα ρέματα, παράνομη βόσκηση, και ο κατάλογος ατελείωτος.

Θα έλεγε κάποιος ότι το κακό τελειώνει κάπου εδώ, όμως να που ξύπνησαν και οι τεχνοκράτες από το “λήθαργο”, οπότε «αναζωπυρώθηκε» το ζήτημα «ανάπλασης-αξιοποίησης» της Πεντέλης, σχέδια των οποίων υπήρχαν ήδη από το 1991. Κάπως έτσι, σύγχρονοι «δήλαιοι, αμαθείς και βάρβαροι»¹, βρήκαν την ευκαιρία να δώσουν τη χαριστική βολή σε ένα βουνό που μαστίζεται ήδη, επί σειρά δεκαετιών, από τη νεοελληνική Κτηνωδία. Με πρόσχημα την «προστασία», «α-

¹ Έκφραση του Δημήτρη Πικιώνη, την οποία χρησιμοποίησε για να χαρακτηρίσει τους πρωτεργάτες της επικείμενης καταστροφής του αττικού λεκανοπεδίου, χάριν της «ανάπτυξης».

νάπλαση», «αξιοποίηση» και «ανάδειξη» της Πεντέλης (λέξεις που αν μη τι άλλο προκαλούν ναυτία και αποστροφή), εκπονήθηκε «master plan»,¹ οι εμπνευστές του οποίου δηλώνουν ότι

...τον χώρο, τις ιδιαιτερότητές του, τα προβλήματά του αλλά και τις δυνατότητές του τα γνωρίζουμε σε βάθος, με βάση πάντα το συνεχές ενδιαφέρον μας για το βουνό.

Το δε «όραμά» τους αποσκοπεί σε ένα

...πολυδιάστατο βίωμα το οποίο θα είναι συνεπές με το πνεύμα του χώρου.

Η αλήθεια είναι πως η «εις βάθος γνώση» δεν είναι καν επιδερμική, μ' άλλα λόγια δεν ξέρουν τι τους γίνεται, διότι στην πραγματικότητα δεν τους "καίγεται καρφί". Τίποτε εξ όσων έχουν σχεδιάσει δεν είναι προς όφελος της Πεντέλης. Πίσω από λέξεις και εκφράσεις όπως «συνεχές ενδιαφέρον», «δυνατότητες» κ.λπ., δεν υπάρχει τίποτε πέρα από την απληστία. Εάν ήταν π.χ. να προκύψει κάποιο σημαντικό κέρδος/όφελος από την ολοκληρωτική κατεδάφιση της Πεντέλης, θα το έπρατταν ευχαρίστως, δίχως κανένα δισταγμό· πρόκειται όμως να τη μετατρέψουν σε ένα μεγάλο περιαστικό πάρκο, μια καθωσπρέπει τουριστική ατραξιόν γεμάτη από αθλητικές εγκαταστάσεις, ποδηλατόδρομους, αναψυκτήρια, θέατρα, κιόσκια, κοντολογίς μια μεγάλη «παιδική χαρά» για τους Αθηναίους «δραπέτες» του Σαββατοκύριακου, οι οποίοι φυσικά και χειροκροτούν τέτοιες «αξιέπαινες πρωτοβουλίες». Και δεν τις χειροκροτούν μόνο αυτοί, αλλά και όλοι οι γύρω δήμοι που θέλουν να «αναβαθμιστεί» και «αναδειχθεί» ο τόπος «τους», που θεωρούν πως η φύση είναι υποταγμένη στις επιθυμίες των ανθρώπων, που θέλουν να φέρουν τα βουνά στα μέτρα τους, να «βάλουν τάξη στο χάος», να «σπάσουν τη φυσική μονοτονία με νησίδες πολιτισμού», ούτως ώστε ο κόσμος να απολαμβάνει μια πλήρως εξημερωμένη/πολιτισμένη φύση... και όλα αυτά μέσα σε ένα υστερικό αρχαιολατρικό παραλήρημα για το «τρισένδοξο παρελθόν» της Πεντέλης και τους «αρχαίους ημών προγόνους», διότι πάνω απ' όλα «είμεθα Έλληνες». Πώς θα τιμήσουμε, λοιπόν, το αρχαίο παρελθόν; Με μπετό, φυσικά· το κατ' εξοχή Ιερό Σύμβολο του Νεοελληνικού Πολιτισμού· το θεμέλιο για την πνευματική διάπλαση κάθε γνήσιου απογόνου των αρχαίων Ελλήνων.

Ποιος είπε, όμως, ότι τα χειρότερα έχουν σταματημό;

¹<file:///C:/Users/User/Documents/%CE%A0%CE%B5%CE%BD%CF%84%CE%AD%CE%BB%CE%B7/MAS-TER%20PLAN%20PENTELI%202021%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7%20.pdf>

Αυτό που είναι όχι μόνο χειρότερο αλλά και πιο ύπουλο από όλα τα προηγούμενα, είναι οι “καλοί” της ιστορίας· δηλαδή αυτοί που... αγωνίζονται ενάντια σε όλα τα προηγούμενα, αλλά που κι αυτοί είναι υπέρ μιας αξιοποιημένης/τουριστικής Πεντέλης, κατά τα δικά τους, «φιλικότερα ως προς το περιβάλλον» πρότυπα.

Η φυσιολατρική υστερία που ξέσπασε από το 2007 στην Αθήνα εξαιτίας των πυρκαγιών, καθώς και οι γνωστές προτροπές «όλοι μαζί μπορούμε» και «αφήνουμε τον καναπέ, ζούμε καλύτερα», δημιούργησαν έναν επιπλέον επιβαρυντικό παράγοντα για όλα τα βουνά του λεκανοπεδίου, και κυρίως για την Πεντέλη. Ζούμε σε μια εποχή όπου η... «επιστροφή στη φύση», λογίζεται ως «φυσιολατρικός βιασμός της φύσης» με κάθε τρόπο και μέσο. Η υπερβολική διαφήμιση περιοχών που μέχρι πρότινος ήταν άγνωστες (και ως εκ τούτου στην ησυχία τους) και η συνακόλουθη «εκπόρνευση»-εμπορευματοποίησή τους από επαγγελματίες φυσιολάτρες (πλέον, υπάρχουν και τέτοιοι), οι ορδές των οικοτουριστών και τα όσα συνεπάγονται από τέτοιες μαζικές εισβολές σε ευαίσθητα οικοσυστήματα (κυρίως ρέματα) που προσπαθούν να ανακάμψουν από προηγούμενες πυρκαγιές, οδηγούν νομοτελειακά στην έσχατη αλλοίωση και υποβάθμιση κάθε (σχετικά) ανέγγιχτου φυσικού στοιχείου από το ανθρωπομάνι.¹ Σε όλα αυτά ας προστεθούν και οι καταστροφικές αναδασώσεις που πραγματοποιούνται τα τελευταία 18 χρόνια στην Πεντέλη από τους «ευαισθητοποιημένους».

Η Πεντέλη δεν έχει ανάγκη από σωτήρες. Θα αρκούσε να την αφήναν ήσυχη, κι αυτή θα έβρισκε το «δρόμο» της. Από ‘κει και πέρα, η απλή εφαρμογή ορισμένων νόμων που θα προστάτευαν το Βουνό από οικοδομικούς συνεταιρισμούς, εταιρίες μαρμάρων, γιδοβοσκούς, λαθρολατόμους, κυνηγούς, εντούρο, 4x4, και πάσης φύσεως βλαπτικές ενέργειες, θα ήταν το μοναδικό καλό που θα μπορούσε να προσφέρει ο άνθρωπος στην Πεντέλη αλλά και στο κάθε βουνό. Τόσο απλά είναι τα πράγματα.

Σα να μην έφταναν όλα αυτά, ταυτόχρονα караδοκεί η επαναλειτουργία ανενεργών λατομείων καθώς και η διάνοιξη νέων μετώπων, ενώ ασκούνται ασφυκτικές πιέσεις για την ένταξη αδόμητων περιοχών στο σχέδιο πόλης. Μέχρι όλα αυτά να συμβούν, έχουν τεθεί ήδη σε εφαρμογή διάφορες άλλες δυσάρεστες αποφάσεις, με ορισμένες εξ αυτών να έχουν ήδη υλοποιηθεί, όπως μεταφορές πυλώνων ρεύματος, καταστροφή των εναπομεινάντων δασών από το πρόγραμ-

¹ Προφανώς και δεν εννοώ πως «δεν πρέπει να ανεβαίνει άνθρωπος στην Πεντέλη». Καθένας έχει δικαίωμα να πηγαίνει όπου θέλει. Αν θέλει όμως κάποιος να έρθει σε πραγματική επαφή με ένα τόπο, αυτό δεν θα το καταφέρει σίγουρα μέσα από το μπουλούκι. Όσοι δεν αντέχουν τη... μοναξιά ή φοβούνται να περπατήσουν μόνοι τους σε ένα βουνό, 1-2 άτομα το πολύ αρκούν για παρέα.

μα antinero¹, άχρηστες αντιπυρικές ζώνες², δεκάδες νέες χαράξεις πεζοπορικών και ποδηλατικών διαδρομών στο ήδη υπάρχον αλλά και πυκνότητα οδικό δίκτυο, ενώ η περιοχή του Αγ. Πέτρου υπέστη ολοκληρωτική καταστροφή από σκαπτικά έργα που ενδεχομένως σχετίζονται με τη διαπλάτυνση της Λ. Διονύσου - Νέας Μάκρης.

Δεν υπάρχει σωτηρία· και δεν υπάρχει κανένας τρόπος να εξηγήσει κάποιος, τόσο στους τεχνοκράτες όσο και στους «σωτήρες» της φύσης, ότι

...το πνεύμα του τόπου δεν αποδίδει τη δική μας νοητική αναφορά στον τόπο. Αντιθέτως αποτελεί συνθήκη αυτού του ίδιου του τόπου, αντιστοιχεί στη δική του θεότητα, με την οποία οφείλουμε να αναπτύξουμε σχέσεις ισορροπίας. (...) Αν κυριαρχήσουμε πάνω της, θα χαθεί αυτή, θα χαθεί μαζί της κι ο τόπος, τελικά θα χαθούμε κι εμείς.³

Ήταν αναμενόμενο να επικρατήσει η μωρία⁴ των ανθρώπων, και έτσι ζούμε την αφετηρία μιας εποχής όπου η Πεντέλη δεν θα θυμίζει τίποτε από βουνό:

...έχουμε αλλάξει, η εποχή έχει αλλάξει, η χιλιετία έχει αλλάξει. Όμως, και η Πεντέλη έχει αλλάξει. Δεν είναι μόνο οι πυρκαγιές και η γενικότερη αλλοίωση του φυσικού περιβάλλοντος, είναι η αίσθηση του βουνού, που από άδηλο και απόμακρο έχει μετατραπεί σε αστικό πάρκο, γυμνό από δέντρα και περικυκλωμένο από έναν κλοιό “αξιοποίησης” που όλο σφίγγει. Είναι περίπου αδύνατο πλέον να ανηφορίσεις την Πεντέλη δίχως να διασταυρωθείς με ανθρώπους και τροχοφόρα.

Δεν είναι πως υπάρχει κάποιος φταίχτης σε όλα αυτά. Και, προφανώς, οποιοσδήποτε έχει δικαίωμα να βρίσκεται σε ένα δημόσιο χώρο όσο οποιοσδήποτε άλλος. Εί-

¹ Πρόκειται για το πιο εγκληματικό σχέδιο προστασίας των εναπομεινάντων δασών, όση αντίφαση κι αν εμπεριέχει αυτή η πρόταση. (Για εξηγήσεις βλ.

<https://www.drasiirilissia.gr/Articles/Article/4892>)

² Δεν υπάρχει μεγαλύτερη αντιπυρική ζώνη στην Αττική, από την Εθνική Οδό. Παρόλα αυτά, η φωτιά που κατέκαψε τη Βαρυμπόμπη, μια χαρά πέρασε στην απέναντι πλευρά, καίγοντας όλη την περιοχή από τον Άγιο Στέφανο έως τη λίμνη του Μαραθώνα – η οποία μάλιστα ανέκαμπτε από τη φωτιά του 2009. Και τι μ’ αυτό; Έρμαιο των εμμονών και του παραλογισμού του, ο Νεοέλληνας, θα κάνει αυτό που ξέρει. Θα χαράξει αντιπυρικές ζώνες, και θα αφανίσει χιλιάδες δέντρα, κυριολεκτικά για το τίποτα.

³ Αργυρώ Παπαθανασίου, διάλεξη: “Genius Loci – Αναλύοντας το Πνεύμα του Τόπου», Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, σ. 9, Αθήνα 2014.

⁴ Πολλές φορές έχω αναρωτηθεί αν η εξέλιξη του ανθρώπινου εγκεφάλου είναι κάτι που «διέφυγε της προσοχής» της φύσης, ή έγινε με τη «συγκατάθεσή» της. Στη δεύτερη περίπτωση, αναρωτιέμαι τι να είχε κατά νου, επιτρέποντας στο είδος μας να εξελιχθεί. Όλοι θα το έλεγαν ευχής έργο. Η περίφημη «ανώτερη» νοημοσύνη θα μπορούσε να είναι ευχή. Ωστόσο κρίνοντας από την ιστορία αλλά και το γεγονός ότι η ανθρώπινη συναίσθηση δεν έχει εξελιχθεί χιλιοστό από την παλαιολιθική εποχή μέχρι σήμερα, θα λέγαμε ότι περισσότερο μοιάζει με κατάρα. Αυτό δεν αφορά μόνο τα «μεγάλα» γεγονότα της ιστορίας, αλλά ακόμα και υποθέσεις όπως αυτή που μας απασχολεί στην προκειμένη περίπτωση, και που σε καμία περίπτωση δεν είναι λιγότερο σημαντική.

ναι η φορά των πραγμάτων που έχει οδηγήσει στη συγκεκριμένη εξέλιξη, και για το ορατό μέλλον τουλάχιστον δε φαίνεται κάτι που θα μπορούσε να ανακόψει την επιτάχυνσή της. Όσο οι πόλεις εξαπλώνονται, τόσο οι άνθρωποι θα επιζητούν κάποιου είδους φυγή από αυτές, και όσο οι άνθρωποι επιζητούν φυγή, τόσο οι πόλεις θα εξαπλώνονται. Μέρη όπως τα βουνά, και μάλιστα τα περιαστικά, δε θα ήταν δυνατόν να μείνουν ανεπηρέαστα.

Τελικά, είναι η φυσιογνωμία του τόπου που αλλάζει, και αυτό δε θα μπορούσε να αποτραπεί, όσες προσπάθειες ανάπλασης και αν γίνονταν, όσα νέα πεύκα κι αν φυτεύονταν. Δεν υπάρχει τίποτα –κίνημα, ρεύμα, μουσικό συγκρότημα, τόπος, τέχνη, ιδεολογία– που να μην αλλοιώνεται όταν εκτίθεται στη μαζικότητα, και η αλλοίωση αυτή τείνει συνήθως προς τον εκφυλισμό. Οι περισσότεροι Αθηναίοι δεν έχουν επισκεφθεί ποτέ την Ακρόπολη, κι ούτε σκοπεύουν να την επισκεφθούν. Στο άκουσμα και μόνο της λέξης, οι εικόνες που ξεπηδούν στο μυαλό τους περιλαμβάνουν τουρίστες, πολυκοσμία, ουρές, σουβενίρ. Πόσο διαφορετικά θα αισθάνονταν, όμως, αν τα ίδια ερείπια τα αντίκριζαν για πρώτη φορά σε έναν τόπο απομονωμένο, μακριά από ανθρώπους;

Και πάλι, τη μετάλλαξη δεν την επιφέρουν οι επισκέπτες, αλλά ο αριθμός των επισκεπτών. Πέρα από ένα σημείο, όλες οι ποσοτικές διαφορές γίνονται ποιοτικές. Δεν μπορείς να περιμένεις από ένα μονοπάτι να παραμείνει μονοπάτι όταν οι περαστικοί που διέρχονται από αυτό αυξάνονται καθημερινά. Το μονοπάτι θα γίνει χωματόδρομος, κι ο χωματόδρομος θα γίνει ασφαλτος, με διακλαδώσεις, οδικά σήματα και ονόματα οδών. Τελικά, κάτι που κάποτε βρισκόταν «αλλού» θα ενταχθεί στον κόσμο της καθημερινότητας και θα γίνει μέρος του.

Τέλος πάντων. Αν η Πεντέλη αποτελεί έναν ιδιαίτερο τόπο, αν η σπηλιά συνιστά κάποιου είδους επίκεντρο, μένει να δούμε –όχι εμείς, εκείνοι που ενδεχομένως θα διαβάζουν όλα αυτά στο μέλλον– την πορεία τους στο χρόνο και το ρόλο τους στις υποθέσεις των ανθρώπων, όταν πια θα έχουν ενταχθεί για τα καλά στον αστικό ιστό.¹

Τώρα, νομίζω ότι έγινε κατανοητός ο βαθύτερος λόγος για τον οποίο γράφτηκε αυτό το βιβλίο.

¹ Iranon, «ΠΕΝΤΕΛΗ», *Εξελίξεις και Νέα*, Ιανουάριος 2020.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ

1. "ΑΘΗΝΑΙΟΣ": «Δυτικόν Πεντελικόν», εφημ. "Εμπρός", 27/2/1924.
2. "ΑΘΗΝΑΙΟΣ": «Από Πεντέλην εις Ντράφι», εφημ. "Εμπρός", 11-12-1923.
3. ΑΙΓΙΝΗΤΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ: «Το Κλίμα των Αθηνών», εκδ. Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις, 1908.
4. ΑΛΒΑΝΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «Ιστορία των Ιερών Μονών του Κράτους», τομ. Α', Μονή Πεντέλης, εν Αθήναις, 1905.
5. ΑΜΑΡΙΩΤΟΥ ΜΑΡΙΑ: «Η Πεντέλη και η μοίρα της», εφημ. "Τα Νέα", 3-9-1960.
6. ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ: Διδακτορική διατριβή: «Ανάλυση Αναγλύφου και Γεωτεκτονική Δομή Ανατολικής Αττικής», Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2010.
7. ΒΕΛΛΙΑΝΙΤΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ: «Πέριξ των Αθηνών», εφημ. "Εμπρός", 12/6/1927.
8. ΒΕΛΛΙΑΝΙΤΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ: «Καλλιτεχνικόν Πανόραμα», εφημ. "Εμπρός", 25/10/1926.
9. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ Ν.: «Το Μέλλον των Αθηνών», εκδ. Αν. Φέξη, εν Αθήναις, 1902.
10. ΒΩΚΟΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ: «Από τις Ελληνικές Συμφωνίες», περιοδ. "Εκδρομικά", τ. 20, Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1930.
11. ΓΕΡΜΑΝΟΣ Φ.: «Σε Πέντε Χρόνια η Πεντέλη θα Ανήκη στο Παρελθόν», εφημ. "Ελευθερία", 9/7/1961.
12. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ ΠΕΡΙΚΛΗΣ: «Η Ελληνική Γραμμή».
13. "ΔΙΑΒΑΤΗΣ": «Η Λίμνη», εφημ. "Εμπρός", εν Αθήναις, 8/12/1908.
14. ΕΝΙΣΛΕΙΔΗΣ ΧΡ. Μ.: «Το Πεντελικόν», περιοδ. "Ελλάς", 1916.
15. ΖΟΥΡΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ: «Φυσική Γεωγραφία – Γεωμορφολογία, Μελέτη Τοπίων και Γεωμορφών», Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
16. ΘΕΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΣ Α. «Ένας Περίπατος στην Πεντέλη», εφημ. "Εμπρός", 13/6/1948.
17. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «Ο Αναδρομάρης της Αττικής», εκδ. Καραβίας.

18. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «Το Μονοπάτι της Σπηληάς», περιοδ. "Νέα Εστία", τ. 14-15, 15 Οκτωβρίου 1927.
19. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ: «Συναπάντημα».
20. ΚΑΡΓΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ: Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία: «Η λειτουργία του τοπίου και της φύσης στο έργο του Κώστα Ακρίβου», 2018.
21. ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ ΔΗΜΗΤΡΑ: «Η Πεντέλη Απειλείται με Ολοκληρωτική Καταστροφή», εφημ. "Ριζοσπάστης".
22. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Κ.: «Υπόμνημα τω Πρωθυπουργό Κυρίω Χαριλάω Τρικούπη, περί Διασώσεως των Καταστρεφόμενων Ιστορικών, Μυθολογικών και Καλλισθητικών Υψωμάτων των Αθηνών», εν Αθήναις, 1887.
23. ΚΟΡΔΕΛΛΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ: «Αι Αθήναι Εξεταζόμεναι Υπό Υδραυλικήν Αποψιν», Αθήνησι 1879.
24. ΚΟΥΝΤΟΥΡΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ: «Εις την Κορυφήν του Πεντελικού Όρους», (1895), περιοδ. "Το Βουνό", τ. 80, Αύγ. 1940.
25. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Κ.: «Η Φυσιολατρεία τον Περρασμένο Αιώνα», περιοδικό "Εκδρομικά", τ. 13, 1930.
26. LEPsius, «Η Γεωλογία της Αττικής», εκδ. Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, εν Αθήναις, 1906.
27. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ: Το Τραγούδι των Αθηνών.
28. ΜΑΡΑΚΗ ΜΑΡΙΑ-ΣΟΦΙΑ: «Το Τοπίο – Αίσθηση | Αντίληψη | Βιωματική εμπειρία», Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, Μάρτιος 2015.
29. ΜΑΡΟΥΚΙΑΝ ΑΛΙΝ: «Η Ένταξη της Αρχιτεκτονικής στο Φυσικό Περιβάλλον».
30. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: «Παρατηρήσεις επί του Κλίματος των Αθηνών, και της Ενεργείας αυτού επί της Ζωικής Οικονομίας», εν Αθήναις, 1841.
31. ΜΕΡΤΖΑΝΗ Α., ΣΚΟΤΙΔΑ Α., ΕΥΘΥΜΙΟΥ Γ., & ΖΑΚΥΝΘΙΝΟΣ Γ.: «Διαχρονική Εξέλιξη της Κατάστασης Περιβάλλοντος και των Χρήσεων Γης σε Αργούντα Λατομεία του Πεντελικού Όρους», Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας 2004.
32. ΜΗΛΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «Ο Ρόλος του Τοπίου στην Κοινωνική Συνοχή».
33. ΜΗΣΤΑΡΔΗΣ: «Αι περί το Πεντελικόν Περιοχαί από Απόψεως Επιστημονικών Ερευνών», Ελληνική Εταιρία Προστασίας της Φύσης Αθήναι 1977.
34. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΦΑΝΗΣ: «Αττικοί Περίπατοι: Το άλλοτε δάσος της Πεντέλης και ο Παλαιοντολογικός Θησαυρός του Πικερμίου», εφημερίδα "Εμπρός", φύλλο 23/01/1957.

35. ΜΠΑΖΙΩΤΗΣ Ι., ΜΠΟΣΚΟΣ Ε., ΠΕΡΔΙΚΑΤΣΗΣ Β.: «Pre-Alpine Migmatitic Rocks and Acid to Intermediate Orthogneisses in Pentelikon Mountain», Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας, τομ. XXXVI, 2004.
36. ΜΠΑΛΙΟΥΣΗΣ Ε: «Η Χλωρίδα και η Βλάστηση του Όρους Πεντελικού», Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2011.
37. ΜΠΡΟΥΝΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «Σημειώσεις για ένα Ημερολόγιο», εκδ. "Εκηβόλος", Αθήνα, 1989.
38. ΝΕΖΗΣ ΝΙΚΟΣ: «Τα Βουνά της Αττικής», Κληροδότημα Αθ. Λευκαδίτη – Ανάβαση, Αθήνα 2002.
39. ΝΙΡΒΑΝΑΣ ΠΑΥΛΟΣ: «Εκάλη», (www.taathinaika.gr)
40. ΝΤΡΙΒΑ ΛΗΔΑ: «Η Αισθητική Πρόσληψη του Τοπίου Μέσω της Διερεύνησης του Ανοίκειου – Η Περίπτωση της Λίμνης της Βουλιαγμένης», Πολυτεχνείο Κρήτης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Χανιά, Φεβρουάριος 2013.
41. ΞΑΝΘΗ ΖΑΚΥΝΘΥΝΟΥ ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ: «Αθηναϊκή Τοπογραφία», Ερευνητική Εργασία Διάλεξης, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Αθήνα, 2018.
42. ΞΕΝΟΦΩΝ: «Πόροι ή Περί Προσόδων».
43. ΟΥΡΑΝΗΣ ΚΩΣΤΑΣ: «Το Αττικό Τοπίο», περιοδ. "Νέα Εστία", τ. 683, Αθήναι 1955.
44. ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΩΣΤΗΣ: «Η Φλογέρα του Βασιλιά».
45. ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΩΣΤΗΣ: «Ύμνος στην Αθήνα».
46. ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΩΣΤΗΣ: «Δειλοί και Σκληροί Στίχοι».
47. ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ: «Ιστορία, Θρύλοι και Παραδόσεις του Πεντελικού Βουνού».
48. ΠΑΝΤΑΖΗΣ Δ: «Πεντελικά Νέα και Παλαιά», εφημ. "Αλήθεια", αρ. φύλ. 400, 2/6/1867.
49. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΡΓΥΡΩ: «Genius Loci: Αναλύοντας το Πνεύμα του Τόπου», Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Διάλεξη, Αθήνα 2014.
50. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ: «Η Ιστορική Διάσταση του Αρχαίου Τοπίου: Η Κοσμητεία Τοπίου». Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008.
51. ΠΑΠΑΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ: «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους».
52. ΠΑΣΑΓΙΑΝΗΣ ΚΩΣΤΑΣ: Ελληνικά Ταξίδια, εκδ. "Σιδέρης", Αθήναι 1931.
53. ΠΑΣΑΓΙΑΝΗΣ ΚΩΣΤΑΣ: Αττικοί Περίπατοι, εκδ. Ελευθερουδάκη, εν Αθήναις, 1922.
54. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Το Λευκόν Βουνό», εφημ. "Εμπρός", 24/12/1919.
55. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Η Πευκομανής Περιοχή», εφημ. "Εμπρός", 26/11/1919.

56. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Αφορισμός», εφημ. "Εμπρός", 28/6/1922.
57. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Βρανάς», εφημ. "Εμπρός", 21-7-1921.
58. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Βορβός», εφημ. "Εμπρός", εν Αθήναις, 4/11/1921.
59. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Αγριελίκι», εφημ. "Εμπρός", 18/8/1922.
60. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Άγιος Ανδρέας», εφημ. "Εμπρός", 27/4/1920.
61. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Υπέρβασις του Πεντελικού», εφημ. "Εμπρός", 27/3/1923.
62. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Το Πεντελικόν Μονοπάτι», εφημ. "Εμπρός", 1/11/1921.
63. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Η Κοιλιάς του Διονύσου», εφημ. "Εμπρός", 8/7/1921.
64. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Βαλανάρης», εφημ. "Εμπρός", 2/4/2021.
65. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Ταώ», εφημ. "Εμπρός", 30/6/1920.
66. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Χιονισμένον Πεντελικόν», εφημ. "Εμπρός", 10/1/1923.
67. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": «Λατομεία Πεντέλης», εφημ. "Εμπρός", 29/10/1921.
68. "ΠΕΖΟΠΟΡΟΣ": Εντυπώσεις της Ημέρας: «Δύσις στην κορυφή Πεντέλης», εφημ. "Εμπρός" 24/4/1922.
69. ΠΙΚΙΩΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ: «Σωθήτω η Πεντέλη», "Η Ελευθέρα Γνώμη της Κοσμητείας Εθνικού Τοπίου και Πόλεων", 1968.
70. ΠΙΚΙΩΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ: «Συναισθηματική Τοπογραφία», 1935.
Άγγελος Σημηριώτης, από την ποιητική συλλογή Τα Θανάσιμα (1896).
71. ΣΚΙΑΔΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ: «Πως και Πότε Ξεριζώθηκε ο Γέρο Πλάτανος της Κηφισιάς», "Τα Αθηναϊκά", 24/04/2020 (www.taathinaika.gr).
72. ΣΤΕΦΑΝΙΑ ΙΩΑΝΝΑ: «Ατόπια».
73. ΣΤΟΥΡΝΑΣ Κ.: «Τα Τριαντάχρονα του Ορειβατικού: Η Αυριανή Ορειβατική Συγκέντρωσι στην Πεντέλη», εφημ. "ΤΑ ΝΕΑ", φύλλ. 15-3-1958.
74. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ: «Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος»: *Η Σπηλιά της Πεντέλης*, 1927.
75. ΤΣΑΚΩΝΑΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: «Η Πεντέλη – Η ΜΑΓΕΥΤΙΚΩΤΕΡΑ ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ από ιστορικής και τοπογραφικής απόψεως και η ΔΟΥΚΙΣΣΑ ΤΗΣ ΠΛΑΚΕΝΤΙΑΣ, μετά διαγράμματος του συνοικισμού Πεντέλης, κτήμα Plaisance».
76. «ΦΕΝΕΑΤΗΣ»: Έξω των Αθηνών εκ της Κορυφής του Πεντελικού, εφημ. "Εστία", αρ. φυλ. 176, 30/8/1894.
77. ΧΑΣΑΠΗΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ: Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξκόν "Ηλίου".
78. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ ΚΩΣΤΗΣ: «Παραγωγή και Διαμόρφωση του Σύγχρονου Ελληνικού Τοπίου».

ΑΝΩΝΥΜΑ ΑΡΘΡΑ (ΜΕ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΕΙΡΑ)

79. «Ποικίλα Λαλήματα», περιοδ. "Πανδώρα", τομ. 15^{ος} 1865.
80. «Το Σπήλαιον και η Κορυφή της Πεντέλης», περιοδ. "Η Νέα Γενεά", αρ. φυλ. 63, 1917.
81. «Η Πεντέλη», "Εθνικός Κύρηξ", Ιούνιος 1920.
82. «Επάνω στην Πεντέλη – Παιδικές κατασκηνώσεις», εφημ. "Ελεύθερον Βήμα", 12/09/1944.
83. «Αττικά Ημερονύχτια»: «Χιόνια», εφημ. "Εμπρός", 7/12/1957.
84. «Η Πεντέλη Κινδυνεύει», περιοδ. "Περιηγητική", Μάιος 1959.
85. «Νυχτερινή Ανάβασις στην Κορυφή της Πεντέλης τον Αύγουστο του 1921», περιοδ. "Ήως", τ. 89, 1965.
86. «Σαχάρα Λίθων Έγινε η Πεντέλη!», εφημ. "Τα Νέα", 11/2/1971.
87. «Στο Ελληνικό Δημόσιο Ανήκουν τα 60.000 Στρέμματα Μεταξύ Πεντέλης – Μαραθώνα», εφημ. "Το Βήμα", "8/3/1979.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

89. ANDERSEN CHRISTIAN HANS: «Modern Greece», part H. "Fraser's magazine", vol. 22, 1840.
90. ΒΑΪΔΕΚΕΡ ΚΑΡΟΛΟΣ: «Οδηγός της Ελλάδος», 1902.
91. BELLE HENRI: «Voyage en Grèce», Paris 1881, εκδ. Ιστορητής, 1994.
92. BAIRD MARTYN HENRI: «Modern Greece, a Narrative of a Residence and Travells in that Country», New York, 1856.
93. BLEWITT OCTAVIAN: «Modern Greece», part H. "Fraser's magazine", July-December 1840 vol. 22.
94. BIDDLE NICHOLAS: «Nicholas Biddle in Greece: The Journals and Letters of 1806». Edited by R.A.McNeal, 1993.
95. CHANDLER RICHARD: «Travels in Asia, Minor and Greece», vol. I, London 1817.
96. CHELEBI EVLIYAH: «Ταξίδι στην Ελλάδα», εκδ. Εκάτη.
97. DODWELL EDWARD: «A Classical and Topographical Tour through Greece», 1819.
98. EAMES ANTHONY JANE «The Budget Closed», 1860
99. FARRER RIDLEY RICHARD : «A Tour in Greece», 1880.
100. FRAZER GEORGE JAMES: «Greek Scenery, Legend and History», London 1917.

101. GELL WILLIAM: «The Itinerary of Greece, Containing One Hundred Routes in Attica, Boeotia, Phocis, Locris and Thessaly», London, 1819.
102. GRUBEN GOTTFRIED: «Ιερά και Ναοί των Αρχαίων Ελλήνων», εκδ. Α. Καρδαμίτσα.
103. HOBHOUSE J.: «A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople, during the years 1809 and 1810», vol. I, Philadelphia, 1817.
104. HOWARD WILLIAM F. GEORGE: «Diary in Turkish and Greek Waters», 1854.
105. MEDBERRY B (STETSON) REBECCA – YORK WALDO EMILY SARAH: «Memoir of Mrs Sarah Emily York, Formerly Miss S.E. Waldo» Missionary in Greece, 1853.
106. MURRAY JOHN: «A Handbook for Travellers», 1854.
107. PERDICARIS A. G.: «The Greece of the Greeks».
108. SNIDER J. DENTON: «A Walk in Hellas or the Old in the New», 1892.
109. SPENDER STEPHEN: «Αττική», περιοδ. "Νέα Εστία", μτφρ. Γ. Κ. Παπαδόπουλος, τ. 627, Αθήνα, 1930.
110. STEPHENS LLOYD JOHN: «Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia, and Poland», 1853.
111. WISE AUGUSTUS HENRY: «Scampavias from Gibel Tarek to Stanbul», 1857.
112. WORDSWORTH CHRISTOPHER: «Αθήνα–Αττική», εκδ. "Εκάτη".